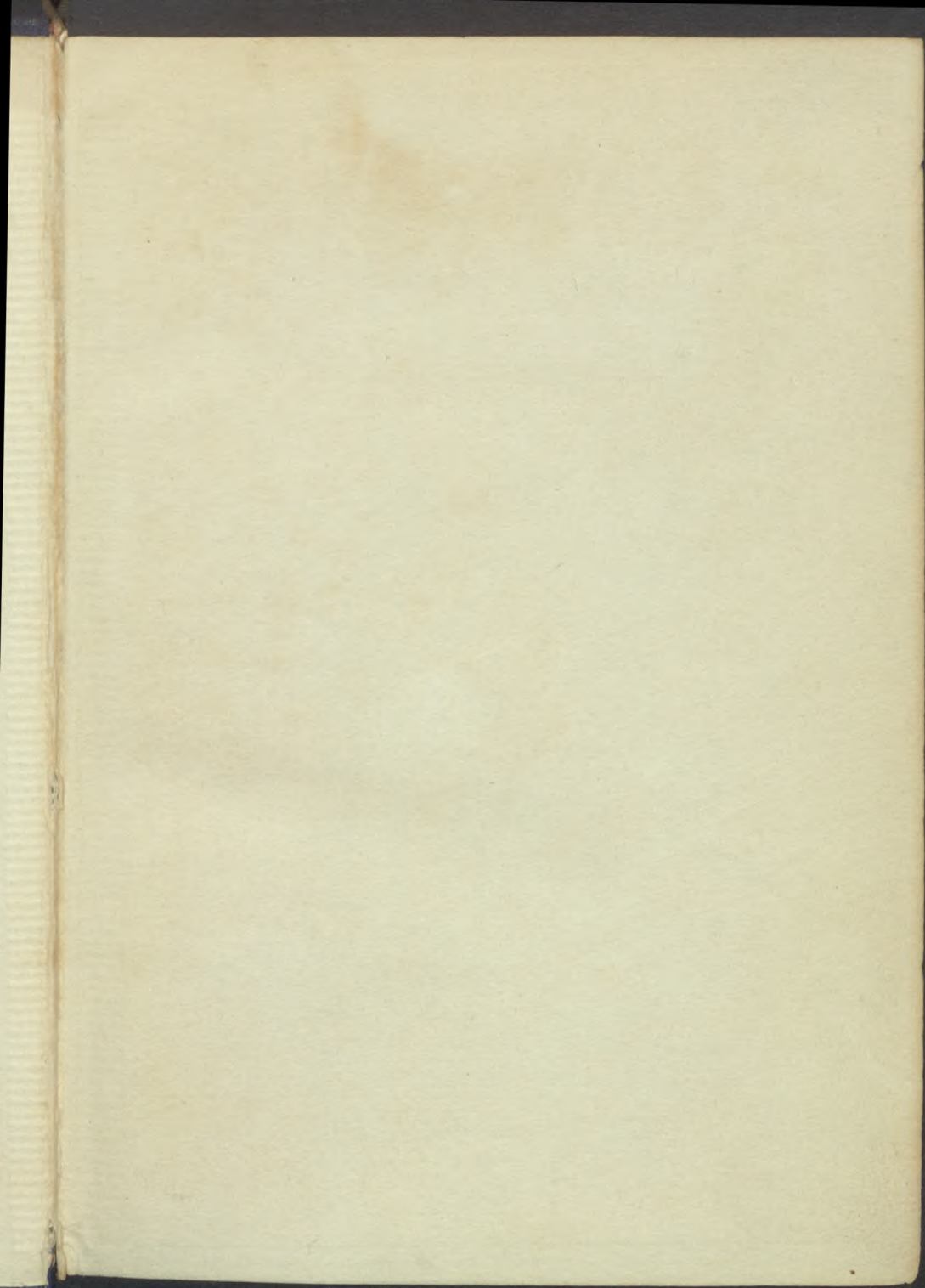
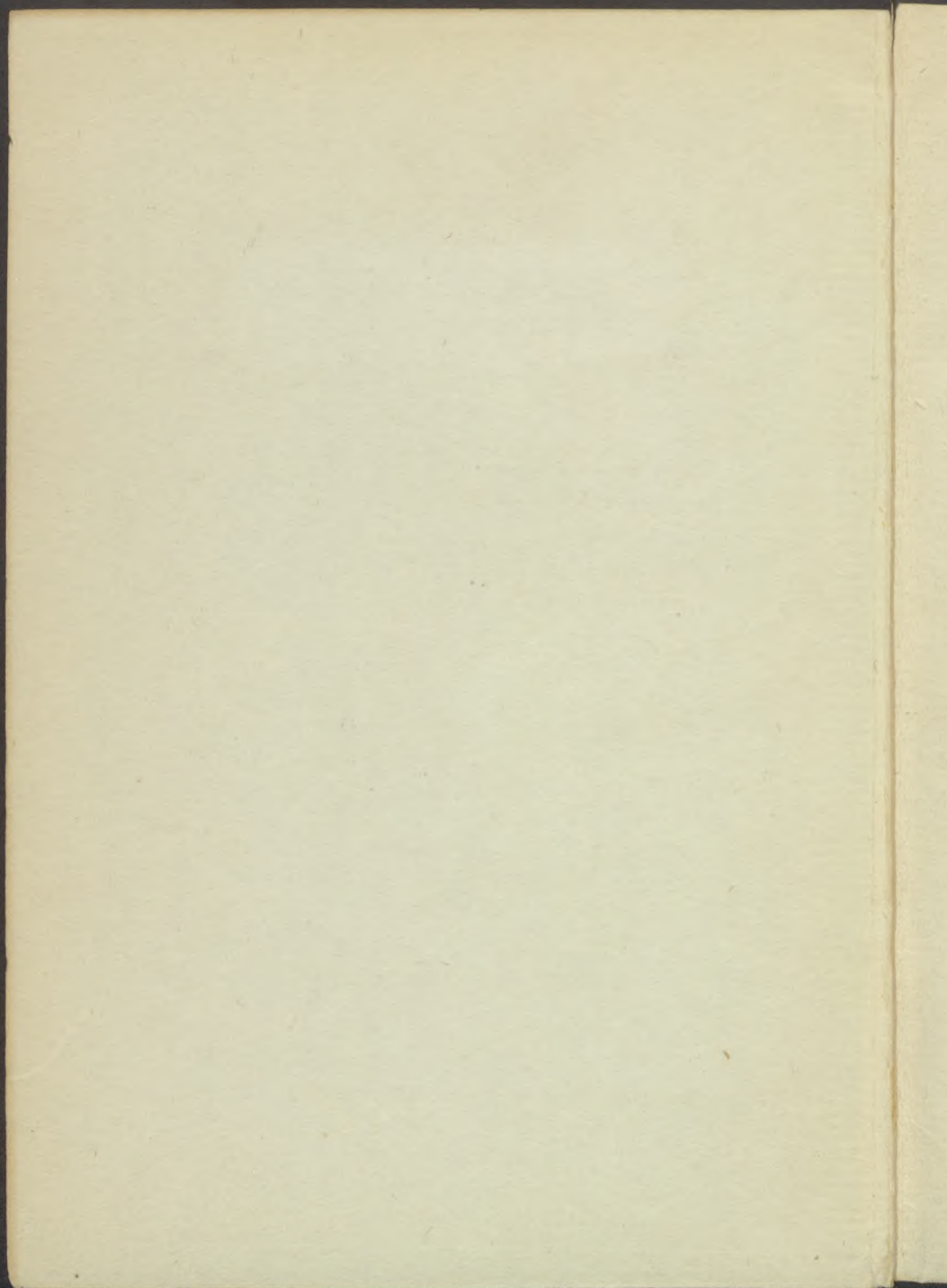

BETHLEN GÁBOR

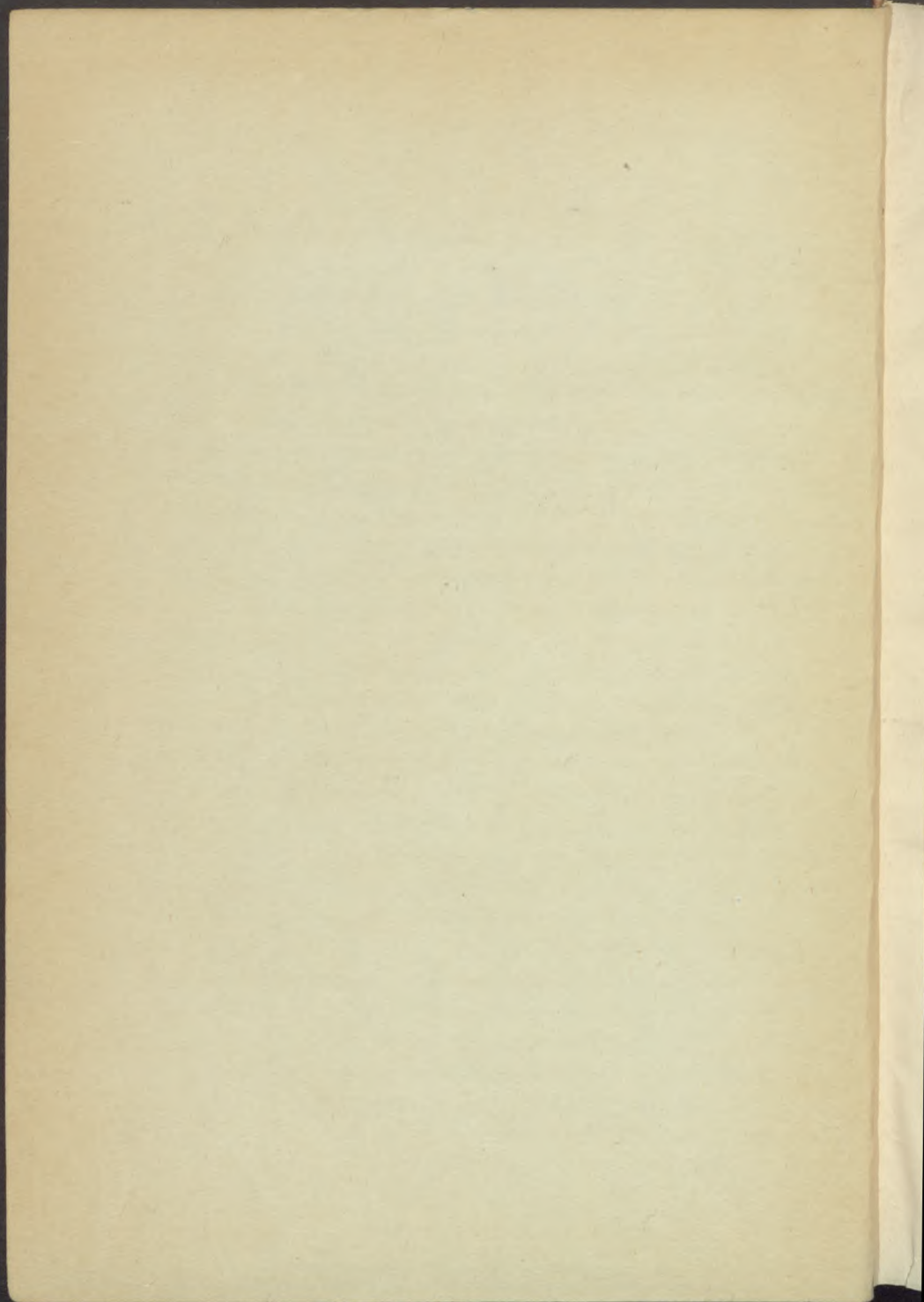

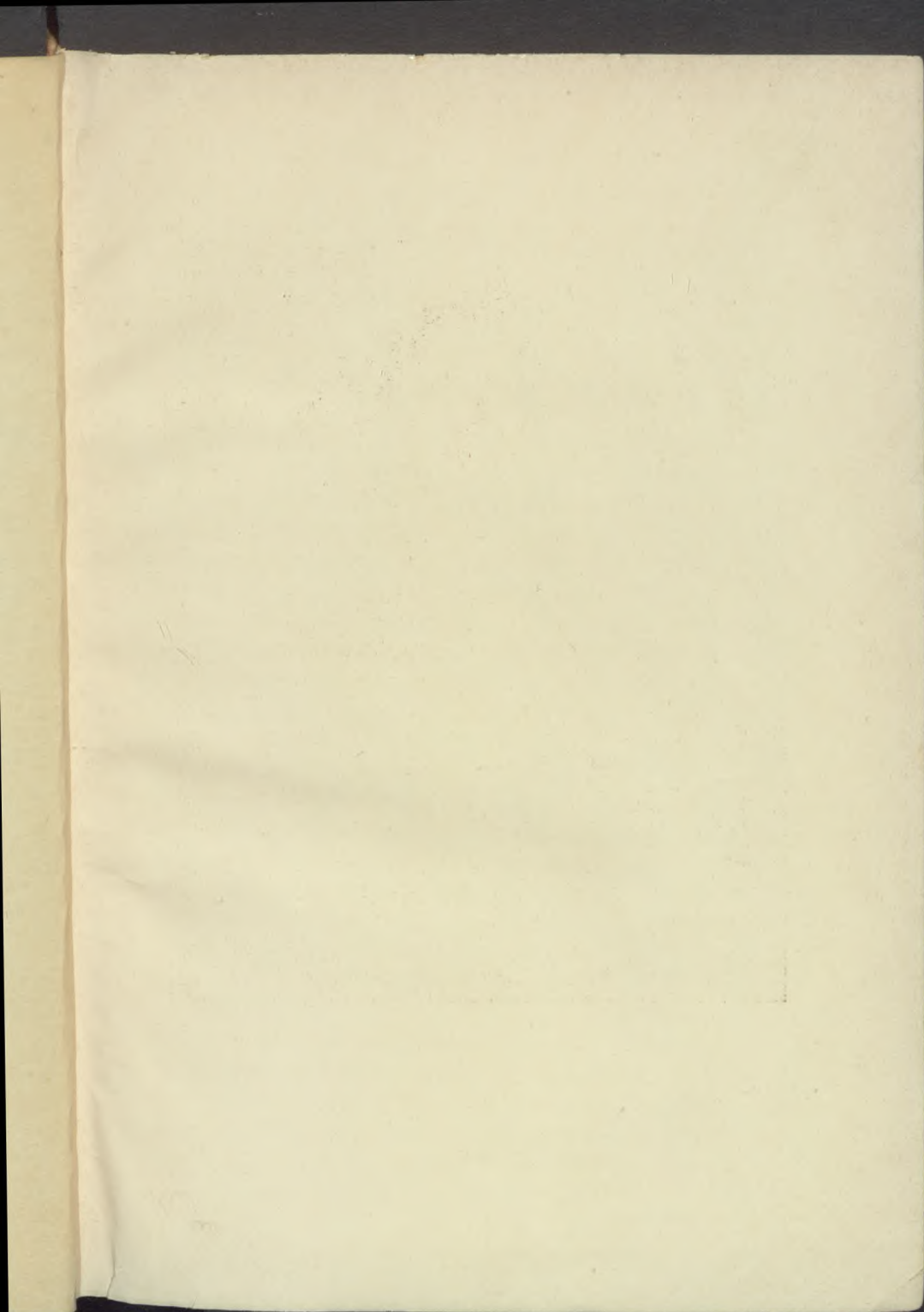

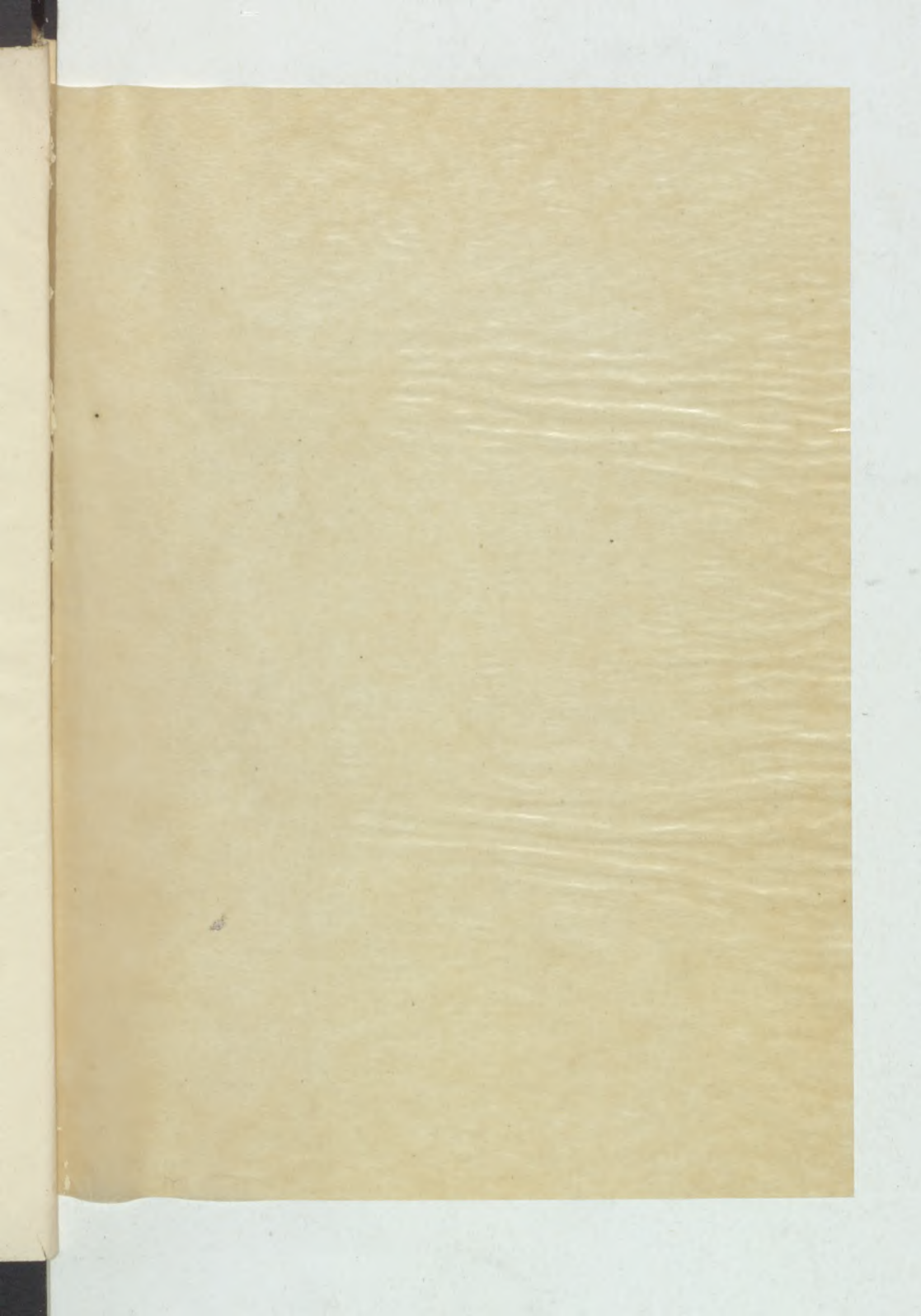
BETHLEN GÁBOR
TÖRTÉNELMI TANULMÁNY

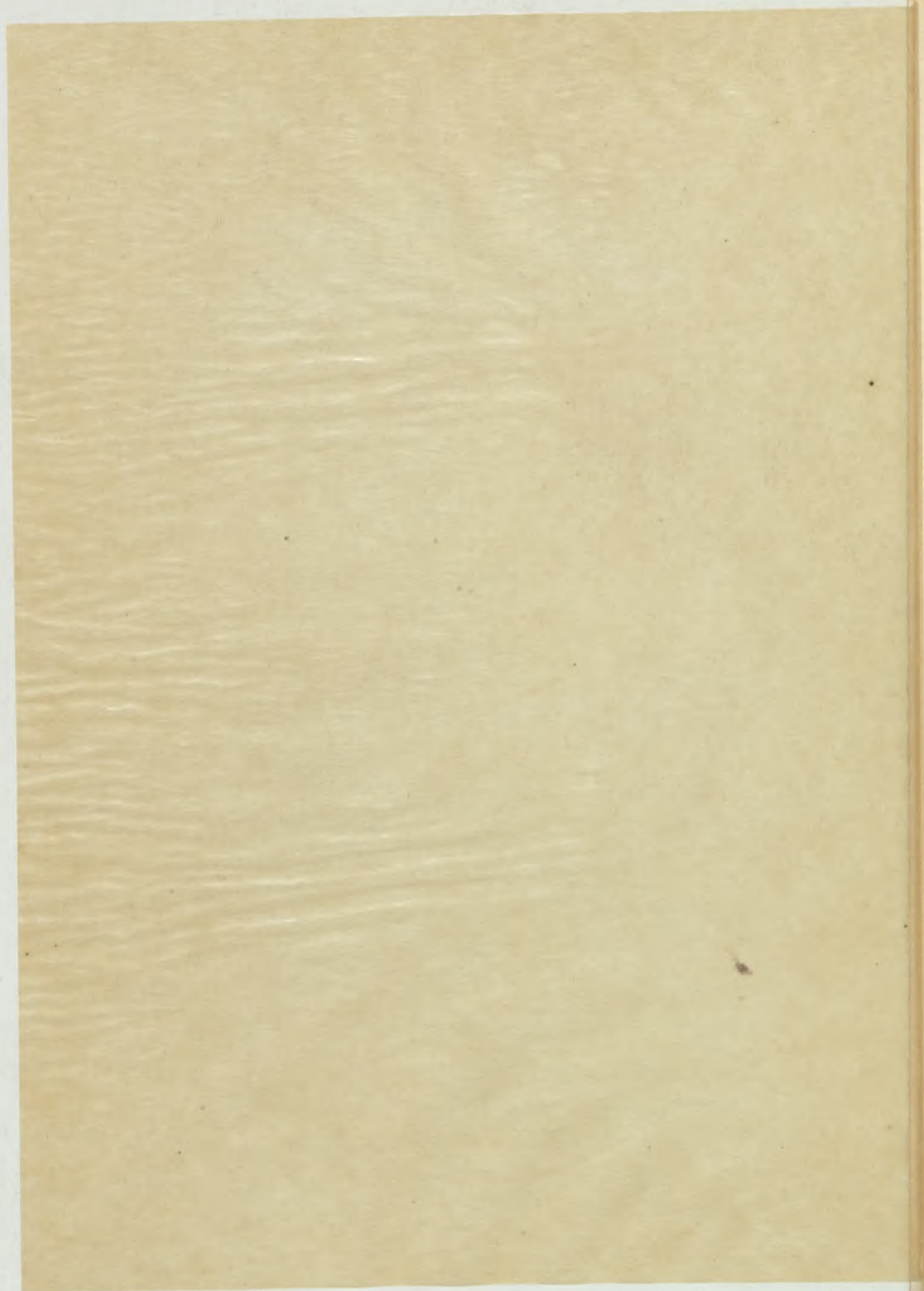
A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI
I.

BETHLEN GÁBOR

ÍRTA
SZEKFÜ GYULA

KIADJA A
MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG
BUDAPEST 1929

E KÖNYVET A MAGYAR SZEMLE TÁRSASÁG-
NAK TULAJDONÁBAN LEVŐ „OLD KENN-
TONIAN FACE” ANYADUCOKKAL EZER-
KILENC SZÁZHUSZONNYOLC NOVEMBERÉBEN
SZEDTE ÉS NYOMTA BIRÓ MIKLÓS BUDAPESTEN.
A KÖTÉS GOTTERMAYER NÁNDOR MŰ-
HELYÉBEN KÉSZÜLT. E RENDES KIADÁSON
KÍVÜL HARMINC AMATŐRPÉLDÁNY IS NYO-
MATOTT, EBBŐL HÚSZ KERÜLT FORGALOMBA

M 206763:2

Országos Széchényi Könyvtár

Leltári szám:

V227-2525/1963

ELŐSZÓ

AZ a történész, aki nem akart egyebet, mint a történet dolgokat úgy elmondani, amint végbementek, a tizenhetedik század történetének előadásához így kezdett hozzá: „Gyakran hallottam művészekről, hogy nem ajánlatos olyan tárgyba fogni, amelyre nézve az emberek már pártokra szakadtak, mert vagy az egyik, vagy a másik bizonyára megsértődik; a történész azonban nem zárkozhat el ez elől, hiszen ez az ő legigazibb feladata.”¹

Azt hiszem, a magyar történetírás is elérkezett immár arra a fokra, ahol hasonló feladatot tarthat igazi tudományos feladatának.

Nemzedékek születnek és halnak, anélkül, hogy őseik történetének, a magyar föld múltjának nevezetes fordulatairól, és e múlt legnagyobb hatású formálóirol méltó és részletes ismeretük volna, mert ezen fordulatok és nagy emberek képei évszázadokon át különböző formákban hagyományozódtak reánk, s utóbbi fél-századunk történetírása, nem szívlevél meg Ranke idézett tanítását, következetesen kikerülte az ilyen kontroverz események és emberek történetét.

Pedig a modern kor történetkutatása annyi területre kiterjed, s módszerében annyfélé szempontot tud alkalmazni, hogy a szociális és alkotmánytörténet, a gazdasági és hadtörténet, az individuális és kollektív lélek vizsgálata segítségével ma már ki tudjuk emelni a történeti alakot a századok folyamán ráakódott kontroverz elemek közül és vissza tudjuk helyezni azon termékeny történeti talajba, amelyből a valóságban kinőtt.

Ezt a munkát akartam elvégezni Bethlen Gábor történetét illetőleg, akinek neve annyiak ajkán forog, anélkül, hogy véleménye megalkotásánál a túlnyomó többség bárminemű megbízható történeti adatokra támaszkodnék.

Ez a könyv történeti adatokat állít össze, s belőlük régmúlt kort, rég eltemetett magyar fejedelem alakját akarja a mai történet módszereivel rekonstruálni; ez a könyv egyszerű politikai történet, mely ha egyébért nem, tárgyaért fogja talán — magyar történeti olvasmánytól elszokott korunkban is — a magyar olvasót érdekelni.

ELSŐ FEJEZET

EURÓPAI POLITIKA A TIZENHETEDIK SZÁZAD ELEJÉN

A POLITIKA „nem egyéb, mint kísérlet a saját érdekek megvédésére és elősegítésére azon ideális és reális világ-erők konfliktusában, melyek nálunknál hatalmasabbak.”² Az európai történet újabb századairól van szó, mikor már kikristályosodtak a nemzeti államok, a politikai színpad e protagonistái, mik bármennyire különálló egyéniségek is, életműködésükben folyton-folyvást korlátokba ütköznek, melyeket át nem törhetnek, mert hiszen mindezen, egymással ellentétes érdekű államnak együtt kell élnie, ugyanazon geográfiai közösségben. Ranke fentidézett szavai világosan jellemzik a helyzetet, mely a középkori keresztény egység végleges szétbomlása óta Európában előállott: nagy eszméktől mozgatott, nagy anyagi hatalomra támaszkodó erőknek örök konfliktusa, melyben minden egyes állam, még a leghatalmasabb is, csak állandó politikai működés segélyével képes létérdekeit megvédeni, pozícióját erősíteni.

A középkornak vallásilag is, életfelfogásban is megalapozott egysége helyébe már a 16. század odaállította a katolikus és protestáns, a habsburgi és francia ellentéteket, a század nagy konfliktusai e két idea-pár összeütközéseiből származtak, s körülöttük játszódtak le a kisebb, inkább lokális jellegű konfliktusok, köztük a török-keresztény harc, mely épen Európa szétszakadt volta miatt szorult helyi jelentőségre, ahelyett, hogy a kontinens osztatlan figyelmét vonta volna magára. A 16. század változatos küzdelmeiben a habsburgi fél szinte teljesen megtartotta hatalmát, mellyel a század elején a sorsnak példátlan kegye aján-

dékozta meg. V. Károlynak és I. Ferdinándnak utódai, akik Spanyolország, Belgium, Milánó, Nápoly és Szicília, az osztrák tartományok, a cseh és magyar korona országainak urai és a német birodalom császárai, a 17. század elején olyan túlnyomó hatalommal rendelkeznek, hogy Európának többi fejedelme méltán retteg az új univerzális monarchiától. A „domus Austriaca”, a Habsburg-ház két ága, a spanyol és német-osztrák ág a század elején még Rudolfnak tehetetlen, elmebeteg kormánya alatt is, nem kevésbé Mátyás és II. Ferdinánd alatt az expanziónak új, rég nem látott hatalmas energiáit termeli és miután a 16. században sikerült neki Itália területéről a francia befolyást kiszorítania, most új lendülettel hozzáfog a milánói és toszkánai bázisokról megépíteni a biztos hidat Tirolba és az osztrák tartományokba. A svájciak belső viszályait felhasználva, nemsokára megindul a spanyol hódítás Valtellina felé, hogy a két habsburgi ág a legrövidebb úton biztosítson egymással szárazföldi érintkezést és a nápolyi spanyol alkirály csapatai néhány hét alatt átdobhatók legyenek az Alpeseken, Közép- és Kelet-Európa ügyeinek eldöntésére. A két közélről érdekelt szomszéd, az öregedő, kereskedelmében visszafejlődő Velence és a harcias, de gyöngé Szavojai herceg alig tudják a két ág egyesülését megakadályozni, az egyedüli méltó ellenfél, Franciaország, IV. Henrik tragikus halála óta asszony- és gyermekkormány alatt nem képes aktív politikára. Különben is ott áll oldalában a spanyol Németalföld nagy hadi ereje, mely 1609 óta, amikor a spanyol király, évtizedes véres harcok után végre elismerte fellázadt alattvalóinak, a hollandus államoknak függetlenségét és velük tizenkét évre békére lépett, bármikor szabadon használható fel mind Keleten, az osztrák Habsburgok birodalmi támogatására, mind Nyugat felé, a francia királyság lázadó alattvalói érdekében. A távolabbi országok a harmincéves háborút megelőző, ez aránylag szélcsöndes években alig folynak be az európai politikába. Anglia Erzsébet királyné

halálával ép úgy kikapcsolódik az európai akciókból, mint Franciaország IV. Henrik halálával. Dánia és Svédország pedig még a távoli ködben várják öntudatlanul nagy európai szerepüket, s addig is megelégszenek a lengyel és északi német kisebb konfliktusokban való részvétellel és egymásközi marakodással.

Európa közepe a német birodalom. Itt futnak össze mindazon érdekszálak, melyek a periferikus fekvésű államokat egy európai egységbe kapcsolják. A hollandi államok bár Spanyolországgal szemben immár függetlenek, névleg még tagjai a német birodalomnak, velük azért is lehetetlen a német császárnak diplomáciai viszonyba lépnie, mert még alattvalóinak tartja és — nevezi őket. Hasonlóképen csak tényleg, de nem jog szerint állnak a birodalmon kívül a svájci kantonok. A dán király, egyúttal Norvégia ura, tagja a német birodalomnak is, mint Holstein hercege. A lengyel királynak viszont a hatalmas birodalmi választó, Brandenburg őrgrófja a hűbérese; ez a kapcsolat, valamint sziléziai hercegségek dolga szorosan hozzáköti a birodalomhoz a lengyel királyt, ez időben a Habsburg-háznak katolikus párthívét. A francia király számára pedig Németország még Felső-Olaszországnál is fontosabb terület a habsburgi univerzális monarchia útjának megzavarására, amely célból kipróbált szövetséget tart fenn, ha nem is formálisan, de az érdekek kölcsönös felismerése alapján, a német birodalom protestáns rendjeivel.

A vallási ellentét mindaddig még csak fejedelmi titkos tanácsok és birodalmi gyűlések tárgyalásain szerepel, de már nem messze az idő, mely véres csatatereken fogja újból, mint hetven év előtt, a döntést keresni. A német birodalom területén az 1555-iki augsburgi vallásbéke még érvényben van, s ennél fogva a katolikus mellett az ágostai evangélikus hit is élvezi nemcsak a lelkiismereti, hanem mindazon politikai, rendi szabadságokat is, melyeket ez a század nyujtani tudott fiainak. A birodalom területén a fejedelmek maguk határozhatják meg, melyik valláshoz csat-

lakoznak, s alattvalóik kénytelenek őket választásukban követni, vagy pedig kivándorolni más birodalmi területre. Az augsburgi békéig lefoglalt, szekularizált katolikus egyházi javak megmaradtak a protestáns fejedelmek (vagy városok, egyéb rendek) kezén, de az azóta lefoglaltak sorsát illetőleg eltértek a két felekezet véleményei. A régi egyház hívei, az augsburgi vallásbékével egyidejűleg kiadott „egyházi reservatumra” támaszkodva törvénytelennek tartották, ha a már sok helyütt protestáns káptalantól megválasztott prelátus nyíltan protestáns hitre tért és a reábízott egyházi javakat szekularizálva világi dinasztíát akart alapítani. Császár és pápa és katolikus rendek együttes erőfeszítésének sikerült is a kölni érsekség szekularizációját megakadályozni, s a protestáns hitre tért érseket elűzni. Viszont Éjszak-Németországban mindinkább elszaporodtak az egyházi birtokok, melyek protestáns, a pápától el nem fogadott főpapok, adminisztrátorok kezén voltak, s mint ilyenek, a német protestáns fejedelmi dinasztíák ifjabb férfitagjainak állandó ellátását képezték. Az új század elején a katolikusok megpróbálták a reájuk nézve is igen fontos kérdést rendezni; az 1608-iki birodalmi gyűlésen Mátyás helyettese, stájeri Ferdinánd főherceg csak azon feltétel alatt hajlandó az augsburgi vallásbéke újabb kiadására, ha egyúttal az azóta elfoglalt egyházi javak restitúciója is kimondatik. Az eredmény katolikusok és protestánsok szétválása, a birodalmi gyűlésnek határozathozatal nélkül szétoszlása lőn.

Az augsburgi vallásbéke merev formák közé szorította az életet, melyeket az nem bírt ki sokáig. A békének tisztára politikai alapjai voltak, egyéni vallás szabadságot nem ismert, s ha egy rendi tartomány feje vagy birodalmi város előljárósága jónak látta vallását megváltoztatni, ezzel az egész lakosságra is előállott a hitbeli változás kényszere. Közben azonban a trienti zsinaton megerősödött régi egyház már egyéni hódításokat is tudott tenni, a Jézus-társaság tagjai, egyszer megvetve lábukat protestáns

helyeken, tanításukkal és példájukkal az alattvalók nagy tömegeit vezették vissza a katolikus hitre. Ezen jelenségek ellen a protestáns rendek az augsburgi vallásbéke elve alapján védekeztek és óvták területük egyhitűségét. A konfliktusok folyton szaporodtak, a protestáns Donauwörthben a katolikusok nyilvános istentiszteleti jogokat követeltek maguknak, körmenetüket azonban szétszórták, mire a birodalmi főtörvényszék a város ellen akciót rendelt el, s azt a szigorú katolikus Miksa bajor herceggel elfoglaltatta. A jogaikban és az augsburgi béke élvezetében fenyegetett protestánsok erre megkötötték 1608-ban, tíz esztendőre, az ú. n. uniót, melynek élére a birodalmilag el nem ismert kálvinizmus vezetője, a pfalzi választó került. Hetven év után újra megnyílt protestáns és katolikus közt a szakadék, bár az unió tevékenységét most szinte teljesen megbénítá egyrészt a természetes szövetséges, IV. Henrik francia király halála, másrészt a két protestáns felekezet közt fennálló, és harcias udvari papoktól folyton kiélesített nagy ellentét. Az orthodox lutheri tan hívei, élükön a szász választó, kezdetől fogva távol tartották magukat az uniótól, melynek katolikus ellensúlyaként a ligát alapítá meg 1609-ben Miksa bajor herceg.

Vallás és politika talán soha sem voltak egymással oly szoros összefüggésben, mint éppen ebben a korban, mondja a közfelfogás a 17. századról. A valóságban ez a kor az, melyben az egyházi és világi politikának a korábbi korszakoktól átöröklött szoros kapcsolata kezd lazulni, amennyiben az emberek úgy, mint egyházak és felekezetek kezdik érezni, hogy az a szigorú kapcsolat, az egyháziaknak állami dolgokhoz kötése, talán még sem a legideálisabb állapot. Nem mintha felfedezték volna azt, hogy minden egyes ember lelki élete magában véve is egy kis világ, melynek működéséért, ide vagy oda való fordulásaiért nem a földesúr, nem a hatóság, nem is a fejedelem a felelős, hanem első sorban az illető embernek a saját, egyéni lelkiismerete

Isten előtt; ennek a gondolatnak az általános elterjedése kétségtelenül egy csapásra kiszabadította volna az egyházi dolgokat az államiak hatása és uralma alól, de ez a gondolat, ha élt is akkor, sem az egyházpolitikában, sem az állami életben hatással nem bírt, nyomára szinte sehol sem akadunk. Ellenkezőleg: elvben és gyakorlatban még a 16. században kifejlődött nézettel találkozunk, mely szerint a politikai, állami és rendi hatalom szabja meg az alattvalók felekezeti viszonyait, s ehhez képest minden állami egység lehetőleg egyetlen felekezetet, vallás uralmát engedélyezi, a többiét kizárja, elnyomja, vagy legalább is a terjedési lehetőségtől megfosztja. A 16. század vallási fejlődésének eredményeként azt látjuk Európa térképén, hogy a legtöbb államban csak egyetlen vallásnak van meg a szabad gyakorlata, s amennyiben mellette egy másik is él, ennek élete is politikai, rendi jogokhoz van kötve. Például Franciaországban a liga harcai és IV. Henrik katholizálása óta ismét a régi vallás az uralkodó, mellette a kálvinizmus rendi jogon, államként az államban él, sereggel és várakkal rendelkezik. A katolicizmus kizárólagosságát követelő Habsburgok örökös tartományaiban is él a protestantizmus, szintén rendi jogokra támaszkodva: Alsó- és Felső-Ausztriában még II. Miksa császár engedte meg 1568-ban az uraknak és a lovagoknak, tehát két politikai rendnek, hogy házaikban, váraikban és birtokaikon az ágostai evangélikus hitvallás szerint élhessenek és vallásukat szabadon gyakorolhassák. Hasonló jogokat élveztek a stájerországi rendek is, valamint Csehországban II. Rudolf felséglevele óta az inkább a kálvinizmushoz hajló cseh protestánsok. Tehát az augsburgi vallásbékének végzetes rendelkezése, mely szerint az államhatalom birtokosa szabhatja meg alattvalóinak vallását, a „*cujus regio, illius religio*” elv, éppen a két nagy katolikus területen, Franciaországban és az ausztriai-cseh örökös tartományokban nem volt megvalósítható a rendek egy részével szemben, akik mint politikai személyek, poli-

tikai jogait vallásgyakorlati jogokkal is kibővítették. Természetesen mindez nem adott az alattvalóknak mai értelemben vett szabad vallásgyakorlatot: egyrészt a politikai hatalom birtokában levő rendek szabták meg itt is jobbágyaiknak vallását, másrészt a fejedelmektől engedett jogok csak a protestáns felekezetek egyikére vagy másikára vonatkoztak. Alsó- és Felső-Ausztriában csak az ágostai hitvallás bírt életjoggal, a Kálvin-féle nem. Egészben véve azonban a rendek sikerrel törték át a 16. század második felében és végén a „territoriális fejedelem”-nek augsburgi jogait: míg a birodalom protestáns fejedelemségeiben és városaiban alig lehetett szó katolikus vallásgyakorlatról, addig a Habsburg-területeken távolról sem tudott az uralkodó vallása egész kizárólagossággal érvényesülni. Változást itt a 16. század utolsó évtizede hozott, amikor a fiatal stájer főherceg, Ferdinánd, épen a territoriális fejedelmi jogokra hivatkozva megkezdte tartományainak rekatholizálását: előbb a városokból űzte ki az ágostai hitvallás prédikátorait és tiltotta el annak gyakorlását, mivel a városok a fejedelem személyes birtokát képezik, s így vallás dolgában neki engedelmeskedni tartoznak, később pedig az úri és lovagi rendtől is megvonta a protestáns vallásgyakorlat koncesszióját. Ez volt az ellenreformációnak első jelentős lépése, mely tehát épen úgy az államhatalomból indult ki s egészben véve a vallási viszonyokat épen úgy állami szempontból, állami fegyverrel rendezte, mint korábban az augsburgi vallásbéke.³

De az állam prepotenciája a vallás felett más európai államokban is uralkodó elv volt. Angliában a katolikus vallás gyakorlata VIII. Henrik óta, Erzsébet királyné hosszú uralkodása alatt szigorúan tilos volt, s tudjuk, hogy ez a tilalom mártirokat is ajándékozott a régi egyháznak. Viszont Spanyolországban és az olasz tartományokban a katolikus egyháznak sikerült az ő egyeduralmát fentartania, itt-ott hasonlóképpen emberi életek pusztulása árán. Az egyvallásban megmaradt államok sem-

mitől sem tartottak annyira, mint hogy felekezeti egységük veszedelembé jut és több felekezet beférkőztével a belső harc, polgárháború megindul. A vallási harc akkoriban éppen a vallás és állam szoros kapcsolatánál fogva, igen könnyen vezethetett az állam felbomlására, az államterület feldarabolására, amint pl. a hugenotta-katholikus küzdelmeknek Franciaországa sem volt többé egységes államnak tartható. Tanulságos példával szolgál erre Németalföld sorsa, melynek éjszaki és déli tartományai vallásilag is megoszolva, külön államtestekre szakadtak. Az egyvallású államokban az uralkodó vallás hívei, az ő politikát és vallást végzetesen egybekeverő gondolkodásukban, joggal tartottak attól, hogy a közjük befurakodó új felekezet az ék szerepét veszi át és folyton mélyebbre hatolva államterületeket is szét fogja robbantani. Ebből a félelemből magyarázható az a mai szemnek különös, de akkori viszonyokból könnyen érthető jelenség, hogy maguk a spanyol uralom alól felszabadult hollandi tartományok is, melyek pedig saját testükön és lelkükön tapasztalták a területiális elv alapján gyakorolt kényszerkeserűségét, alighogy szabadságra tettek szert, siettek a régi egyház nyomására használni fel saját szabadságukat. Ámbár az új Hollandia lakosságának még a 17. század elején is több mint fele volt katolikus, a politikai hatalommal rendelkező kálvinista rendek a katolikus vallásnak nem engedélyeztek szabad gyakorlatot. Az ő vallási törvényhozásuk az 1600 előtti és utáni negyedszázadokban alig különbözik valamit a stájer főhercegtől, sőt az uralkodó vallás kizárólagos jogainak védelmében sokkal sikeresebben működött, mint pl. a Habsburg-császárok-királyoké a harmincéves háborút megelőzőleg. Hollandi katolikus nem viselhetett közhivatalt, bár a protestáns állam fenntartására és annak a katolikus államok ellen folytatott hadjárataira éppen olyan szolgáltatásokkal tartozott, mint a protestánsok. A Generalstaatok főfunkcionáriusai a meghódított katolikus

városokat fegyverrel és plakátokkal (rendeletekkel) reformálták, s a katolikus papokat felszólították, győzödjenek meg az új hit helyességéről, amely esetben mint prédikátorok megmaradhatnak helyükön, különben elvesztik állásukat. Hogy a modern értelemben vett vallásszabadság fogalma mennyire idegen volt, épen a vallásuk szabadságát kiharcolt hollandusoktól, arra elég jellemző a két kálvinista felekezet, a gomarianusok és arminianusok harca, melynek során az államfő, Orániai Móric a régi, kálvini predestináció-tan mellé állott és az állam hatalmával nyomta el az arminianusok skizmáját, Oldenbarnevelde-t verpadra s a nagy jogtudóst, Hugo Grotius-t száműzésre juttatva.⁴

A tizenhetedik század legegyszerűbb eseményeit nem érthetjük meg, ha tisztában nem vagyunk ezekkel a viszonyokkal. Amint manapság, a nemzeti gondolat állami hegemoniájának második századában állam és nemzetiség egymással át meg át vannak itatva, s nincsen nemzetiség, mely ne keresne állami érvényesülést, ne érezné magát politikai jogok nélkül elnyomottnak, s ha politikai jogok teljességéhez jutva az államhatalmat saját belátása szerint irányíthatja, akkor egész bizonyosan a más nemzetiségek elnyomására használja azt, megfedkezve a saját, nem is oly régi panaszairól: ugyanily mechanizmussal, ugyanily egyoldalúsággal folytak le a két vallási századnak, a 16. és 17.-nek valláspolitikai harcai is. A két korszak még abban is megegyezik, hogy akik elnyomottból elnyomókká váltak, felemelkedésük útján mindenkor a szabadság ideáját hangoztatják, bár ez alatt kizárólag a saját szabadságukat, s később azt a lehetőséget értik, hogy a saját nyugalomuk biztosítása érdekében a többi elnyomhassák. Szabadság és elnyomás politikai és területi kategóriákon át valósulnak meg a 16. századi vallási és a 20. századi nemzetiségi ember fejében, bár az is kétségtelen, hogy az előbbi őszintén hisz az ő vallásában, az új ember pedig az ő nemzetisége magasabb rendűségében. Az emberi viszonyok mélységeit és egy-

úttal véges voltát illusztrálja, hogy manapság nagy nacionalisták nyomnak el állami eszközökkel más nemzetiségeket, és századok előtt mély hitű, istenes életű emberek terjesztették a maguk vallását fegyverrel és állami kényszer eszközeivel.

Vallás és állam illetén kapcsolata az államot időnként vallási célok szolgálatába állítja ugyan, de az állami politikának nem képes többé, a régi középkor módjára, vallási színezetet adni. Ellenkezőleg: a vallásos hittől lelkesített fejedelmek állami, politikai eszközöket használnak fel céljaik elérésére, s ezzel öntudatlanul is hozzájárulnak az európai politika végleges elvilágiasításához. Ami különben ekkor már úgys készen volt, hiszen Machiavelli már régen kijelölte az államok számára is az egyéni önzés útjait. Ezt az utat a *ragione di stato*, az államraison jelöli ki, mely általánosan használt jelszó, találkozunk vele francia államiratokban úgy, mint Velence diplomáciai levelezésében, a csehek téli királyának ágenseinél, mint Wallenstein frazeológiájában. Hogy az államnak diplomáciai és katonai erő kifejtését, s ezzel együtt más államhoz való viszonyát a *ragione di stato* szabja meg, mint életének legfőbb elve és tartalma, erre nézve nincs eltérés az államférfiak között; legföljebb arról vitatkoznak, hogy önzés és erőszak és gonoszság mely határáig mehet el az államraisonsztól irányított cselekvés. Ámbár az így kiképzett különbségek is inkább csak formálisak, külsőlegesek, csak a köpönyeg változik, mellyel az államraison meztelen önzését időnként elleplezik egyes, szemérmesebb vagy talán ügyesebb államférfiak.⁵ Vallás, erkölcs és tisztesség állandó jelszavakká lesznek, melyek mögött a saját államérdek, a saját nagyság megvalósításának törekvése húzódik meg. A század elején már egész kiterjedt irodalom tárgyalja az államérdek megvalósításának lehető és felhasználható eszközeit, melyeket *arcana imperii*-nek neveznek, s köztük még jámbor németek is felsorolják az államérdekből üzendő hazugságot, meg a támadásnak támadással való meg-

előzését. Praevenire iis, qui nocere possunt! előzd meg azt, aki árthat neked, ez a végzetes elv az Alpoktól éjszakra is polgárjogot nyert immár olyanoknál is, akik különben a domus Austriaca politikáját machiavellizmusa miatt erkölcsi felháborodással elítélik.⁶

Erkölcsek és az emberiség magasztos javainak emlegetéséből ez a korszak is derekasan kivette a maga részét. Részben éppen a vallás és politika szoros kapcsolata kívánta, hogy az állami önzés útjait szép szólamokkal földjék be, de kétségtelenül hibás történelemszemlélet lenne az, ha erkölcs, szabadság, keresztény szolidaritás, a keresztény világ békéje és hasonló kifejezések tartalmát a mögöttük meglapuló nagyon is realiztikus államraison nélkül vennők szemügyre. Itt legyen elég egyetlen példát hozunk fel arra nézve, miként alkalmazza az államérdek ezt az erkölcsi frazeológiát Richelieu egyik elődjénél, Jeannin francia államtitkáránál. Ő a csehek felkelése és Pfalzi Frigyes királyválasztása hírére megrémül, hogy az egyesült protestáns erők megsemmisítik az ausztriai uralmat, mely ugyan túlhatalmában, Spanyolországgal együtt folyton veszélyeztette az európai egyensúlyt, de viszont teljes kitörlése is megsemmisítené azt és Franciaországot kiszolgáltatná a német protestánsoknak, Angliának és Hollandiának. Ámbár tehát, mondja XIII. Lajoshoz benyújtott szakvéleménye, Spanyolország és a maison d'Autriche hatalma eddig rémítő nagy volt és mindenkit veszélyeztetett, de most a császár elgyöngült, legszebb provinciáit elvesztette, sőt úgy látszik, kezd öregedni, és soha többé veszedelmes nem lesz, ezért sietni kell megmentésére. E célból követek küldendők, akik a kereszténység békéjének jelszával mentsek meg a szegény császárt a végső bukástól. De az öreg diplomata nem láthatta előre a közeli jövőt, melyben a császár a fehérhegyi ütközetben tönkretette lázadó alattvalóit; — amint ennek a fordulatnak híre eljut Párisba, a francia kormány rögtön visszarántja a császár mellett

a cseheknel és Bethlen Gábornál dolgozó követeit és immár a kereszténység békéje érdekében nem a császárnak, hanem az ellenkirálynak és a cseheknek megmentését látja sürgősen szükségesnek. Igaz, ezek protestánsok, ez némi nehézséget okozhatna, de hát, írja a követeknek Puisieux külügyi államtitkár: „uraim, önök tudják, hogy mi jó katolikusok vagyunk és ha szabadon választhatunk, akkor mindig a katolikus vallás felé hajlunk, de Spanyolország hatalma túlságosan nagy, s ez uralomvágyában még arra is képes, hogy világi céljai érdekében a vallással visszaéljen”, minélfogva Franciaország is fel van mentve vele szemben a vallási szempontokhoz való további ragaszkodástól.⁷

Mintha csak valláspolitikai hangnemre átírt modern népszövetségi és örökbékefentartási frazeológiát hallanánk. De most a tizenhetedik században vagyunk és itt ezen század diplomáciájának és politikájának egy egészen speciális rúgója került szemünk elé.

Az államok politikáját durva önzés vezette, mely vallási és erkölcsi parancsokon könnyen túltette magát és államérdekből brutális cselekedetektől sem riadt vissza; ez önzésnek tehát csak köpönyege volt az erkölcsi frazeológia, mely az államraison szerint változtatta formáját és színeit, — mindezt konstatálnunk kell ugyan, de el kell ismernünk, hogy az erkölcsi frazeológia mégsem volt pusztá szó, mögötte valami maradéka, valami csökevénye mégis ott volt a hitnek, az erkölcsi értékek becsülésének. Egy szóval kifejezve: ezek a diplomaták és politikusok nem voltak cinikusok, hanem még akkor is, amikor pusztá önzés képviselőiként, az államraison erkölcsnélküli végrehajtóiként viselkedtek, még akkor is jó adag becsület, jóhiszeműség, naívság lakozott bennük. Igen, a naívságnak valami egészen különös, ma már ismeretlen fajtája jellemzi e korszak diplomáciai cselekményeit. Részletekbe menő történeti kutatások megállapították már, hogy az európai diplomácia kezdeteinél a naív önzésnek, az ellenfél

folytonos lebecsülésének és a saját akció túlbecsülésének momentumai állottak,⁸ s ezeknek befolyása a politika mechanizmusára a 17. században sem csökkent. Sőt a renaissance-korszaktól kezdve, amikor először lép nagyobb számú európai állam egymással kölcsönös diplomáciai érintkezésbe, szinte egész a mai napig rendkívüli szerepe van az internacionális életben a rosszhiszemű ígéretnek, melyet diplomata tesz diplomatának, állam államnak, abban a reményben, hogy a partner nem veszi észre a rosszhiszeműséget és belemegy a csapdába. Ez azonban csak igen ritkán történik meg, a valóságban a partner semmivel sem ostobább, mint az ajánlattevő, világosan meglátja a hamisságot és rosszhiszeműséget, kivéve természetesen azt az esetet, mikor ő maga tesz hasonló rosszhiszemű ajánlatot. Ez az alapján véve naív önbecsülés minden emberi tárgyalásban, és így a modern korszak diplomáciájában is megvan, de mennyivel inkább előtűnő tulajdonsága a 16—17. század tárgyalásainak! Amikor az emberek gondolkodásmódja a mainál sokkal kevésbé volt fegyelmezett, amikor fantáziájukat a világnak és egyes erőinek pontos, indukció útján nyert ismerete még nem korlátozta. A régi századok politikai akciói lehet mondani önzés szűk körében folytak le, az ellenfél, a szomszédok életkörülményeinek ismerete nélkül, hiszen ethnográfia, statisztika, államviszonyoknak jogi és gazdasági mérlegelése, társadalom- és osztályainak ismerete, még nem állottak rendelkezésére a politikusnak és diplomatának. Akárhányszor megesett, hogy két állam szerződést kötött egymással közös fellépésre anélkül, hogy hivatalos személyeik kölcsönösen valaha is látták volna egymás területét, legfőlegb egy-egy világutazó, kalandor ügynök adataira támaszkodtak. Egyes államok már akkor is érezték e hiányokat, s hogy a légtüres térben való politizálást elkerüljék, állandó követségeket próbáltak tartani az őket leginkább érdeklő idegen országokban, így Velence és a 16. század eleje óta, a római pápaság. Velence követei az elsők, akik pontos

adatokat próbáltak szerezni az egyes európai államok erőviszonyairól s e célból még vesztegetéstől sem riadtak vissza, hogy a rendes és rendkívüli adók nagyságát, a kiállítható katonaság létszámát, az udvar erőviszonyait, az egyes társadalmi osztályok hangulatát megírassák kormányuknak azon országokból, melyekben akkreditálva voltak.⁹ Ennek az aránylag nagyobb ismeretanyagnak meg is volt a hatása a velencei köztársaság politikájára, mely állandóan megtartá józanságát és nála fantasztikus tervekkel, a valóságnak gyermekesen naív félreismerésével kevésbé is találkozunk, mint más európai államokban.

Pozitív ismeretek híján a nemzetközi politika mind célkitűzésében, mind eszközeiben sokkal korlátlanabb volt, mint manapság, vagy általában a 18. század racionalisztikus korszaka óta. Különösen a célkitűzéseknél látható igen gyakran mértéktelen túlbecsülése a saját erőknél, aminek egyik hordozója az önszeretet, a néhol nagyzási mániáig fokozott önbecsülés. Alig van a 17. századnak aktívabb politikusa, aki magának európai szerepet ne jelölne ki, tekintet nélkül eszközeinek még oly szegénységére. Itt van a vagyon, föld és hatalom nélküli Nevers-i herceg, aki a török ellen keresztes hadjáratot akar szervezni, s ezért utazgat Franciaországtól Lengyelországig egész Európában; itt van, hogy valóban hatalmasat említsünk, Wallenstein, aki komor fantáziájában a legkülönbözőbb helyeken, az Északi-tengernél, Erdélyben, Olaszországban képzelte el magának királyságokat, sőt a császári trón megkívánásától sem rettent vissza; itt van a különben geniósan józan gondolkodású Gusztáv Adolf, aki szintén leróttá adóját a korszak e betegsége előtt, amennyiben ő is számot tartott egy ideig a császári trón megszerzésére. Az ilyen, anyagilag meg nem alapozott magasröptű tervek létesülését megkönnyíti az az erkölcsi eszme, mely, mint említettük, minden személyes önzés kíséretében megjelenik, az obligát frazeológia mögött: Gusztáv Adolf császári tervét pnotestás hite vitte a ma-

gasba, amint a Nevers-i hercegnek vándorlását is a keresztény szolidaritás gondolata, a balkáni keresztényeknek pogány uralom alól felszabadítása magasztosítja és látta el erkölcsi tartalommal. Viszont az erkölcsi eszme, bár az önzésnek mintegy lelkiismeretbeli indokolása, utólagos jogosítványa is, mégis mindenkor csak kísérője a politikai számításnak, mely a *ragione di stato* elve alapján az uralkodónak és újonnan kibontakozó nemzetállamának egyéni önzését akarja sikerhez juttatni.

Vannak kutatók, akik hatalmas levéltári anyag átdolgozása után arra az eredményre jutottak, hogy a tizenhetedik század elején politikai értelem és józan ítélet igen ritkán jelentkeztek az európai életben, annyira elhomályosították az emberek szemét az imént felsorolt nehézségek.¹⁰ Annyi kétségtelennek látszik, hogy a korszak politikáját általános ideák mellett első sorban egyéni tulajdonságok: önzés, nagyralátás, fantázia vezetik, ez utóbbiak azonban, épen a reális viszonyok nem ismerése miatt, a legkritikább esetben tudják kitűzött céljukat megvalósítani. A század politikusai, céljaikat nézve, inkább realisták, mint idealisták, s ez abban is megnyilvánul náluk, hogy amint a való élet viszonyaival érintkezésbe jutnak és tudatára ébrednek a nehézségeknek, lemondanak régi tervükről és csodálatos könnyedséggel, naív elfogulatlansággal keresnek új célokat és azokhoz vezető új expedienseket. Innen származnak azok a nehézségek, melyek egy e korszakbeli diplomáciai akció józan, egyenes vonalú előadásának útjába állanak. Wallenstein leveleiben napról-napra új és új politikai és stratégiai meg taktikai tervekkel találkozunk, melyek egymást akadályozzák, sőt kizárják annyira, hogy első pillanatra, amíg a korszak gondolkodásával tisztába nem jövünk, szerzőjüknek ingatag, minden szélfuvallatra ide-oda hajló lelkületére kellene következtetnünk. Holott ezek az ellenmondó tervek és határozatok épen a viszonyoktól függetlenül jöttek létre és eredőjük sem ide-oda kapkodás, hanem tétlen-

ség, a döntés halasztása lesz. Amint Wallenstein alig tudja magát ütközetre elhatározni és hadvezéri működéséből, nagyszámú rendeletéből, sajátkezű leveleiből csak hónapok vagy évek mulatával jön létre egy pozitív tett, döntő ütközet vagy béke és fegyverszünet, hasonlóképen éveken át eredménytelenek államférfiúi kortársainak is az akciói. I. Jakab angol király és veje Pfalzi Frigyes, a téli király époly típusai a határozatlanságnak, az ide-oda révedező diplomatizálásnak, akárcsak II. Ferdinánd császár, akinek határozatait titkos tanácsosai hozzák meg. Maga Gusztáv Adolf is szinte tizenöt esztendőn át foglalkozott a német birodalom ellen indítandó vállalattal, közben kedvező konstellációkat elmulasztva, mert diplomáciája kiterjedt szövetében a lényeges vonásokat a lényegtelenektől alig tudta megkülönböztetni. A történetileg lefolyt akciók veszedelmesen hasonlítanak az őket létrehozó diplomáciai és magánlevelezések barokk stíljéhez, amelyben magukban véve súlyos, lényeges kifejezések halmozódnak olyan tömegben és annyira rendszertelenül, hogy végül is egymást megsemmisítik és az eredmény egy semmitmondó, sehova nem vezető hosszadalmas stílyakorlat.

A diplomáciai előkészítés ezen ferdeségei miatt azután gyakoriak az előkészület nélküli, hirtelen cselekedetek. Hiszen ez a korszak az, melynek politikai és hadi történetében oly nagy szerepet játszanak az impresszionábilis kalandorok, mint pl. Mansfeld vagy a Halberstadti adminisztrátor, akik miután egyszer belerohantak a veszedelembé, mint hal a vízben jól érzik magukat benne és vakmerő vonulásaikkal egész Európa figyelmét éveken át magukon tartják. Ilyen vakmerőséggel határos impresszionábilítás ütközik ki a cseh felkelés embereiben is, valamint IV. Christian dán királyban is, Gusztáv Adolfnak emberileg sokkal alantasabb előttejárójában. Az ilyen egyéni tulajdonságoknak, vakmerő bátorságnak, személyes nagyravágyásnak, sőt bosszúnak és ressentimentnak is sokkal nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk

a dolgok motivációjánál, mint diplomáciai meggondolásoknak, bár ez utóbbiakra köteteket kitevő aktaszerű bizonyítékaink is lehetnek. A diplomácia igen gyakran kelepelő szélmalom, melynek gépe üresen, gabona nélkül dolgozik. Történetírásunk ma már mindegyre szkeptikusabb a nagy politikai tervekkel és azoknak jól felépített motivációival szemben, mert fontos esetekben sikerült a diplomáciai és eszmei burkolatot legöngyölnie, s annak mélyén egyszerű, őseredeti emberi motivumokra találnia. Ismerjük a Sullytól IV. Henriknek tulajdonított nagy tervet, mely szerint Európa Franciaország vezetése alatt felszabadult volna az osztrák ház uralma alól és az államhatárokat radikálisan megváltoztatva hat örökös monarchiában, hat választójogi monarchiában — köztük szerepel Magyarország és Csehország is, — végül három köztársaságban nemcsak a három vallás: katolikus, ágostai és kálvinista szabadságát, hanem a töröknek együttes erővel leendő kiűzésével az örök békét is megvalósította volna. E nagyszerű terv végrehajtását akadályozta meg Ravaillac töre, mikor IV. Henrik büszke Caesarként épen át akarta venni az ausztriai ház ellen induló seregek vezetését. Ez a régi tradíció ma már sehol sem talál hitelre, s ma már tudjuk, hogy IV. Henrik élete vége felé, bármily ősi ellensége volt is a Habsburgok világpozíciójának, lemondott a fegyveres küzdelemről, s hogy mégis, az utolsó pillanatban, kellő előkészület nélkül hajlandó volt támadásra, annak nem valami magasztos indokai voltak, hanem az a legyőzhetetlen szenvedély, mely az ötvenöt éves, ősz embert, szinte hatvan különböző viszonya után a tizennégy éves Montmorency hercegnő iránt elfogta. A hercegnőt férje, Condé hercege, a királyi csábító elől a főhercegi helytartók szigorú erkölcsű brüsszeli udvarába vitte, s mivel ezek nem voltak hajlandók őt IV. Henriknek kiszolgáltatni, a vénülő szerelmesnek utolsó vad szenvedélye és sértett hiúsága Európát készült lángba borítani. Ezzel az európai afférrel kapcsolatban folyt le az ügy-

nevezett jülichi örökösödési ügy is, melyet a történetírás ma hasonlóképen egyszerű motívumokból tud megmagyarázni. Jülich hercegsége és tartozékai, nagyságra a német birodalom harmadik territoriuma, a Rajna két partján terültek el, a spanyol-hollandi, német-francia, pfalzi kálvinista és egyházi választól katolikus erők ütközőpontján, s mikor dinasztiája ép ez időben kihalt, egész Európa úgy gondolta, hogy az országot Spanyolország és Rudolf császár messzelátó politikai tervei értelmében próbálja az ifjú Lipót főherceg fegyverrel elfoglalni. Természetesnek látszott a politikai motívum: az osztrák ház hídfőt keres magának a Rajnánál, hogy onnan spanyol csapatokkal a hollandusok függetlenségét megsemmisítse, a német protestánsokat megalázza, a rajnai fejedelemségek ellenreformációját végrehajtsa és végül Franciaországot is közelről fenyegetse. Mindez azonban meg sem fordult a szereplők fejében, Rudolf császár Jülich ügyében semmit sem tárgyalt Spanyolországgal, komoly lépéseket nem is tett a hercegség megszerzésére, s Lipót főherceg támadását, mely amúgy sem volt előkészítve, s kudarcba és nevetségbe fulladt, csak azért engedte meg, mert családjának többi tagjával összeveszve, Lipótnak európai hírnevet kívánt, hogy ennek birtokában a császári trón öröklésénél szóba hozhassa. Az ifjú főherceg pedig nekirugaszkodott, mert semmije sem lévén, nem is vesztethetett, s ezenkívül a bajor herceg leánya kezét szeretne volna megnyerni, ehhez pedig ország és hatalom kellett.¹¹

Ezek a példák nem azt akarják bizonyítani, mintha a század politikai akcióinak indokait a *chronique scandaleuse* hírei magyaráznák meg; a frivol anekdóták a történetet nem magyarázzák, de még csak nem is illusztrálják, az emberi szenvedélyek azonban igenis indokul szolgálnak akkor is, mikor a hagyomány szívesebben nyúlna a politika magasabb és az erkölcs még magasabb rendjébe tartozó érvekhez. A tizenhetedik század a maihoz képest még mindig a korlátlanabb szenvedélyek korszaka, ezt sem szá-

bad elfelejtenünk, ha a dolgok és személyek értelméhez hozzá akarunk férkőzni. Viszont bármily erősek is az egyéni motivumok és a cselekvésnél, az öntudatban bármily kizárólagosan érvényesülnek is, mellettük mindenkor ott vannak a magasabb motivumok is, melyek már az erkölcsi rend körébe tartoznak és az egyéni cselekvést valami módon mégis csak egyetemesebb sorozatba állítják. Az egyes akció indítóoka egyéni szenvedély, egyéni érvényesülés lehet, de mögötte háttérként ott áll a korszak valamely ideája, legtöbbször a vallási eszme. IV. Henrik bármily alacsony és vétkes szenvedélyből kezdte meg 1610 fegyverkezését, hadjáratának, ha létre jön, magas valláspolitikai jelentősége lett volna. És Rudolf is bármennyire csak bosszúból, Lipót főherceg meg ifjúí könnyelműségből kezdte meg a Jülich elleni operációt, mindkettőjük cselekedetének megvolt a valláspolitikai hordereje és az is bizonyos, hogy mindkettőjüknek egész életfelfogásával meg egyezett a lépés, mely ha sikerül, Európa katolikus felének nagy hasznára volt válandó.

Talán sikerült ezekben némi képet adni azon komplex erőkről, melyek a tizenhetedik században, egy tipikusan átmeneti korban, az európai politika menetében érvényesültek. Korábban a renaissance, később a racionalizmus és a felvilágosodás emberei sokkal egyszerűbbek, szinte üvegből vannak a tizenhetedik század emberéhez képest, akinek csak áttetsző, nem átlátszó alakja árnyat és fényt igen, de a lélek primär mozgatóit ritkán mutatja meg nekünk. A kutató itt súlyos kútfői feladat előtt áll: kénytelen az e korból már igen nagy tömegekben fenmaradt kútfői anyagot, az egykorú hivatalos, félhivatalos nyilatkozatokat, az ellenfél brutális vádjait, a szereplő feleknek legkülönbözőbb elleplezési, félrevezetési szándékból tett enunciacióit végigvizsgálni, nem egyszer egész diplomáciai hadjáratok sorozatos iratait, mint mellékes, vagy félrevezető dokumentumokat félretenni és végül is aránylag csekély számú adatból konstruálni meg a múltbeli történet, a

szándékok és valóban használt eszközök rajzát. Hogy egy-két tökéletesen bizonyító adathoz eljuthassunk, a legkülönbözőbb kortörténeti, pszichológiai, politikai rostákat kell alkalmazásba venni. Csak szigorú kritika és — önkritika árán fogjuk megközelíthetni az egyéni lelkeket, melyek különös vegyülekben foglalják magukban az emberi szenvedélyek mellett a korszak magasrendű ideáit. Ne feledjük el, ez a korszak még nem jár mezítenül az agorán, mint saját korunk és az azt megelőző század; barokk pompájából ki kell bontanunk egy pillanatra, hogy a lényegre rátaláljunk.

Mindezek a magyar történetre is érvényes megállapítások. Hazai történetkutatásunknak legszilárdabb meggyőződése kell, hogy legyen: a magyar történet eseményei az európai, nyugati sorozatba tartoznak és így aligha vonhatók ki azon egyetemes megállapítások érvénye alól, melyekre a nyugati történetkutatás eddig eljutott. Periferikus helyzetünk és Európa germán-latin-szláv lakosságától eltérő népi összetételünk bizonyára elég erősek arra, hogy az általános európai szabályt módosítsák és azt mintegy elmagyarosítva végül is az európai jelenségnek egy speciális változatát hozzák létre, amely azonban mégis európai, nyugati, nem pedig a balkáni vagy orthodox, oláh vagy orosz jelenségsorozatnak része. A fenti eredményeket hazai viszonyokra alkalmazva eleve is valószínű, hogy a kor nagy ideái és ellentétei a nyugatitól részletekben itt-ott különböző történeti menetet produkáltak és azt is előre feltehetjük, hogy a szereplő személyek vegyi összetétele is talán más arányban fogja feltüntetni az egyéni tulajdonokat, és a koreszmék jelenségeit, mint Nyugaton, — ezt annál inkább feltehetjük, hiszen az angol, francia, német, olasz jelenségek közt is vannak árnyalati különbségek, miért ne lenne ez meg a magyar-nál! Annyi azonban kétségen felül áll, hogy a magyar történet az európai, a nyugati keresztény történetnek része és a 17. század magyarja egyúttal a 17. századbeli európai embernek is egy speciese.

MÁSODIK FEJEZET

BETHLEN GÁBOR KEZDETEI

RÉGI magyarok alakját, jellemét hiába próbálnók fejlődésükben, napról-napra nyomon követni és megrajzolni, hiszen legtöbbjüket nem a belső kifejlődésüket illusztráló dokumentumokból, hanem tisztán és kizárólag tetteikből, cselekvésükből ismerjük, amelyekből alig lehet megbízható következtetést vonni a belső életre, az egyéni lélek konstitúciójára. Innen van, hogy egész a 17. század második feléig szinte kizárólag politikai és hadvezéri arcképeket bírunk; az emberek politikát űztek, hadat vezettek, *ezt* tudjuk róluk, s *ezt* írjuk meg róluk, személyes, egyéni színezésre igen kevés anyaggal rendelkezünk. Ami memoárszerű kútfőnk pedig van e korábbi időkből, az vagy alantasabb írástudóktól származik, vagy ha vezető emberé, megint csak politikai és hadi eseményeket hagyományoz reánk. A nagy számban fennmaradt levelezések hasonlóképen csak tárgyilagos, katonai, politikai, igazságszolgáltatási, legfőlebb gazdasági adatokat nyújtanak, igen ritka a személyes kép, mely belőlük nyerhető, s ez is csak konvencionális, nem pedig egyéni: a jó családapát, a szorgalmas, vallásos feleséget, a nagy vagyongyűjtőt, a hadi dolgokban fáradhatatlanul forgolódó nagyurat tünteti fel, s majd minden egyes esetben típusnak tekinthető, mely a kortársak közül többre, sokra ráillik.

Innen van, hogy Bethlen Gábor életében is inkább csak politikai fejlődést, annak egyes fokozatait tudjuk megkülönböztetni, belső egyénisége pedig fellépésének kezdeteitől fogva szinte változatlanul áll előttünk, mélyreható árnyalatok alig láthatók és

szinte lehetetlenre vállalkoznánk, ha egyéniségét csírákból kifejezve akarnók az olvasó elé hozni.¹²

Bethlen Gábor 1580-ban született Hunyad vármegyének Maros-Illye várkastélyában, nem erdélyi, hanem régi tiszántúli családból. Ősei birtokos nemesek voltak, akik rendszeren nagyurak szolgálatában harcoltak és századokon át meg tudták tartani az ősi birtokokat: Bethlen-Ősit a békésmegyei Gyoma mai határában és a temesmegyei Iktárt, honnan nemesi előnevüket vették. Temesvárnak és Gyulának, a tiszai vidék e két nagy előbástyájának török kézre kerültével Gábor atyja, Bethlen Farkas is Erdélybe menekült, s miután már korábban János Zsigmondnak szolgált, most híve lett az őt követő erdélyi fejedelmeknek, a három Báthorynak: Istvánnak, Kristófnak, Zsigmondnak. Báthory Istvántól kapta az új családi jószágot, Maros-Illye nagy uradalmát, ezzel erdélyi földesúr lett, s erdélyi székely leányt vett el, Lázár Drusianát, kitől két fia, az idősebb Gábor, az ifjabb István született. Bethlen Gábor már tizenhároméves korában atyjáról, anyjáról árván maradt, gyámja anyai nagybátyja, Lázár András székely királybíró volt, de nyoma sincs annak, hogy ezentúl bármi gondozásban, nevelésben részesült volna. Ellenkezőleg: gyámja nem akadályozta meg, hogy Báthory Zsigmond fejedelem elvegye tőle a maros-illyei birtokot, s így a fiatal gyerekek, földnélküli sorsra jutva, nem volt mit tennie, mint a fejedelmi udvarhoz szolgálatra beállnia. Báthory udvarában ekkor készült a német szövetség, melynek főindítója Bocskay István volt, a fejedelem nagybátyja, a török párt törekvéseinek vérbe fullasztója. Bethlen Gábornak szerencséje akadt az udvarban, mert Bocskay szegrélvégre atyjafia volt és az ő pártján veszedelem nélkül állotta ki Báthory Zsigmond korának viharait. Utóbb, még nem sokkal halála előtt is büszkén emlegette: Bocskay „nekünk atyánkfia volt, minket ő nevelt és igen hitt nekünk.”¹³ A nevelés persze nem állott egyébben, mint hogy az ifjú Bethlen a fejedelmi tanácsúr és

Báthory Zsigmond antecameráiban álldogált és időnként hír- vagy levélvivőnek használták. Báthory Zsigmond távozása után nem is csatlakozott Bocskayhoz, aki még éveken át habsburgi politikát folytatott, hanem ahhoz az erdélyi nemesi párthoz, mely háromszor is Báthory Zsigmondhoz állva, tőle elhagyatva, vagy őt elhagyva, Bastának és Mihály vajdának is hódolva, majd megint fegyvert fogva rendezetlen fellángolásokban néhány év alatt szinte önmagát is teljesen elpusztította. Bethlen Gábor részvétele e harcok közül csak Székely Mózes oldalán állapítható meg: az 1602 júliusi, Gyulafejérvár melletti vesztett csata után ő is török földre menekült, s utólag szerette emlegetni, hogy az erdélyi urak közt ő volt az egyetlen, aki a török politikát meg merte markolni: „csak mi hagyánk el édes hazánkat, nemzetünket, jegyben nálunk levő mátkánkat”, hogy török basákkal tárgyalva Székely Mózes fejedelemmé elismertetését kieszközölje.¹⁴ 1602 telét, a következő év tavaszáig török földön töltötte, s török csapatok kíséretében jött be a Vaskapun át Erdélybe Székely Mózes támogatására, akinek azonban a szerencse nem kedvezett, s aki maga sem volt oly erős egyéniség, hogy egész Erdély melléje állott volna. Radul havasalföldi vajda támadásának Székely Mózes hívei nem tudtak ellenállni, a brassói csatában a fejedelem maga is elesett, Bethlen ismét török földre menekült, s ettől kezdve újból egy évnél tovább a temesvári, nándorfejérvári vilájetben, török földön, török zsoldon, török basák barátságában élt.

A fogalom maga: *menekülni* török földre, egészen új volt a magyar történetben, mely eddig magyar urak számára török területen egyetlen életformát ismert: vasban, láncban élni, török rabnak lenni, mint Török Bálinttól és Majláth Istvántól kezdve sok jó magyar és erdélyi ember. A Báthory Zsigmond lemondását követő zavaros években éleződött ki a nyugati-magyar-erdélyi ellentét, amikor a törvényes magyar király generálisa, Basta György a nemesi birtokjog revíziójára gondolt és

a magyar nemes urakat egy csapásra akarta privilégiumaiktól és birtokaiktól megfosztani. Az életnek addig megszokott módja, a nemesi élet, szinte lehetetlenné vált Erdélyben, s ekkor találko-zunk először magyar urakkal, akik hónapokon, sőt éveken át török területen tengetik életüket, készülve a bosszúra, az Erdélybe törésre. Közöttük régi törökverő vitézeket is látunk, így az öreg Borbély Györgyöt; nem valószínű tehát, hogy Bethlennek úttörő szerepe lett volna az új törökbarátságban: de társai közt csak-hamar nagy tekintélyre tett szert, miután ő tudott legjobban a török nyelven beszélni.

Törökbarátság és diplomatizáló készség, tárgyalásokban ügyes hajlékonyság, ez a két politikai tulajdonság, mellyel Bethlen pályája kezdetén találkozunk. Harmadiknak tűnik fel nemsokára a józan önmérséklet, amikor a bujdosótársai egy részétől neki felajánlott fejedelmi címet nem fogadja el és elteszi jobb időkre, ha majd az erdélyi országgyűlés jog szerint fog határozhatni a fejedelmi szék betöltéséről. Mozgást, életet ő hoz az erdélyi menekültek csoportjába, ő tárgyal zsoldjuk érdekében a belgrádi basával, a magyar háborúba induló nagyvezérrel, ő ír Bocskay Istvánnak és szólítja fel azt, hogy a császár pártját el-hagyva, a fölkelés zászlaját kibontsa. Közben többször is megpró-bálja kisebb török erők élén Erdélyhez közeledni, itt Dampierre vallon kapitánnyal, Lippa parancsnokával, az ő későbbi ellen-felével gyűl meg a baja, egyszer Dampierre rajtaütése elől csak minden holmijának hátrahagyásával tud menekülni; a császári hajdúk ekkor vették el dolmányát, melynek zsebéből került elő a Bocskay török tárgyalásait leleplező levél.

Bocskay fölkelésekor ő is hazatért, szolgálatában csapato-kat tartott, várakat foglalt és az erdélyi határokat őrizte. Köz-elebbi viszonyba akkor sem jutott a fejedelemmel, aki csak Erdély-ben alkalmazta őt, nem pedig a mindennél fontosabb magyar-országgi, császári tárgyalásokban. A béke idejét házasságkötésre

használta fel, elvette az árva Károlyi Zsuzsannát, régi mátkáját, — a hozományt csak részletekben, s nagy torzsalkodások árán tudta megkapni a Nagykárolyban és Szatmár környékén akkor is nagyhatalmú Károlyiaktól. Bocskay végrendeletét, mint általában az erdélyiek, ő sem respektálta, míg azonban az erdélyi rendek többsége a Bocskaytól kijelölt Homonnai György helyett az öreg Rákóczi Zsigmondot választotta meg fejedelemmé, addig Bethlen a tizenhét éves, dúsgazdag Báthory Gábor jelöltségét támogatta, mozgékonyssággal és bátor lendülettel. Barátja érdekében bemegy Erdélybe és személyesen agítál Rákóczi György ellen, aki a neki alkalmatlan fiatalembert elfogatja; csak a választás után bocsátja szabadon. Valószínű, hogy a Báthory-Rákóczi tárgyalásokban is nagy része volt Bethlennek, melyek során az öreg Rákóczi két felsőmagyarországi uradalomért átadta a fejedelemséget Báthory Gábornak, akit erre az erdélyiek engedelmesen megválasztottak fejedelmüknek.

Pedig ekkor már nem kisebb jelentőségű okmány ismerte el Erdély szabad fejedelemválasztási jogát, mint a bécsi béke, Bocskaynak életműve. Bocskaynak példátlan politikai sikere volt, hogy egész nyugati Magyarország ellenzésével szemben kiharcolta Erdélynek a magyar királyságtól való függetlenségét, de az életet és az emberek gondolkozását ő sem tudta megváltoztatni. Erdély ekkor még nem érezte külön állami létét és Bocskaytól szerzett szabadságával nem tudott élni. Középosztálybeli, tehát kismemes és polgári körökben épenséggel nem voltak tisztában Bocskay felépésének jelentőségével: marosvásárhelyi vezető polgárcsaládokban feljegyezték, hogy „Bocskay István Rudolfussal összekapott vala, de mi végett? eléggé azt nem tudom”, — maguk közt a fölkelés egyetlen indítóokának a fejedelemség keresését vélték: „az emberi állat a fejedelemséget szereti, ha módja vagyon a dologban; Bocskay nem esztelen ember vala”.¹⁵ De Bocskaytól a nagyurak sem igen voltak elragadtatva Erdélyben, hiszen még

emlékeztek vaskormányára, véres intézkedéseire, melyekkel a kis országot a nagy török háborúba, a magyar király pártján behajszolta. Némileg a sors iróniájának tartható, hogy Bocskaytól megszerzett szabad választó jogukat legelőször arra használták, hogy a Bocskaytól rájuk hagyott jelöltet eltávolítsák; a következő alkalommal azonban tehetetlenül nézik és szó nélkül elismerik azt az adás-vételi szerződést, amellyel Rákóczi utódjává teszi Báthoryt, akit az imént, egy évvel előbb, még senki sem akart fejedelemnek. Látni fogjuk, hogy Erdély később sem tud élni választójogával, s mindenkor elismeri azt, akinek elég hatalma van magát megválasztania.

Erdély azonban, rendjeinek politikai tehetetlensége mellett is, mégis valóság, Erdélynek élnie kell, ha nem is oly kiterjedt akciókörben, minőt Bocskay szánt neki; — politikai léte, önállósága ekkor már kétségtelenül biztosítva van. Ha Bethlen Gábor politikai működésének jelentőségét e tanulmányunk során meg akarjuk érteni, akkor tudnunk kell, hogy Erdély függetlensége, államisága ő előtt csak külpolitikai, lehet mondani, földrajzi alapokon nyugodott. Erdélyt függetlenné a török hódítás tette, az a körülmény, hogy az Alföld széles területei, be egészen a Kárpátok karéjába, török uralom alá kerültek, s ezzel a keleti országrésznek összeköttetése az anyaországgal megszakadt. Már Illésházy István, akinél hevesebben senki sem ellenezte Erdély függetlenségét Bocskayval szemben, utóbb maga is ráeszmélt Erdély önállóságának e földrajzi alapjára: „Erdély igen oda bé vagyon, Buda, Esztergom, Fejérvár és a több török végházak mind előtte fekszenek”, ezért lehetetlenség Erdélyt visszacsatolni a királyságba, amíg a török kezén vannak a közbeeső várak, de ezért egyúttal arra is kell törekedni, hogy Erdély ha nem is királyi magyar, de török császári se legyen. Erdélyre a császár és a magyarok ne tegyék rá kezüket — ez a tanulság, melyet Illésházy Bocskay működéséből merített, — mert

úgysem tudják a törökkel szemben megtartani, de nem kevésbé szükséges, hogy a „töröktől megoltalmazták és Magyarországnak megtartsák. Senki nem lehet oly vak, mondja, aki ezt által nem látja, hogy ha Erdélybe török érkezik, hát Magyarországnak el kell belőle veszni.” Tehát olyan fejedelem kell Erdélyben, aki nem szakad ugyan el a töröktől, nem okoz nemzetközi krízist, de egyúttal megbízható tagja a nyugati keresztény közösségnek és így nem fordítja a török erőt Nyugat ellen, mint korábban — itt Bocskayra céloz Illésházy, — amikor „szinte a bécsi kapura hozták mind a törököt, mind a tatárt és csak az Úristen oltalmazza meg bennünket, hogy az egész hazánk török birodalma alá nem esék”.¹⁶

A Bocskay-féle koncepció: Erdélyben független keresztény fejedelem, szerződéses jó viszonyban kelettel és nyugattal, egyenes következtése a majdnem száz esztendő török hódításnak. Egy e korbéli erdélyi politikus, Sarvasági Zsigmond, tanulságosan hasonlítja össze a régi és új helyzetet: korábban, az integer Magyarország idején, Erdélynek a törökkel szemben erős védbástyái voltak, így délnek a szörényi bánság, Nándorfejérvár, Temesvár, Gyula, Csanád, Szolnok, ha eddig ért a török hullám, — utóbb azonban mindezen várak török kézre jutottak és „ahonnan előbb segélyt várhatott Erdély, onnan most török erők nyomulnak ellene”. Erdély a magyartól távolba szakadt, a töröknek közeli szomszédja lett, hiszen Drinápolyból kényelmes lépésben hat nap alatt megérkeznek a seregek Erdély határához: „A török császárnak túlságos közelsége és a keresztény országoknak túlságos távolsága” az, ami lehetetlenné teszi Erdélynek Magyarországra visszaolvasztását és kényszeríti a független állami életre, mindaddig, amíg a közbeeső várak török kézben vannak.¹⁷

A magyar nemzeti politika szempontjából ez az álláspont kétségtelenül megalkuvást, a viszonyok előtt meghajlást jelentett. Hiszen Bocskay thesis Erdély különállásáról teljesen fődte

a török álláspontot, melyet Szolimán fejezett ki először, nem engedve meg semmi áron, hogy a kettős királyválasztás következményei elsimuljanak és a kettészakadt ország ismét egy fő alatt egyesüljön. Szolimán óta a török állampolitikának ez az első és legnagyobb bölcsesége: nyugati és keleti magyarság éljen külön életet, a magyar szent korona hordozója soha többé ki ne terjessze hatalmát a keleti végekre, Erdélyre. A török realizmus igen jól tudta, mit jelenthet Erdély és Nyugat-Magyarország egy kézben: nem kevesebbet, mint koncentrikus támadást, mely előbb keletről és nyugatról veszélyeztetné, aláásná Budavárának török vonalait, s azután előbb-utóbb sikerrel kísérelné meg a nagy Alföldnek, a központi területnek is felmentését. A töröknek már azon rövid idő alatt, amikor Erdély I. Ferdinánd kezén volt, tartania kellett a Temesváron át Szeged és Belgrád felé irányuló támadástól, Báthory Zsigmond alatt viszont dél felé volt érezhető a nyomás: Bocskay seregei egész Havasalföldét elfoglalták és az Aldunán keresztül már Bulgáriát is fenyegettek. Érthető tehát, hogy a török Erdély függetlenségéhez, a nyugati magyarságtól való különállásához ragaszkodott, ez az „El a kézzel” politika volt a török államférfiúi bölcsesség netovábbja az egész 16. század folyamán, míg azt Bocskay is el nem fogadta és szolgálatában a magyarság erőit is meg nem szervezte.¹⁸

A török axiomát elfogadva, a magyarság belátható időkre lemondott a csonka ország területi integritásának helyreállításáról, éppen akkor, amikor még nem régen, 1603-ban keresztény hadak ostromolták Budát és Pestet és épenséggel nem látszott lehetetlennek a félhold uralmának megtörése. Így érthetjük az ellenzékét, mely Bocskay koncepciójával szemben feltámad és Erdély függetlenségét a szent korona sérelmének, a magyar államiság súlyos megcsonkulásának nyilvánítja. Így korábban Illés-házy, így az ágostai evangélikus rendek nagy vezére, a későbbi

nádor Thurzó György, aki maga is ott harcolt Buda ostrománál, s a bécsi béke megkötésekor külön oklevélben tiltakozott Erdély elszakítása ellen. A nyugati magyarságnak ez a hangulata továbbra is megmarad és Bocskay halálától kezdve több kísérletben, sőt fegyveres vállalkozásban is megnyilvánul.

A helyzet azonban Bocskay felkelése következtében alaposan megváltozott, s a nyugati magyarságnak nemzetegyesítő, állami integritást helyreállító törekvései immár sokkal kevesebb realitással bírtak, mint korábban, amikor Erdély függetlensége még csak török thesis volt. Most már a bécsi béke és Bocskay végrendelete, melyet erdélyi protestáns templomokban szószerűről felolvastak, egyaránt hirdette, hogy Erdély különállása magyar nemzeti érdek mindaddig, amíg a „magyar korona ott fenn, nálunknál erősebb nemzetségnél, a németnél léssen”, mindaddig „szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fentartani, mert nekik — a nyugati magyaroknak is! — oltalmokra, javokra léssen”.¹⁹ Bocskay itt, Erdély létjogának motiválásánál lényegesen más érvre támaszkodik, mint akár a török, akár a nyugati, Illésházy-féle felfogás. A török az ozmán birodalom érdekében látja szükségesnek Erdély különállását, hogy a magyar erők megoszolva maradjanak; a nyugati magyarok szintén elismerik már Erdély különállását, mint a sajnálatos földrajzi helyzet következményét és csak azt kívánják, hogy ott velüktartó, keresztény érzelmű, nem törökszerető fejedelem legyen; Erdély tehát nekik szükséges rossz, mindaddig, míg a török ki nem űzetik; — Bocskay azonban mindezen túlmenve Erdély létét nem többé szükséges rossznak, hanem feltétlenül szükséges jónak, nemzeti szükségletnek tartja, a kérdést geográfiai alapokról nemzetiekre helyezve át. Bocskay az ő saját szerepét akarja állandósítani és Erdély szerepévé tenni, amelyet a bécsi béke megkötésénél, a magyar rendi alkotmánynak és a protestáns vallások szabad gyakorlatának biztosításánál végzett: ezután is, míg csak

idegen, külföldi a magyarnak királya, Erdély védje meg a nyugati magyarságot idegen elnyomás ellenében.

Amennyire realiztikus Bocskaynak azon felismerése, hogy Erdély az adott viszonyok között nem egyesíthető a nyugati országrésszel, annyira idealisztikus, légben lebegő az a motiváció, mely Erdélynek a magyar nemzetiség fentartásában, megvédésében oroszlánrészt szán. Realisztikus volt, mikor a nyugatiakhoz hasonlóan, még ezek előtt, felismerte a török erejét és hogy Erdély a török torkában van, onnan ki nem vonható anélkül, hogy végkép el nem pusztulna, — de amint e reális szemléletet a nyugatiak is megterhelték a visszafoglalás idealisztikus, de kivihetetlen követelésével, így Bocskay is azzal, hogy Erdélyre egy ilyen, épenséggel rá nem szabott nemzetpolitikai köntöst akart adni. A nyugati törökellenes koncepció azonban százados gyökerekkel bírt a nemzeti lélekben, a török harc, a területi integritás helyreállítása érdekében, szinte száz év óta a legerősebb nemzeti idea, míg a Bocskaytól követelt erdélyi nemzetvédelem ujdonság, az ő saját politikai sikereinek továbbvetítése a jövőbe, posztulátum, melyet közvetlen utódai, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor nem tudnak, de nem is akarnak megvalósítani. Erdély lakossága, a három nemzet és rendjei pedig egyelőre tudomást se vesznek erről a nagy feladatról.

Báthory Gábor megválasztásánál az ő hatalmán és pénzén kívül a török és a nyugati, császári magyar erők keresték az egyensúlyt, Erdély maga passzív, befogadószerepet játszott. A császár és a nyugati magyarság Rákóczival szemben Báthory Gábort támogatta, aki Forgách Ferenc esztergomi érseknek megígérte, hogy a katolikus vallást szabaddá teszi, az érsek ajánlatára őt Rudolf kormányzóvá is kinevezte Rákóczi Zsigmond helyébe.²⁰ Erdélyt azonban csak fegyverrel lehetett birtokba venni, ez is akadt Báthorynak, aki ecsedi és somlyai uradalmaiból — ő volt már a két nagy Báthory-ág egyetlen örököse — könnyen fogad-

hatott zsoldos katonákat. És azután ott voltak a Bocskaytól csak az imént letelepített hajdúk, akik zsoldért bárki szavára fegyverbe álltak, egyelőre ugyan a szintén dúsgazdag Homonnainak ajánlták fel magukat, kimondva, hogy „ha Homonnai nem veszi fel a magyarországi fejedelemséget, mi általán fogva bocskorost emelünk fejedelemségre”²¹ — de egy hóval később már Báthoryhoz állottak, szerződésben szabván meg a feltételeket, melyek értelmében „önagyságát bevezetik Erdélyország fejedelemségére”. Báthory Gábor, aki az érseknek csak az imént ígérte meg, hogy jó katolikus lesz, most a hajdúk kívánságára esküt tesz, hogy a kálvinista hitben marad, Erdélyből pedig az unitárius eretnekeket és a pápista bálványozókat kiirtja; maga mellett az ország második emberévé a hajdúk vezetőjét, Nagy Andrást teszi, generális rangban, s őket Várad, Ecsed, Kálló közt örökjogon letelepíti. Báthory kiadta erről levelét s egyúttal megírta az erdélyi rendeknek, hogy míg nem választanak, addig nem megy be seregével. A országgyűlés formális szabadsága tehát megóvatott, Báthory fejedelem lett. Konstantinápolyból az áthnámét, három évi adóelengedéssel együtt Bethlen Gábor hozta meg neki, aki ekkor már a török ügyek specialistájának számított.²²

Az új fejedelem kormányában nehéz volna határozott elveket találni. Sem őt, sem tanácsurait, akik személyes lekötelezettjei voltak, sem az országgyűlést nem vezették általános elvek, magasabb célok; alatta az ország ugyanazon anarchia képét nyújtja, mint Báthory Zsigmond óta állandóan, Bocskay két esztendejét leszámítva. Az országban a fejedelmen kívül még mindig nincs számbavehető politikai erő, a fejedelem pedig fényes, délceg, de zabolátlan és éretlen fiatalember, aki falánk étvággal nyúl mindenhez, ami csak szeme elé kerül: birtokokat konfiskál, főurak és szász polgárok feleségeit veszi el végtelen botrányok során, Szeben városát elfoglalja, s ezzel a szász nemzet privilegiumain soha nem látott rést üt, Havasalföldet elfoglalja, ezzel

a törököt is felbosszantja, viszont az elűzött vajda személyében ravasz és veszélyes ellenséget szerez magának. Egészben véve a legrosszabb értelemben vett hintapolitikát folytatja, melynek során mindegyik fél előtt hitelét veszti.

Trónralépését a magyar királyi tanácsosok abban a reményben pártolták, hogy segédkezet nyujt nekik a bécsi békének Erdély önállóságát biztosító cikke kitörléséhez. A magyarországiak tovább ragaszkodnak az ország egységéhez s az 1608-iki, koronázás előtti törvénycikkekből, amikor a bécsi békét becikkelyezik, kihagyják a Bocskay személyes kielégítésére, az Erdélyre vonatkozó pontot. A magyar tanács Erdélynek visszacsatolását követeli régi formájában, vajdaságként, Thurzó György kijelenti — mintha Bocskay nem is élt volna, — hogy „Erdély eleitől fogva a magyar királyhoz hallgatott és a magyar koronától függött”, ezért nem lehet szabad választás, hanem a fejedelmet a magyar király, a császár helyezze be.²³ Thurzó személyes találkozón is rá akarta venni Báthoryt Majtényban, hogy a magyar-ausztriai unióhoz szorosabban csatlakozzék, s ezzel előkészíthető legyen a töröktől elszakadása, Báthory azonban nem hajlandó erre, több tárgyalás eredménytelenül végződik, a fejedelem sem a töröknél, sem a császárnál nem tudja, nem is akarja trónját megszilárdítani. Pedig helyzete bent is válságosra fordul. A Szében leigázásától vérig sértett szászok fegyverben állanak, Brassó városának széles látóköre, erős akaratú bírája, Weiss Mihály vezeti őket, aki az elűzött, császári szolgálatba menekült havasalföldi vajdával s a magyar tanácsosokkal, meg a kassai főkapitánnyal, Forgách Zsigmonddal konspirál. Báthorynak rendetlen életmódja, kiszámíthatatlan kihágásai még régi híveit is ellenségeivé teszik, legelőször azok kelnek fel, akik Bethlen mellett, bejövetelének segítőtársai voltak. Kancellárja, Kendy István, a székelyek generálisa, Kornis Boldizsár több úrral összeállnak, hogy letegyék, de Báthory megelőzi őket, a harcban Kornis

György elesik, Kornis Boldizsárnak fejét véteti, Kolozsvár fejedelmi jogügyigazgatót per nélkül felakasztatja. Ez volt a széki merénylet, mely után az 1610-iki országgyűlés kilenc elmenekült urat fej- és jószágvesztésre ítél, s mivel az összeesküdtek nagy része katolikus volt, a pápas vallás gyakorlatát még inkább megszorítja, csak a fejedelem és az urak tarthatnak egy-egy katolikus papot házuknál, újonnan épült katolikus templomok leromboltatnak, pápistáknak püspökük nem lehet s bizonyos területeken egyáltalában nem mutatkozhatnak katolikus papok.²⁴ A menekültek a magyar tanácsosokat ostromolják fegyveres intervencióért. Thurzó György továbbra is tárgyalni szeretne, legfőlebb fegyveres demonstrációt ajánl, de Forgách Zsigmond és vele a bécsi tanácsosok, élükön a titkos tanács elnöke, Khlesl bécsi püspök elérkezettnek látják az időt Erdély visszacsatolására. Forgách el is indul aránylag nagy sereggel, Kolozsvár, Fejérvár hozzáférése, a hajdúk generálisa, Nagy András is hozzápártol, Radul vajdával együtt ostrom alá veszi Szebenben Báthoryt, akit a régi török államelv ment meg. Erdélynek nem szabad visszakérülnie Magyarországra alá; török csapatok nyomulnak délről és nyugatról segítségére, Bethlen Gábor is jön, Nagy András is visszapártol, úgy hogy Forgách Zsigmond Moldvába szorul és seregét elvesztve csúfosan, néhány kísérővel tér meg Kassára.

A fejedelem most bosszút áll: szász városokat ostromol, a szász papok tizedét konfiskálja, az 1612-iki országgyűlésen újból negyvenhárom urat proskribáltat, a Kendy, Kornis, Petki, Senyney, Sarmasági, Kálnoki, Bernát, Domokos, Nemes, Mikes stb. családok tagjait, akik Weiss Mihályhoz menekültek Brassó bástyái mögé. Az országgyűlés most is oly alázatosan viselkedik, akárcsak régebben, Izabella, Báthory István, Báthory Zsigmond sorozatos kivégzései alkalmával. A rendek, saját testvéreiket elítélve, köszönetet mondanak a fejedelem váratlan gratiájáért, mellyel megmutatta, hogy az ő édesatyjuk és vér szerint és ter-

mészet szerint való fejedelmük, amiért is őt a haza atyja névvel tisztelik meg. Méltatlanabb nyilatkozatot rendi testület alig hallattott.²⁵ Erdély most is Magyarországnak véres sarka, hol a törvénytelen kivégzéseken senki se indul fel, legfőlebb az az ujdonság, hogy Báthory Gábor már sajátkezűleg vágja le ellenségeit, így Nagy Andrást, a hajdúvezért. Aki nem menekül, az engedelmeskedik; a rendek újra neki indulnak Brassónak, Weiss Mihály és a hozzá menekült magyar és székely urak, meg egy, a töröktől támogatott trónkövetelő, Géczy András hajdúkapitány, elvesztik az ütközetet, maga Weiss is elesik.

Báthory trónja tehát bent megint biztos, de künt a török már elfordult tőle és ő mintha ezt megérezné, az utolsó pillanatban megköti a nyugati magyarsággal a szerződést, mely neki császári és magyar segítséget biztosít, másrészt ő titkos klauzulában megígéri, hogy a töröknek, ha az adón kívül is követelnek tőle szolgálatot, ellenáll és tőle elszakad.²⁶ De ekkor már minden késő volt, a földrajzi erő kezdett érvényesülni. Drinápoly közelebb van Erdélyhez, mint Pozsony, s a vallon gyalogosoknál is gyorsabban járnak a lovas szpáhik, főként ha Bethlen Gábor, az egyetlen erdélyi akarat, sürgeti őket.

Bethlen Gábort nagy úrrá tette a fejedelem első adakozó kedve. Déva várát és egyéb nagy birtokokat kapott, az ország délnyugati részein nem volt már nálánál nagyobb úr, Hunyad és Zaránd megyék nemessége őt követte, a fejedelem tekintélyes tanácsurai közé számíttatott, kiknek véleményét az kikérte. De csak kezdetben, mert csakhamar kiderült, hogy Bethlen és Báthory közt sem magánéletben, sem politikában harmónia nem lehet. A tanácsban Bethlen háttérbe szorult Imrefi János mellett, kinek fiatal felesége a fejedelemnek favoritja volt; Bethlen sem a dáridókban, sem a kicsapongásokban nem vett részt, ezekben szolgálatokra nem volt hajlandó. Ebből csakhamar kínos jelenségek állottak elő: a fejedelem Váradon Bethlen szállására részegen

megy s felesége ajtóit rugdossa, majd magára a házigazdára is kardot ránt. Máskor Bethlen házában egy lépcső köve megereszkedvén, a fejedelem előtt hull le, akinek gyanúját ez is növeli. De Bethlen Báthorynak politikai elhatározásait sem helyeselte, így ellene volt Szeben elfoglalásának és a szász nemzet elidegenítésének, valamint a nyugati magyar tárgyalásoknak. Ő már Báthory udvarában is a törökbarát politika híve volt, de Forgách Zsigmonddal mégis tárgyalásba bocsátkozott, mikor az Erdélyben győzelmesen haladt előre, később azonban ellene fordult. Mindez Báthoryban megérlelte a szándékot, hogy ezt a veszedelmes embert is eltegye láb alól; a fejedelem egyik szeretője, Dengeleginé Török Kata figyelmeztette Bethlent, hogy Báthory meg akarja ölni, mire ez 1612 őszén ismét törökföldre futott, s előbb a temesvári, azután a budai basánál tartózkodva, megkezdte az aknamunkát Báthory letételére. Nemcsak a töröknél, a magyar tanácsosoknál is, akik közt Thurzó György nádort Budáról megkérte, hogy ha Báthory segélyért fordul hozzá, ne adjon neki, mert hiszen Magyarországnak is jobb, ha olyan az erdélyi fejedelem, aki „a szomszéd országokkal békében él, országát csendességgel gubernálja és törvény szerint való igazságnak szolgáltatója”. A nádorhoz írt levél világosan dokumentálja, hogy Bethlen, a menekült, már elvégezte magában Báthory letételét és utódláson gondolkodik; magát még nem ajánlja, szerénykedik és csak félszavakkal nyilatkozik. Kéri Thurzót, gondolkodjék, ki legyen fejedelem, ami nehéz kérdés, mert „Erdélyben kik legyenek és kik ne, Nagyságod jól tudja; summája: az ember igen szűk”, s ha Thurzó közli vele akaratát, ő engedelmeskedni fog, ő maga a felső polcot magának sohase kívánta, most se, mert tudja, teszi hozzá, hogy az nem neki való.²⁷ Óvatos levél, melyből nehéz kihámozni akaratát, de amelyre csak egy válasz lehet: neki ajánlani fel a fejedelemséget.

Különben ezt nem is várta a magyaroktól, megszerezte ő

magának a töröknél. Budáról Drinápolyba megy, a szultán audienciát ad neki, még pedig bizalmas módon, egy császári kénylak kertjében, a diván fejedelemmé teszi, melléje sereget ad, s annak szerdárjává Szkender basát nevezi ki.²⁸ Ha a porta egyszer szerdárt állított, akkor már a hadjáratot nem lehet feltartóztatni, Báthory Gábor is hiába küld követet követre, hiába esküdözik otthon, hogy Bethlen elveszett: „vagy felveszi a patyolatot — azaz török lesz, — vagy a tenger vizét issza meg”, hiába proskribáltatja, annyi más után, Bethlent is az 1612 novemberi országgyűlésen, Erdély igazi ura, a török és vele a tatár már közeledik, Szkender basa a Vaskapu felől, Magyar Ogli és Sahin Giráj tatár khán Szeben felől. Előlük Báthory Váradra fut, a Forgáchtól menedékiül felajánlott Husztot nem fogadja el, csak a kétezer magyar hajdúból álló segítséget. Váradon azután Géczy András, az egykori trónkövetelő hajdúkapitány, kinek megbocsátott, kaszaboltatja össze. Ez volt az utolsó politikai gyilkosság, melyet hajdú tisztek követtek el, — s Báthory Gáboron beteljesedett az öreg Rákóczi Zsigmond mondása: „Báthory Gábor a hajdúság közé adta magát, — úrfinak nem úgy kellene elővinni magát”, a hajdúszövecség őt is elrontotta.”²⁹

A török seregek Báthory futásával nem törődve nyomultak tovább Erdély földjére, a szerdár seregével Bethlen Gábor, a kijelölt fejedelem. Amire török még eddig nem merészkedett, Szkender basa most megteszi: ő maga hívja össze az országgyűlést október 18-iki levelével: „Kolozsvárra menjen minden ember, s ott mindjárt fejedelmet válasszon kegyelmetek maguknak”, írja a basa a rendeknek, mert Báthory Gábort nem engedi többé a szultán uralkodni, még „ha egy nagy havast megtöltene is arannyal Báthory és az hatalmas császárnak adná, sem engedné”. A választás persze, miután a divántól kijelölt új fejedelem a török seregnél volt, formalitásnál egyéb nem lehetett; az október 18-iki összehívó levelet kevesen kaphatták kézhez, s még keve-

sebben merészkedtek útra, mikor oláh, tatár, török szaladgált, lovagolt keresztül-kasul az országban. A rendek már október 23-ikán megválasztották Bethlen Gábort, miután előzőleg, Szken-der basa parancsára hivatkozva, letették Báthoryt és tőle „örök búcsút vettek”.³⁰

Bethlen megválasztása nem volt „libera electio”, amint ezt Bocskay értette. A választásra jogosult rendek szabad közlekedését két török basának, két oláh vajdának és a tatár khánnak hadai akadályozták, a választási hely környékét, a Kis-Szamos mellékét és a Mezőséget a tatárság lepte el és „az, hol mi embert, marhát találá, mind elvivé és mindenütt tüzet vetett és égeté az országot”, az országgyűlés tagjai pedig, „ki féltében és ki megúnván a Báthory Gábor cselekedeteit”, szavazott a török jelöltjére,³¹ abban a reményben, hogy így gyorsabban kitakarodik a török. A pusztítással maga Bethlen Gábor főként Magyar Ogli Ali basa és a havasalföldi vajda hadát vádolja, ezek a tatárokkal együtt 20.000 rabot fogtak össze, akiket ő hiába próbált kiszabadítani.³² Ilyen nyomás alatt szabad választásról szó sem lehetett, a marosvásárhelyi polgárok helyesen jellemezték a helyzetet, mikor feljegyezték, hogy az urak „féltökben libere eligáltak” Bethlent, aki maga sem volt egészen biztos az ország hangulatáról, s ezért bár megelégedéssel konstataulta, hogy „Istennek legyen hála, az egész nemesség, székelység, szászság hatalmas császárnak fejet hajtottak”, mégsem ártana, ha télire is bent maradna kétezer török, ugyanannyi lovas oláh, ezer gyalog és ezer tatár,³³ hogy rájuk ő uralmának fentartásában bizonyosan számíthasson.

A további fejleményekre, s főként a nyugati magyarsághoz való viszonyra igen mély hatást gyakorolt, hogy Bethlen Gábor személyében az erdélyiek török fegyver nyomása alatt olyan embert választottak fejedelmükké, aki köztudomás szerint elfogultatlanabb volt a törökkel való érintkezésben, mint kortársainak

legnagyobb része. Maga a gondolat, hogy török seregek keresztény, nem hódolt területen teljenek, ebben a korban egészen új volt, s Bethlen előtt alig merte volna valaki felszólítani a törököket, hogy hónapokon át keresztény falvakban, azok környékén tartózkodjanak, ezzel alkalmat adva pogány és keresztény együttélésére. Bethlen tehát mind a nyugati magyarság, mind a bécsi tanácsosok szemében törökbarátnak, törökszolgának tűnt fel és az ő erdélyi fejedelemsége azt jelentette, hogy Erdélynek visszacsatolása megint beláthatatlan távolba került. Sőt válsztásának körülményeit ismerve, attól lehetett tartani, hogy a török még szorosabban magához fogja láncolni Erdélyt, mint eddig.

A nádor, Thurzó György, a nyugati magyar felfogást fejezte ki, megírva Dóczy Andrásnak, a szatmári kapitánynak, aki a magyar királyságnak legszélsőbb keleti exponense volt: „Adná Isten, hogy az mostani fejedelem jobb volna Báthorynál, de minthogy keresztnevük mindegy, egy cseppnyire sem arányzzuk, hogy jobb legyen annál”, legegyszerűbb megoldásnak a nádor Bethlen letételét tartja, ami „nem volna nehéz, csak pénzt küldene ő felsége”.³⁴ A pénz és csapathiány, úgy a bécsi udvarnak, mint a magyar kormánynak e krónikus betegsége, megakadályozta nagyobb akció rendezését, s így egyelőre megelégedtek azzal, hogy a keleti végvári magyar kapitányok a Báthoryak család birtokait foglalták el, amelyek eredetileg nem tartoztak Erdélyhez. A Báthory-várak, Tasnád, Ecsed, Kővár, valamint Huszt birtokában nyomást lehetett gyakorolni az új fejedelemre, ami annál könnyebb volt, mert a várak őrségei legnagyobb részt maguktól hódoltak meg a királyi magyar kapitányoknak, akik még Váradra is szemet vetettek, de ezt kapitánya, Bethlen rokona, Rhédey Ferenc megtartotta. Pedig a Partium-beli várak birtoka nélkül Erdély Magyarország felé nyílt, védtelen terület volt, amivel Bethlen is tisztában volt, ezért a császári magyar-

sággal tárgyalásokat kezdett e várak visszaadására. A török protekciója még sem volt elég Erdély biztosítására, a szabályszerű áthnáméval kezében az új fejedelemnek mégis bele kellett mennie ugyanazon tárgyalások folytatásába, melyeket Báthory Gábor a legutolsó titkos szerződésben csak egyelőre fejezett be.

A nyugati viszony tisztázásához Bethlen azonban hasonlíthatatlanul kellemesebb helyzetben foghatott hozzá, mint szertelen és szerencsétlen elődje. Bent az országban sikerült neki török testőrség nélkül is rendet, nyugalmat teremtenie, aminek előfeltétele Erdélyben mindenkor a régi vajdai várak és fejedelmi uradalmak birtoka volt. Fogarast és Nagyszebent Báthory Gábor tisztartói átadták neki, Báthoryhoz hasonlóan ő is bevonult Szebenbe, de már azzal a szándékkal, hogy azt minél előbb vissza fogja adni a szászoknak, akiknek jogait tényleg súlyosan sértette székhelyük ez elfoglalása. Amit Báthory nem tudott megérteni: hogy a három nemzet egyike ellenében is lehetetlenség Erdélyben uralkodni, azt Bethlen megérté, de ennek következéseit minél magasabb áron akarta a szászoknak eladni. Hónapokon át alkudozik velük, először magasra szabott, majd folyton leszállított feltételekről, előbb Szeben helyett Szászsebest kéri fejedelmi rezidenciának, amire a szászok is egész illetlen követeléssel válaszolnak: jogaikat a császárral és szultánnal kívánják garantáltatni, sőt külföldben is bizonyos szuverénitást akarnak maguknak olyképen, hogy a portán külön, a fejedelemtől független képviselőjük legyen. Bethlennek éreznie kellett, hogy itt a szász lélek tartós elidegenüléséről lesz szó, ha sérelmüket gyorsan meg nem szünteti, s ezért már az eredetileg kijelölt terminus előtt, 1614 februárjában átadta nekik Szebent, miután a szászok január végén letették neki a hűségesküt. A bizalmatlanság azonban így is tovább tartott, sőt uralkodása alatt a szászok mindvégig nagy nehézségeket okoztak neki, ha városaikat személyesen, fegyveres kísérettel akarta meglátogatni, vagy azokban országgyűlést tartani.

Az ország belső berendezésénél Bethlen egészen új tulajdonságokat árul el, amilyenekkel Erdélyben Fráter Györgyöt és Báthory Istvánt kivéve senkinél sem találkoztunk. Az ország belső politikai élete a három nemzet kebelében egymástól függetlenül, nem egyszer ellentétesen folyt le, s ez ellentétek kiegyenlítésére bár országgyűlés és fejedelem egyképen hivatva voltak, erre egyiknek sem volt elég ereje és tekintélye, de még szándéka sem. A fejedelem hatalmi köre egészen Báthory Zsigmond első visszatéréséig nem volt pontosabban körülírva s mivel Erdélyben a középkori rendiségnek sem voltak hagyományai, nem lévén külön államterülete, s abban *egyetlen* rendi összetartás nem fejlődhetvén ki, a fejedelem olyan és annyi jogot gyakorolhatott teljesen törvényesen, amennyit hatalmi eszközeivel meg tudott magának szerezni. A hitlevél, melyet minden fejedelem választásakor kiadott, csak általánosságban ígérte meg a rendi előjogok megtartását, közöttük, Báthory Zsigmond óta, II. András király törvényeinek épségét. A választási feltételek, melyeket Báthory Zsigmond első visszatérése óta szabtak a rendek, hasonlóképen csak általános ígéreteket tartalmaztak, a legfőbb bennük a tanács hatáskörének némi elismerése, azután a jezsuiták kiűzésének ígérete volt.³⁵ Bethlen választási ígéreteiben³⁶ már mintha tovább akartak volna haladni a rendek azon az úton, mely minden rendiség számára ki volt jelölve, a fejedelmi hatalom korlátozásában: neki már megszabták, hogy a tanácsnak beleegyezése nélkül nemcsak külső ügyeket nem intézhet, de „derekas donatiókat és főtiszteket sem oszthat”, azaz nagyobb birtokok adományozásánál és tisztségekre kinevezésnél is meg akarták kötni kezét. A fejedelemnek az volt a szerencséje, hogy a választási feltételek Erdélyben nem számítottak a választás után: itt is, mint minden rendi államban, a rendeknek tett ígérek érvénye a mindenkori hatalmi viszonyoktól függött.

Az erdélyi alkotmányosság nem lehetett tehát útjában an-

nak a fejedelemnek, aki a belső berendezésben reformokat akart. A legtöbb fejedelem, Bethlen Gáborig, megelégedett az uralom pusztá fentartásával, s ha sikerült az ellenpártot, bármi véres eszközökkel, elnémítania, reformtervek nélkül élvezte uralmát. Bethlen az első, aki trónralépésétől kezdve mélyebben látja a politikai összefüggéseket és felismeri, hogy alkalmilag életbeléptetett véres rendszabályok helyett hasznosabb a még hiányzó alkotmányosságot kiépíteni, természetesen első sorban a fejedelmi hatalom érdekében. Politikai gondolkodására rendkívüli fényt vet az 1614 februári országgyűlés elé terjesztett proposíciója, melyben szabad elhatározásából, — a *quieta non movere* elvvel nem törődve — felveti az erdélyi rendiségre, a három nemzetre legfontosabb kérdést: mi az únió? Megfelel rá: „nem egyéb, hanem a három nemzetség közt hazánknak megmaradására való szent egyezség, béke és háború idején”, s ebből következteti, hogy a haza megmaradásának terhére egyenlően kell a három nemzetnek viselnie, a várak fentartásának költségeit osszák fel tehát a nemzetek egymás közt, Fejérvár falait várrá, épületeit fejedelmi székhellyé háromnegyedrészen a szászok építsék ki, akik Szebent visszanyerve nagy gondtól menekedtek meg, s ami költségre még szükség van az állam életében, pl. a portai követségeknél, ennek céljaira közös kincstárat, *aerarium publicum*-ot állítsanak fel, ahova a pénzt ne a szegény község, a jobbágyok, hanem a nemesek és polgárok fizessék. A szegény népnek úgyis sok a „fejedelem adója és uraszolgálatja”, az állam terheit, ezeken túlmenőleg, vállalják el a kiváltságos osztályok: az únió kérdését felvetve erre a javaslatra jut a fejedelem, mely megegyezik az akkori Európa fejedelmi udvaraiban uralkodó szellemmel.³⁷ A Habsburgok például már félszáz év óta próbálkoznak, hogy örökös tartományaik rendjeit adózásra bírják. Bethlen e javaslata Erdélyben az amúgy is színtelen rendi szabadságok teljes elhalványulását, sőt halálát jelentette volna. Érthető, hogy az országgyűlés nem nagy lelke-

sedéssel fogadta, bár nyíltan opponálni nem mert. A legközelebb-ről érdekelt szászok kijelentették, hogy annak jó volna meglenni, ha tudnók honnét, s a nemességre próbálták tolni a terhet, végül tipikus rendi ravaszsággal minden elfogadták a közpénztár felállítást, de beléje csak egy alkalmi adót deputáltak, azaz működését megakadályozták.

Bethlen, mint egész életében, most sem szorgalmazta a tervet, melynek megvalósítása túlságosan nagy nehézségekbe ütközött volna. Elejtve tehát az állami pénzügyeknek a rendek segítségével rendezése gondolatát, sokkal praktikusabb módhoz nyúlt, mely egyúttal fejedelmi hatalmát is még jobban függetleníté a rendek befolyásától. Erdély államéletének kezdettől fogva a fejedelmi hatalom volt hordozója, s pénzügyi alapjait az ú. n. fiskális birtokok és jövedelmek nyújtották, melyeket minden fejedelem iparkodott trónraléptekor kezébe venni és azokkal a rendi akaratától függetlenül gazdálkodni. Az előbbi kísérlet megghiúsulása után Bethlen az 1615 szeptemberi országgyűlésen felveti a fiskális jövedelmek helyreállítását, pontosan összeírhatja, mik számíttatnak ily jövedelmek közé: első sorban a fejedelmi várak, Huszt, Kővár, Szamosújvár, Várad, Gyalu, Kolozsmonostor, Fejérvár, Déva, Fogaras, Görgény, Karánsebes, Lugos, továbbá a nagyszámú királyi és mezővárosok, melyek az országgyűlésektől kivetett rendi adónak is tekintélyes részét szolgáltatják, azután a harmincadvámok, sóaknák, bányák, vashámorok, Törösvár uradalmá. Mindezek együttvéve sokkal nagyobb hatalmat adnak birtokosuk kezébe, mint a vajdai korban a vajdai várak és jövedelmek, hiszen most már egy csomó korábbi magánbirtok, részben egyházi tulajdon is, így Várad, Kolozsmonostor, Fogaras, fejérvári jövedelmek, hozzájárulnak a fejedelem eltartásához. Csakhogy ezek a birtokok Báthory Zsigmond uralkodása óta, az utóbbi huszonöt év alatt, nagy többségükben magánosok kezébe kerültek, s Bethlen energiájára, s egyszersmind az erdélyi rendiség tehetetlenségé-

gére jellemző, hogy kívánságára a nevezett országgyűlés kimon-
dotta a fiskális javakból történt adományoknak revízióját, még pe-
dig 1588-tól, Géczy János kormányzóságától visszamenően.³⁸ Az
adománybirtokosok közt különbség teendő aszerint, hogy érdemek
alapján kapták-e a birtokot vagy érdemetlenül, ez utóbbiaktól a
birtok elvétessék; a zálogbirtokosnál viszont azt kell nézni, tény-
leg lefizette-e a zálogösszeget; azonban még az érdemes embernek
adott fiskális birtok sem maradhat meg, legfőlebb zálogbirtokká
változtatható olyképen, hogy az adományozott vagy maradékai is
zálogösszeget fizetnek a fejedelemnek, aki a zálog visszafizetésé-
vel mindenkor visszaszerezheti a birtokot. Érdem és érdemnélkü-
liség közt különbséget tenni a fejedelem és tanácsosai tisztje, ami
annyit jelent, hogy Bethlen ezen egy törvénycikk értelmében be-
folyást nyert az egész erdélyi főúri osztályra, melynek az utolsó
harminc évben adományt nyert minden tagjának remegnie kel-
lett, nem osztályozza-e őt is az érdemetlenül ajándékozottak közé
a fejedelem.

A központi hatalom állandósításának kiváló eszköze e tör-
vénycikk, melyet a Habsburgok is szívesen alkalmaztak volna úgy
örökös tartományaikban, mint Magyarországon, ha hozzá hason-
lót el tudtak volna fogadtatni rendjeikkel. Bethlen Gábor bizo-
nyosan nem olvasott római jogi elméleti könyveket, melyek a feje-
delmi hatalom előjogait bizonyígtatták a rendi autonómiákkal
szemben, sem az arcana imperii-irodalmat nem tanulmányozta,
mégis megtalálta a saját hatalma biztosításának ezt az egyszerű,
de hatékony eszközt, mert az akkori Európának levegőjében
voltak ezek a gondolatok és eszközök, melyeknek alkalmazása to-
vább vitte a kontinenst az abszolút központi hatalom felé vezető
széles úton. Az ő józan politikai érzéke tanultság és tanulmány
nélkül is rávezette őt a korszerű eszközökre.

Azzal a Bethlennel szemben, aki első önálló lépésein kezdve
ily biztos érzékkel hatolt előre és szilárdítja meg hatalmát a „tün-

dérország” változó viszonyai közt, s akit a diván vezető basái s a magyarországi török végek parancsnokai személyesen is régóta jól ismertek és benne a törökbarát magyar politikának legerősebb támaszát látták, bizonyára nem volt nagyon politikus dolog, ha a magyarok és a bécsi kormány egyszerűen a korábbi politikát akarták folytatni: sokat, szinte alávetést, meghódolást, a töröktől elpártolást követelni anélkül, hogy ellene hatalmi eszközöket hozhattak volna mozgásba. Elismerni Bethlen, a féltörök fejedelemiségét, sem a magyar tanács, sem a bécsi titkos tanács nem akarta; az egyes vezető tagok nézetei közt csak árnyalati különbségek voltak, aszerint, hogy akartak-e elmenni a fegyveres beavatkozásig, vagy pedig céljukat tárgyalások árán vélték elérhetni. A bécsiek, így időnként Khlesl püspök és Molard, a haditanács elnöke, s velük Forgách Zsigmond, Dóczy András, a keleti végeken érdekelt katonák, szívesen megindultak volna Bethlen ellen, ha sikerül a vállalkozás anyagi oldalát biztosítani. Ez azonban nehéz dolog volt, a tizenötéves török háború pénzforrásai már rég bedugultak és különben sem hitte el sem a pápa, sem Spanyolország, hogy a császár hajlandó újra belefogni nagy török háborúba. Már pedig Bethlen megtámadása feltétlenül török háborút vont volna maga után. A német birodalomtól sem kapható ekkor már a hagyományos töröksegély, mely az utóbbi félszázadban a Habsburgok török harcainak évi biztos fedezete volt: a birodalmi gyűlést szétrobbantotta már a katolikusok és protestánsok viszálya, a kálvinista rendek a pfalzi választó vezetésével elhagyták a rendi testületet, s ezzel az akkori közfelfogás szerint megsemmisült a birodalom alkotmánya. Ebben a helyzetben a bécsi tanácsosok, akik komolyan tartottak attól, hogy Bethlen Erdélyből újabb török hadjáratot fog a kereszténységre zúdítani, azt a régóta eltemetett, soha komolyan meg nem kísérelt gondolatot vették elő, hogy az erdélyi fejedelem elűzésére szükséges költségeket a Habsburgi uralom alatt álló összes tartomá-

nyok közös rendi gyülekezetétől kérjék, melyet e célból Linzbe össze is hívtak.

Ez a linzi „generallandtag”, mely 1614 augusztusában gyűlt össze, s először látta együtt az összes Habsburg-országok képviselőit, a Bethlen részéről fenyegető veszedelmet volt hivatott elhárítani, helyesebben: megelőzni. A császári proposíció rámutatott az akut veszedelemre, mely a kereszténységet Erdély felől fenyegeti, mióta ennek kormányát Bethlen birtokolja: ez nem kevesebbet jelent, minthogy immár Erdély is török lett. A hetven tagból álló gyülekezetre talán hatottak volna a kormány szavai, ha ott nincsenek a magyar országgyűlés követei, kiknek utasítását Thurzó György, a nádor, a béke szellemében készíté el. A magyarok vezetője, Náprágyi püspök, további tárgyalást hozott javaslatba mind a törökkel, mind Bethlennel; Bethlen ellen hadat vinni nagy kockázat volna szerinte, mert hiszen ilyképen Bethlen kénytelen volna magát egészen a török karjaiba vetni. Ez a magyar javaslat annyira útjában állott a szándéknak, mely a gyűlést egybehívta, hogy a császár és főhercegek nem engedték meg elmondását, a magyar püspök csak írásban nyújthatta be beszédét, melyhez három tartomány kivételével mindnyájan csatlakoztak. Egyedül a Ferdinánd főherceg alatt álló Belső-Ausztria, továbbá Tirol és Alsó-Lausitz rendjei nyilatkoztak a háború mellett, általános adómegajánlásról szó sem volt, úgy hogy a gyűlés eredménytelenül oszlott szét.³⁹

A linzi pénzszerzési kísérlet dugába dőlván, a titkos tanács tagjai is elállottak a nyílt háború gondolatától, melyet Bethlen ellen még csak meg lehetett volna indítani, de nehéz lett volna folytatni és befejezni a török ellenében. A töröktől behelyezett erdélyi fejedelemmel számolni kellett tehát, s vele a viszonyt valamiképen rendezni. Linz óta erre két út kínálkozott: az egyik a Bethlennel való közvetlen tárgyalások útja, melyek során őt is talán rá lehet venni, hogy elődjéhez hasonlóan elismerje a ma-

gyar király felsőségét, s ezzel ha nem is tényleg, de elvben elszakadjon a törökbarát koncepciótól. Ehhez szívósság kellett, ami mind a magyar tanács, mind a titkos tanács tagjaiban megvolt. A másik út nagyobb bonyodalmakon át vezetett: azt először Molard, a haditanácsnak katona, természeténél fogva harcias elnöke jelezte ki: meg kell indítani a „practicá”-t Bethlen letételére, nem nyílt támadással, hanem új fejedelemjelöltek pártolásával és az erdélyi menekültek felfegyverzésével. A nyugati magyar és bécsi politika 1614-től kezdve egészen 1619 kirobbanásáig felváltva e két sínpáron mozog, mint ezt már megtette és meg is tehetette Báthory Gáborral szemben, akitől ellenakcióra nem igen kellett számítani, de nem tehetette meg, nagy veszedelmek felidézése nélkül Bethlennel szemben, kinek úgy otthon, mint a portán rendszerben volt a szénája és önvédelmi célból portai segítségre is számíthatott.

Ez a négy esztendő, egymásnak ellentmondó hadi és diplomáciai akcióival Bethlennek józan, óvatos, de erélyes államférfiúi tulajdonságait fedi fel előttünk, aránylag kisebb színpadon, hiszen mindez Bécstől Konstantinápolyig, magyar, török, erdélyi, oláh területen játszódik le, s az ő diplomáciai akció sugara csak 1619-ben nyúlik el Csehországig és az örökös tartományokig, hogy még később az egész akkori Európát átfogja. Bethlen céljait ebben a legelső korszakában nem könnyű egész térfogatukban megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy korábbi kapcsolataihoz híven most is a török pártján áll, Erdély létalapját a török jóindulatában ismeri fel, s ezért a török felé őszintén, a nyugati magyarság és a császár felé csak diplomáciai színből engedékeny. Erdélynek végzetes földrajzi helyzete teljes mértékben érvényesül politikájában: a német császár messze van, seregei lassan járnak, a magyar királyságnak nincs állandó hadserege, holott a török csapatok két oldalról szorítják össze Erdély bordáit, sőt harmadik oldalról, Kelet felől is állandóan fenyegethetik, hisz épen ez évek-

ben folyton folyik a török-lengyel háború és szerdárok nagy seregekkel tartózkodnak Moldvában. Pedig már János király és Fráter György is remegett, mikor a szultán Moldvába vonult, mert a portának nemzetközi jogi felfogása igen egyoldalú lévén, soha nem lehetett tudni, nem fog-e a lengyel ellen küldött sereg Erdély felé venni direkciót. Bethlen tehát őszintén, hátsó gondolatok nélkül kénytelen a törökre támaszkodni, annak kívánságait teljesíteni és nála érdemeket szerezni, hogy azután nyugati pozíciójának megerősítésénél a török segítségére számíthasson. Kétfelé folytatott tárgyalásai tehát, melyek során Nyugattal szerződéseket is köt, mégsem hintapolitika következesei, a törökbarátság az állandó pont, míg Nyugat felé az őszinteség legfeljebb csak diplomáciai.

Az őszinteségnek ilyen korlátolt mértéke nyilvánul meg az 1615. év május havában hosszas tárgyalások után megkötött nagyszombati békében, melynek nyilvános szövegében elődjeihez hasonlóan elismeri Erdélyországnak a magyar korona alá tartozását, továbbá azt, hogy a Partest ugyanazon és nem nagyobb joggal bírja a magyar királyok adományából, mint elődei; a császári ház és országai ellen nem tesz semmit, sőt segítségükre megy, kivéve a török ellen! A Báthory Gábor halála óta elvesztett várak közül Husztot és Kővárt visszakapja, a Báthory-várak azonban magyar kézen maradnak. A titkos szerződésben mindezen baráti nyilatkozatokon túlmenőleg elismeri, hogy Erdély különléte tisztára földrajzi alapokon nyugszik, elismeri, hogy ő és örökösei csak addig élvezhetik Erdély szabad fejedelemsválasztási jogát, amíg Isten segítségével Buda és Eger a török hatalma alól meg nem szabadulnak és Erdély vissza nem kerül régi helyzetébe, amikor királyi hivatalnokok kormányozták. Ha ezt a nagy változást még megérné Bethlen, a szerződés szerint egész haláláig megtarthatja a fejedelemséget, csak halála után kerül az a magyar királytól kinevezett vajdák alá. Mindezek a Bocskay-féle erdélyi koncepcióval homlokegyenest ellenkeztek, hasonlóképen azok a rendel-

kezések, melyek Bethlennek és a császári magyaroknak a török elleni együttműködését szabályozták: ha a Dunántúl folyik a török háború, Bethlen nem köteles segíteni, ha Erdélyhez közel, akkor ő és a császáriak együttesen harcolnak, ha Erdélyt támadná a török, akkor a császár fogja őt megsegíteni, viszont ha az együttes hadjáratban sikerül a töröktől területeket elfoglalni, mindegyik magának tartja meg, amit meghódított, Bethlen azonban nem szuverén jogon, hanem csak *jure feudi*, a császár és magyar király felsőbbsege alatt; a régi magyar területről a királyi birtokokat rögtön átadja a királynak, háborús költségei megtérítése mellett. A háború előkészítését illetőleg: a császár megszerzi a spanyol király és egyéb keresztény fejedelmek segítségét, Bethlen pedig az erdélyi haderőkkel az oláh tartományokba tör Báthory Zsigmond hadjáratának mintájára, békét csak a magyar királlyal közösen köt, akit elismer az egész kereszténység fejének és az ő felettesének, Erdélyt pedig a magyar királyság koronája leszakíthatatlan tagjának.⁴⁰

Egy akkori francia diplomata, a már említett Bethune márki egészen őszintén megmondotta, diplomata-utódai okulására, mi az értelme akkor a titkos szerződéseknek. „Ilyen titkos szerződéseket rendesen akkor kötnek, mikor valaki egy másikkal szövetségre akar lépni; a titkos szerződés szándéka többféle lehet, de a leggyakrabban az, hogy kijátszassék és becsapassék az, akivel tárgyal az ember, vagy pedig hogy egyszerre két ellenséggel szemben biztosítsuk magunkat, az egyikkel nyíltan, a másikkal titkosan tárgyalva.”⁴¹ Azaz a titkos szerződés az akkori diplomáciai gyakorlatban csak közbeeső állomás, melyen keresztül iparkodnak elérni a felek valódi céljaikat, a titkos szerződéssel nem egyszer ellentétben. Csak a kornak e felfogását ismerve értjük meg, hogy Bethlen itt Bocskay felfogását feladva visszatér azon régi magyar politikához, mely Erdély fennállását szükséges rossznak tartá, s ezt is csak addig, míg a török várak, Buda és környéke

vissza nem kerülnek magyar fenhatóság alá. A szerződés in optima forma tagadja Erdély létét és a török szövetség szükségét, s maga Bethlen vállalkozik a keresztény visszafoglaló seregek előtt járva a török elleni támadás megkezdésére.

Kétségtelen, hogy ez a több okmányból álló, s Bethlentől ratifikált szerződés mindkét részről teljes rosszhiszeműséggel kötött meg. A császáriak sokkal kevésbé bíztak Bethlenben, sem hogy ily papirosigereket komolyan vehettek volna. Bethlen viszont nehezen megszerzett fejedelemségét kockáztatta volna, ha szintén elhatározza magát a töröktől elszakadásra. Hogyan is tehetette volna ezt, mikor a nagyszombati békét megelőző tárgyalások alatt már világos volt, hogy a bécsi tanácsosok, ha nem is nyíltan, előkészítik trónkövetelők támogatásával az ő bukását, a fejedelmi székből elűzését. Előbb az erdélyi menekült Kendy István, majd az ifjú főúr, Homonnai György lépnek fel, mint Molard terveinek végrehajtói, Homonnai, akárcsak korábban nagybátyja, a hajdúkkal barátkozik, majd Lengyelországban és oláh területen próbál híveket szerezni. A bécsi német tanácsosok ajánlóleveleket látják el, a menekült Radul vajda barátai is megmozdulnak, mire Bethlen 1615 január havában hadfelkelést rendel el, hogy minden eshetőségre készen lehessen, egy héttel pedig a nagyszombati béke megkötése előtt követet küld a portára azzal, hogy ha a német békesség végbe nem mehetne, Ali budai basa rögtön segílyt adhasson neki a császáriak ellenében.⁴²

Ilyen kétes viszonyok közt a nagyszombati titkos szerződés csak pillanatnyi szünetet jelenthetett, a vihar előtti pihenőt, mely után a felek újult erővel tovább folytatták fegyverkezéseiket. Míg a szászok megbékéltek Bethlennel, és csak egyes szász tekintélyek opponálnak, akiket azonban ő egymásután fogságba ültet, a nyugtalanság központjai Erdély határán kívül vannak: Lengyelországnak Moldvával határos területein, ahol lengyel urak rokonságban, sógorságban vannak a moldvai és oláh bojárokkal, vaj-

dákkal és vajdafiakkal, s mindenkor készek a határokon átcsapva moldvai vagy erdélyi, tehát török területen rabolni, zsákmányolni. Bethlen itt a török hatalomnak előretolt bástyájaként szerepel, s két ízben is kénytelen a török szerdárt csapatokkal támogatni, sőt személyesen kísérni is, amikor az a rakoncátlan lengyel urak megbüntetésére, megbízható moldvai vajdák beültetésére indul. Bethlen bármennyire húzódozik is török fővezérlet alatti harctól, mégis engedelmeskedik s e moldvai-lengyel hadjáratokban való részvételét felhasználja a töröknél hitelének öregbítésére. Ameddig lehet, halasztja a segélyadást, a lengyel-török döntő csatáról mindenféle ürügy alatt iparkodik elkésni, de ha már egyszer elindult, s a török parancsát végrehajtotta, hűbéruránál valóságos tőkét kovácsol magának belőle. Erre vonatkozó leveleiben először találjuk nála azt a jellemző tünetet, hogy saját lépéseit nagy bőbeszédűséggel és nem csekélyebb lelkesedéssel interpretálja valamely határozott politikai cél érdekében. Úgy adja elő, hogy a török sereget a lengyelektől egyedül az ő közbelépése mentette meg, és végső elkeseredésbe esik, mikor érdemeit nem akarják a basák elismerni, ilyent „valóban búsult szívvel és elmével hall” és ha Szkender basa, a szerdár azt meri állítani, hogy „ez mostani szolgálatunk egy kaftánt sem érdemel”, az „ilyen szók, írások micsoda emberek szája által adattassanak, keseredett szívvel vagyunk miatta.”⁴³ Írás és levél már politika instrumentuma nála, melyet a török kegyeinek biztosítására használ.

Jó szót Bethlen és követei könnyebben kapnak a portán, mint a császári követek, de a pogánynál nincs szeretet keresztény iránt. Bethlen szolgálatai annyit érnek, hogy követeit a nyugati keresztény követekhez hasonló bánásmódban kezdi a portán részesíteni, s már nem éreztetik velők annyira a lenézést, mely a portától függő vazallusoknak kijár, akik közé tartozott, az oláh vajdaságok mellett, Erdély is. Ezen a helyzeten Bocskay törökhúsege is javított már, de csak Bethlen éri el, hogy követei-

nek ép oly díszlakomát rendeznek a portán, mint független uralkodók oratorainak.⁴⁴ Ily barátságos külsőségek azonban nem akadályozzák a törököt, hogy hatalmi helyzetével visszaélve, vazallusa rovására területi hódításokat ne tegyen. Bethlennek itt is engedelmeskedni kellett, de ő *akart* is engedelmeskedni, mikor ennek kényszerítő szüksége beállott. Erdély két nyugati határvárát, Lippát és Jenőt Báthory Zsigmond foglalta vissza a töröktől, aki ebbe semmiképen nem nyugodott bele, hivatkozva az Izlám parancsára, mely szerint amely városban megtartották a khalifáért a kutbe-istentiszteletet, az többé gyaurok kezére nem adható. Bethlen még fejedelemszé kineveztetésekor, Konstantinápolyban kénytelen volt megígérni ezek visszaadását. Az ügy éveken át húzódott, a fejedelemnek sikerült a visszaadás kérdését Lippára lokalizálni, de itt súlyos bonyodalmak származtak nem annyira magán a portán, ahol Bethlen követei által mindent el tudott érni, mint inkább a végek török basáinál, akik Bethlen nagy tekintélyét nem szívesen túrték. Hiszen Bethlen, ez az alávetett gyaur, már annyira ment elbizakodottságában, hogy a portán kísérleteket tett neki nem tetsző szerdások visszahívására, basák kicserélésére.⁴⁵ Így gondolkozott az őt Erdélybe hozó Szkender basán kívül Kadizáde Ali basa, budai helytartó is, aki Bethlen iránti ellenszenvében Homonnaival és más trónkövetelőkkel ereszkedett alkuba, s jelentéseivel, hogy Bethlen nem hajlandó Lippát megadni, folytonosan izgatta a portai basákat. Viszont a lippai őrség, jó magyarok és harcias rácok, igazi végvári vitézek, semmiképen nem nyugodhattak bele váruk elvesztésébe, s ezért örömmel fogadták Homonnai és Dóczy ígéreteit, hogy ne adják meg magukat, a magyarok majd segítségükre jönnek. A porta követelései, a lippaiak hetvenkedései mindegyre kiélezték a dolgot, Bethlen végre is komolyan mérlegeli a lehetőségeket, s rájön, hogy „Lippának és hozzá tartozó kastélyok megadásának nyilván meg kell lenni”, de ha már meg kell lenni, az „hasznot

ne vegye más el", az ő utasítására adassanak át a várak, hogy ezt az engedelmességet is felhasználhassa pozíciója erősítésére. Egyszer már át is adja, de az utolsó pillanatban portai követe útján haladékokat nyer, gyorsan vissza veszi a töröktől, aki éppen csak megkezdte a mecset kitisztogatását, végül azonban az országgyűlés is kénytelen lévén kimondani, hogy sürgős az átadás, mert nem lehet az, hogy „az nagy Erdélyországot Lippa vára miatt utolsó veszedelem találná”, Bethlen is megírja, ha „módom volna megtartásában, minden úton azt követném, de nekem módom annak se tartásában, se halasztásában nincsen, mert ha lelkemet kiokádnám a török előtt is”, akkor se engedné el, hiszen úgys „szidalmaznak és teli torokkal kiáltják, hogy Erdélynek csak a török császár fegyvere kell, mely miatt megemésztesse nek, árulók vagyunk mindnyájan...” Erdély nem volt független, fejedelme maga ment 1616 júniusában Lippa alá, s azt több napi lövetés után elfoglalva, az őrséget kiköltöztette, s az üres várat átadta a töröknek.⁴⁶

Kényszerűségnek más fejedelem is engedett volna, de csak Bethlen az, aki még az átadás keserű pillanatában felegyenesedik és amit kedvetlenül tett, azt további politikai lépések érdekében nagy érdemnek akarja betudatni. Részletesen megmagyaráztatja a töröknek, mily óriási dolgot, szokatlan nagy szolgálatot végzett neki: „mely igen nehéz legyen magyar kezéből várat más nemzetnek adni, főképen török nemzetnek,... de imigy is a mi vérünk hullása számtalan fáradságunk és költségünk nélkül nem lehetne, sőt magam élete is soha egyszer nagyobb szerencsén nem forgott, mint Lippa miatt; ilyen nagy hűséget ki hallott akármely ország felől is, akik ő hatalmasságának (a szultánnak) nemcsak adjuk várait, hanem vérünk hullásával is és sokaknak halálával is véghez akartuk vinni az ő hatalmassága parancsolatját”.⁴⁷ Lippa átadása és moldvai hadjárata az a tőke, melyet később, a cseh támadás idején is felhasznál: kéréseit bizalommal terjesztheti a tö-

rök elé, hiszen ily szolgálatokat még keresztény fejedelem nem tett neki, biztatja is portai követét, lépjen fel bátran, mert „egy keresztény oratornak is soha nagyobb útja, szabadabb nyelve, szája az szólásra nem lehetett és nem is lehet, mint kegyelmednek”.⁴⁸

Ami a töröknél érdem, a keresztényeknél nagy bűn, gonoszított. Lippa átadása csak növelte a bizalmatlanságot, az ellenszenvet a törökbarát fejedelem ellen. Az új esztergomi érsek, Pázmány Péter, aki ekkor kezd döntőleg befolyni az erdélyi-magyar viszony alakításába, kezdettől fogva nem hisz neki, esküjére keveset se akar adni, viszont elhiszi a kósza híreket, melyek szerint Lippa után Váradot is török kézre készül játszani. Várad fia harcra tüzel a törökös fejedelem ellen: „Én részemről Váradot és vidékét méltónak tartom arra, hogy megtartásáért az egész kereszténység harcoljon.”⁴⁹ Egyelőre azonban csak a trónkövetelők, Homonnai György és Radul vajda, meg ezeknek barátai, mozognak, akiknek zsoldosai szinte kizárólag hajdúk, míg a másik oldalon, Erdély nyugati védbátyájában, Rhédey Ferenc főkapitány hasonlóképen hajdúzsoldosokat alkalmaz a támadás visszaverésére. Fegyveres összeütközésre a két hajdúcsapat közt 1616 júniusában kerül a sor, amikor a homonnai párti Fekete Péter szoboszlói kapitányt Várad felé útjában Rhédey csapatai Konyárdnál szétverik, ugyanezen év októberében viszont a váradi hajdúkapitány, Simonyi György megy neki Gombos András csapatának, de a tarcsai harcban megsebesül és Dóczy András fogásában meghal, Gombos erre vérszemet kap, az egykori erdélyi főúr, Sarmasági Zsigmond társaságában hajdúival Erdélybe tör, Désig nyomul, ahol azonban a fejedelmi hadak könnyű szerrel szétverik.

Ilyen csetepatékban tör ki az évek óta húzódó feszültség, melyeknek aktorai mindkét oldalról pénzéhes zsoldosok, a hajdúknak még meg nem ülepedett rétegéből. De Gombos támadása,

Erdély szívébe, bármily pillanatnyi elhatározás, bármily felelősségtelen kezdemény volt is, és bukása után bármennyire iparkodtak is a hivatalos tényezők dezavualni azt — csapatának hazaszaladt töredékeit Dóczy leszállítja és tőle reverzálist vesz, hogy többet nem fog mozogni — mégis provokációnak tűnt fel és így alkalmat adott Bethlennek is a védekezés teréről kiindulva agresszív lépésekre. Több ezer emberből álló sereggel megindul Tasnád felől Debrecen felé, itt megállapodva beszédes levelekben követeli a felvidéki magyar vármegyéktől, hogy az ellene irányuló további támadásoknak elejét vegyék, s közreműködjenek mindazon magyar urak megbüntetésében, akik a hajdúk támadásának felszerelői, titkos mozgatói. Mozdulatai kétségtelenül támadó jellegűek, a szatmári főkapitánysághoz tartozó néhány kisebb várat Debrecenbe menet elfoglal és a magyar király alattvalóit biztatja elpártolásra, hogy aki „szép szabadságát szereti”, csatlakozzék hozzá.

Ezt a debreceni vonulást joggal nevezhetnők Bethlen első támadásának, azon a szűkkörű színpadon, mely csak a cseh felkelés által fog középeurópai terekre kibővílni. De a szereplők, bár még kevesen vannak, jól játszák azt, mire Bethlen, a mozgató, diplomáciai munkájával kitanította őket: a budai basa már szekundál neki és Magyarország felé fenyegető öklöt emel, a porta nyugodt jóakarattal nézi a fejleményeket, jól tudva, hogy amire Bethlen készül, abból neki sem lehet kára; maga Erdélyország mögötte áll, sőt a háborús hangulat alkalmat ad neki, hogy a nem egészen megbízható elemekkel leszámoljon. Kornis Zsigmondot, Kálnokit, Szilvási Boldizsárt, néhány száz urat elfogat, s bár őket később újra szabadon bocsátja, de legtöbb birtokukat országgyűlés által elvéteti.

A támadás Felső-Magyarország hangulatán törött meg. A bányavárosoktól keletre elterülő vármegyék, melyeknek természetes középpontja Kassa, a királyi főkapitánynak és a kamarának székhelye, többségükben protestánsok, korábban Bocskay hívei

voltak. Érthető, hogy most nem nézték jó szemmel, mint próbálja Homonnai, az új katolikus főúr a protestáns Bethlent országából kitűrni. E zavarok között Thurzó György nádor felkelést rendelve el, a vármegyék nem ültek fel, hanem békés elintézését követelték a zavaroknak: Homonnai nyugodjék meg, a hatóságok ne pártolják őt tovább, s akkor az erdélyi fejedelemséggel is megmarad a békesség. Bethlen természetesen ismerte a hangulatot, s iparkodott saját érdekében kihasználni, innen levelei a magyar vármegyékhez, melyekben a királyi hatóságokat, sőt magát a királyt is vádolja Homonnai támogatásával, elégtételt követel és reméli, hogy vezére, Rhédey Ferenc, a vármegyéket és hajdúkat „szép biztatásokkal” felvilágosítja, hogy „semmit ártalmára a magyar nemzetnek nem igyekezünk, sőt valamit javára, megmaradására tudhatunk”, azt meg fogja tenni. A felvidék azonban ez alkalommal még nem állott hozzá, a megyék 1617 január 4-én Forgách Zsigmond főkapitány hívására Kassára gyűltek egybe, a főkapitánynak mérsékelt, defenzív természetű kívánságait teljesítették, némi lovasságot és a végvárok megerősítését szavazva meg. Sőt látva, hogy Bethlen mozdulatai a védelmen túl támadó jellegűek, élesen ellene nyilatkoztak. Bethlennek nincs oka szerintük törökkel, tatárral együtt fegyverbe állani, hiszen ők nem támadták és maguk is megtették mindent a hajdúság leszállítására. „Ha azt látnánk, folytatják, hogy az erdélyi fejedelem minden ok nélkül romlásunkra igyekeznék, mint a hazának jó polgárai és ő felségének hívei, készek vagyunk minden erőnk szerint a mi kegyelmes urunk (a király) méltóságát, hazánkat és magunkat oltalmazni.”⁵⁰ Ezt az elhatározásukat Bethlennek is megüzenték, követelik által egyenesen megkérdezve őt: „akare önagysága urunk királyunk birodalmának ártani, vagy nem.” Bethlen erre a kérdésre feladta a játszmát, visszavonult Erdélybe és megkezdte az ügynek közvetlen tárgyalások útján való újabb likvidálását.

Nem kevesebb történt itt, minthogy a felvidék protestáns rendjei, akiknek pedig megvoltak a maguk vallási sérelmeik a királyi kormány ellen, egy emberként felállottak és ne tovább-ot kiálltattak a sereggel közeledő protestáns erdélyi fejedelem elé. Kiderült, hogy a vármegyék protestáns szimpátiái politikai téren még nem tudnak tényeket hozni létre és nem tudják a magyar királyság, a szent korona összetartó erőit paralizálni. Ha a vármegyék hozzá álltak volna, Bethlen bizonyára megindult volna Debrecenből és a fegyvert le nem tette volna addig, míg a felvidéki vármegyékkel Erdély területét ki nem bővítette volna. Most, hogy a vármegyék ellene szegültek, az új helyzetben ő tapasztalatokat és tanulságot szerzett későbbi időkre, megtanulva, hogy a török jóakarátán és Erdély készségén kívül a felvidéki nagyuraknál is elő kell készítenie dolgait.⁵¹ Jellemző a viszonyokra és az egész bonyodalomnak kizárólag politikai jellegére — itt csak Bethlen trónjának biztosítása és szerencsés esetben Nyugat felé terjeszkedése forog szóban, — hogy a vallási momentum egyik részről sem merül fel, kivéve egy esetet, amikor Bethlen az ecsedi királyi őrséget a válásra való hivatkozással reméli megnyerni, hogy a kapitányt „nyakon kötve” kiadják neki, megiratván a katonáknak, hogy „az Úristen akar valamit veszedelmekre a bálványosoknak indítani” és hogy gondolják meg, hogy „a pápa és a pápisták Isten választott egyházának eltörlésére fordították elméjüket”. Ezek a levelek azonban a kapitány kezébe kerültek, s a vallási kérdés ez első propagandisztikus felhasználása Bethlen részéről nem járt eredménnyel.⁵²

Bethlen az öt jellemző gyors fordulattal, rögtön a felvidéki vármegyék ellenséges akaratának megnyilvánulása után, még 1617 január havában felküldte követét Bécsbe, hogy a dolgokat rendezze, nyilatkozatot téve, hogy nem akart támadni, csak magát védni, s kérve Homonnai, Dóczy, Esterházy Miklós és más

kapitányok megbüntetését és a nagyszombati egyezmény megerősítését. Magyar részről most már Pázmány érsek a vezető, aki Thurzóhoz hasonlóan tart az általános török háborútól és ezért békülni szeretne, anélkül azonban, hogy a magyar korona jogait csorbítani engedné. Tiltakozik az ellen, hogy a királyt tanácsosai ellen vizsgálatra kényszerítse Bethlen, és Homonnai támadásának szerzőségével megterhelje, a tárgyalásokat különben az erdélyi katolikusok helyzetének enyhítésére is fel akarja használni. Újabb hosszabb alkudozások után így jön létre 1617 júliusában a második nagyszombati egyezmény, az elsőnek megerősítése, kiegészítve Bethlen kérésére azzal, hogy ő szükség esetén magyar területen zsoldosokat fogadhat, Pázmány kérésére pedig Bethlen azon ígéretével, hogy erdélyi területen a katolikus híveknek szabad lesz ezután istentiszteleteket hallgatniok és katolikus papoknak és iskolamestereknek működniök, s eltartásukra Bethlen a régóta szekularizált plébániai javak egy részét fogja kiutalni. A tárgyalásokban sem Magyarország szabadságairól, sem a protestánsok jogairól szó sem esett, Bethlen ekkor még nem foglalkozott e kérdésekkel, legnagyobb kívánsága, mit a nagyszombati értekezleten felállított s a későbbi nagykárolyi tárgyalásokra már előre is beterjesztett, egyrészt a fejedelmi cím volt, mit a császáriak makacsul megtagadtak tőle, másrészt Ecsed és Nagybánya visszanyerése, melyeket Báthory bukásakor vettek el Erdélytől a magyarok.⁵³

Befejezhetjük Bethlen politikai fejlődése első periódusának rajzát, mely öt országa belső konszolidálásában, fejedelmi hatalmának pedig kifelé való terjesztésében mutatja be, még tisztán politikai viszonylatok közt, szabadon minden ideális frazeológiától. Külsőleg is, lélekben is a török szövetség híve, hatalmát Nyugat, a magyar vármegyék rovására szándékozik terjesztetni, de éppen ezek ellenállásán törik meg első kísérlete. De hogy újabbak következni fognak, az mindenki előtt világos volt már akkor is,

hiszen a két nagyszombati egyezmény, végrehajthatatlan stipulációival, nem lehetett alapja végleges jó viszonynak. Bethlen és a Habsburgi magyarság között nem lehetett állandó barátság, amint ő már egy 1614-iki portai utasításában is megírta: a némettel nem lehet békében élni, mert ez folyton fegyverkezik Erdély, a két Oláhország, Buda, Belgrád, Temesvár meghódítására, ezért jobb elejét venni a támadásnak, s a törökkel együtt hadat indítani a Habsburg uralkodó ellen. A török elé ez alkalommal terjesztett szövetségi feltételek megegyeznek azzal, amire utóbb az első nagyszombati szerződésben kötelezte magát, de ekkor már a török ellen: amit török segítséggel ő foglal el, az az övé lesz, amit a török, az a töröké, s nemcsak Magyarországot, hanem azontúl Morvát, Sziléziát és Csehországot is el kell foglalni, ehhez pedig neki magyar zsoldos hadra van szüksége, mert csak magyarral, nem pedig török-tatárral hódoltathat keresztény országokat, zsoldot a török fizetne neki, s ha a szerdár a török fősereggel Graz ellen megindul, akkor ő a két oláh vajdával, 16.000 török és 10.000 tatár segélyhaddal a Dunánál, Bécs ellen fog operálni.⁵⁴

Ez a terv 1614-ből származik; éveken át várnia kellett, míg azt, legalább részben, megvalósíthatta.

HARMADIK FEJEZET

A CSEH SZÖVETSÉG

BETHLENNEK várnia kellett, nem lemondó, de bizakodó várakozásban, mert éles politikai érzékével lehetetlen volt észre nem vennie a földalatti morajt, mely Közép-Európa, a Habsburgi monarchia nagy megrázkódtatásainak volt előjele. Az újabb nagyszombati egyezmény papirosán ugyan helyreállott közte és Habsburg között a legteljesebb egyetértés, mégis lázasan dolgozik, épít, erősít, előkészít, hogy a legközelebbi alkalommal félredobva e haszontalan papirosokat, megindulhasson az úton, melyre öntudata, politikai belátása és tényleges hatalma egyaránt hajtják. 1618 több országgyűlésén úgy rendezi országa belső ügyeit, mintha bizonyosan tudná, hogy hosszú éveken át nem fog azokkal foglalkozhatni. Az 1618 októberi országgyűlésen, félretéve a katolikus vallásszabadság helyreállítását illető nagyszombati ígéreteit, gondoskodik a vallási viszonyok megszilárdításáról, ami alatt abban a korban különösen új vallásfelekezetek betolakodásának megakadályozását értették: a rendekkel szigorú büntetést mondat ki a szombatosok új felekezetére „az régi királyok decretumai szerint”, mivel „az istenkáromló szektáknak birodalmunkból való kitisztítása fejedelmi tisztünk”, — ezzel veszi kezdetét a judaizálók kiirtását célzó erdélyi törvényhozás, melynek azonban akkori felfogás szerint megvolt az az érdeme, hogy újabb nagyszabású vallási szakadásnak és belső harcoknak elejét vette.⁵⁵ A megoszlás egy másik veszedelmet már ugyan ezen év egy korábbi országgyűlésén előzte meg: a szászok újból nyugtalanzkodtak, de a fejedelem személye előtt meg kellett ha-

jolniok és megígérniök, hogy őt sereggel is beviszik városaikba, s a kisebb nemes embereknek is menedéket adnak bástyaik mögött háború esetén.⁵⁶ Bár Bethlen uralkodása alatt ellenség nem tette be lábát Erdélybe, ennek a rendszabálynak is megvolt a maga preventív értelme, nem kevésbé annak, hogy az ország várait, különösen a nyugati főhelyet, Váradot sürgősen építteti, ide még tót napszámosokat is hozat, hogy minél előbb védhető állapotba kerüljön. Harcias hangulatban írja a váradi kapitány: „Várad építésétől költségemet nem szánom, noha nem magamnak építem, de hazámért nem pénzemet, de véreimet is, sőt életemet is, ha kíváncsiak, megbizonyítom akkor, hogy kész leszek elfogyatni.”⁵⁷

A Habsburgok uralmát cseh területen érte a földrengés, azon a földön, mely már Rudolf korszakában szinte a permanens forradalom évtizedeit élte, s ahol a fejedelmi hatalomnak foszlányai is alig voltak immár. A cseh viszonyok alaposan elütöttek a nyugatiaktól, ahol a fejedelmi hatalom már majdnem teljesen megtörte a rendek középkori jogait. Itt a rendek: urak, nemesek, városok uralkodtak, a főpapságnak a huszita-korszak óta nem volt többé rendi képviselete, így politikai befolyása sem, legutóbb pedig az 1609-iki felséglevél a cseh királyt is kifosztotta jogaiból. Ennek értelmében lemondott a vallás megállapításának az augsburgi vallásbékében foglalt területiális jogáról, megadta az uraknak, lovagoknak, városoknak és jobbágyoknak a szabad vallásgyakorlatot, a három rendnek templom- és iskolaépítés jogát, a vallás- és oktatásügy vezetését is a rendek kezébe adta, mert az utraquista, azaz kálvinista consistóriumot és a prágai egyetemet az ő felügyeletük alá helyezte, s végül a rendektől választott defenzorok intézményében új, rendi kormányt állított össze a saját hatalma megsemmisítésére. A szabadság az akkori viszonyok közt mindenkor mások elnyomására vezetett, a csehek is siettek új privilégiumukat és új intézményeiket rendi,

nemzeti és vallási kizárólagosságra felhasználni. Az 1615-i cseh országgyűlés példátlan szűkkeblőséggel hozta a talán legelső nemzetiégi törvényt, melyben a német minoritás még a magánnyelvhasználat jogától is megfosztott, amennyiben csehül tudó országlakosok, ha mégis németül beszélnek, nem tűrhetők az országban, félév alatt ki kell vándorolniok, ezenkívül ingatlan öröklése a cseh nyelv ismeretéhez köttetett, törvényszékeken, plébániákban, iskolákban, templomokban csak a cseh nyelv használható, mind oly rendszabály, mely a királyság területén egységes nemzeti konszisztenciát volt alkalmas életrehozni, annál inkább, mert a tiszta német lakosság az egeri és elbogeni kerületben külön, a cseh országgyűléstől független életet élt.⁵⁸ A cseh közjogi területen ekkor a lakoságnak szinte kilenc tizedrésze cseh volt, s a mozgalom, mely most kitört, joggal cseh nemzeti mozgalomnak is tekinthető, bár lefolyása alatt mindegyre a rendi és vallási momentumok léptek előtérbe.

Az európai államok egyházi viszonyainak, vallási életfeltételeinek azonos voltára jellemző, hogy Csehországban is az augsburgi vallásbéke alapelvein túlmenőleg az alattvalók templomtartási joga körül fejlődött ki a forradalom. A *cujuș regio*, illius religio elve, a rendeknek vagy fejedelmeknek adott szabad vallásválasztással nem volt képes kielégíteni az új, hetven év óta felépett szükségleteket, a vallási kérdést nem lehetett többé rendi kategóriákba szorítani, mert a rendeken kívül, azok alatt álló néposztályok lelki szükségletei is jelentkeztek immár. Ezek az ellentétek törtek ki a braunai és klostergrabi híres esetekben, amikor katolikus egyházi birtokon kezdtek protestáns templomok épülni. A cseh utraquisták felfogása szerint, mely a katolikushoz hasonlóan még mindig területi és rendi fogalmakon nyugodott, az egyházi birtok tulajdonképpen a királyé, csak haszonélvezete az egyházé, már pedig a felséglevél királyi birtokon is szabad vallásgyakorlatot engedélyezett. Mátyás király betiltva

az építkezéseket, bizonyára megsértette a felséglevélnek, ha nem is betűit, de értelmét, azonban csak olyan jogot vindikált magának és az egyházi birtoknak, aminővel akkor úgy a protestáns, mint katolikus földbirtokosok mindenütt rendelkeztek. Ez a vallási kérdés alkalmat szolgáltatott a rendi és nemzeti ellenzéknek, hogy a hatalmat kivegye az öregedő Mátyás kezéből, mielőtt az átmenne a csak imént, 1617 júniusában cseh királynak elismert erős katolikus Ferdinánd kezébe. A vezetők ugyanazok, akik már a felséglevelet is kiharcolták: Thurn Mátyás, Schlick András, Ruppá, egy Colonna von Fels, Budovec, akik király nélkül, a defenzorok jogaira támaszkodva hívnak össze országgyűlést, s azon megy végbe 1618 május 23-án a „defenestratio”, miután már az előző napon Thurn, Ruppá, Budovec, Fels megbeszélétek, hogy a királyi helytartókat meg fogják öletni. A forradalmi cseh országgyűlés harminc direktor kezébe teszi le a hatalmat, kiknek élén Ruppá kancellár áll, seregek felállítását, s e célból adók kivetését határozza el, fővezérré Thurnt teszi, meg egy Hohenlohét s egyelőre korlátlanul rendelkezik az ország erejével, mert állandó Habsburgi sereg itt sincs, mint más tartományban sem, ezenkívül az öreg Mátyás és minisztere, Khlesl visszariadnak erélyes rendszabályoktól, míg végre Khlesl Miksa főherceg, a család esze és akarata, el nem fogatja. Komolyabb ellenállásra azonban így sem talált a felkelés 1619 márciusáig, Mátyás haláláig.

A cseh felkelés híreit sóváran várták Európa minden kabinetjében, hiszen a Habsburgi monarchiának leghatalmasabb, leggazdagabb országa szakadt el olyan körülmények közt, melyek együttvéve nagyobb veszélyt jelentettek az ausztriai háznak, mintha IV. Henrik életben marad és seregeivel megindul a birodalmi protestánsok támogatására. IV. Henrik alig érhetett volna el Csehországba, ahonnan már csak egy lépés Bécs kapujáig... A kabineteket azonban elsősorban nem ily általános

összefüggések érdekelték, számukra az első és egyetlen kérdés a cseh trón betöltése volt. Gazdag, hatalmas ország trónjáról volt szó, a csehek nem hajlandók Ferdinándot visszavenni, választását érvénytelennek nyilvánítják, mire csakhamar jelentkeznek az új igénylők. Az egyik V. Frigyes pfalzi választó, a birodalmi kálvinisták feje, huszonhárom éves fiatalember, helyette főtanácsosa Christian anhalti herceg gondolkodik, régi ügyes diplomata, aki már 1606-ban is cseh-magyar és birodalmi protestáns unió tervével foglalkozott, bár Bocskay követével nem volt hajlandó tárgyalni, mert szerinte a magyarok megbízhatatlanok és nem lehet velük német becsülettel beszélni.⁵⁹ Az Anhalti herceg már Ferdinánd cseh megválasztását is meg akarta akadályozni, majd pedig a forradalom kitörése után titkos ügynökeivel mind-egyre szította a direktorok habsburgellenes hangulatát, s nemskára szóba is hozta előttük a pfalzi választó királyságát, amit főként az a körülmény ajánlott, hogy annak felesége I. Jakab angol királynak volt a leánya, s így aki nem volt beavatva az angol viszonyokba, azt hihette, hogy Jakab majd segíyezni fogja vejét a cseh trón megszerzésében. A valóságban az angol királyok e korlátolt és csökönyös példánya a legitimitás sérelmét látta a Habsburg-király letaszításában és hallani sem akart arról, hogy veje rebellesek feje legyen.

Nem kevésbé kabinetpolitika vetette fel a másik trónjelöltet, aki még hozzá katolikus volt, Károly Emanuel szavojai herceget. Ez ép ekkor fejezte be Spanyolországgal folytatott háborúját, s kezdett körülnézni, hol és minő haszonnal alkalmazhatná a szolgálatába vett zsoldosokat és vezérüket, a katolikus Mansfeld Ernőt, a grófi család egy törvénytelen sarjadékát. Kisebb német zavarok Németországra irányították figyelmét, hol talán a zavarokban lehetne halászni, s ezért Mansfeldet kis csapatával Pfalzi Frigyeshez küldötte, nagy terveket készítve a spanyol monarchia ellenében. Károly Emanuel előbb csak, Mátyás halálát remélve,

császár akart lenni, de a cseh forradalom hírére a cseh koronát is megkívánta. A pfalziak megígérték neki, hogy mindkettőt megszerzik számára, az Anhalti herceg Mansfeld seregét át is küldte Csehországba, a felkelők segítségére, de nem mint szavojai, hanem mint pfalzi segélyt. Ebbe különben Károly Emanuel is beleegyezett, mert egyelőre nem mert a Habsburgok ellen nyíltan fellépni. A két trónkövetelő és megbízottjaik, szavojai részről Mansfeld, pfalzi részről Anhalt közt példátlan alkudozások kezdődnek most, melyek a kor kabinetpolitikájának önzését meztelenre vetkőztetik, s egyúttal tanulságot nyújtanak arra is, milyen fantasztikus távolságokba ragadtatta akkor az államférfiakat a reális talajról a zabolátlan önzés szenvedélye. Az egyik terv szerint, melyet Mansfeld készített, császár és cseh király Károly Emanuel lesz, Magyarországot, az osztrák tartományokat és Elsasst a pfalzi választó kapja, az adriai tartományokkal Velen-cét fogják Habsburg-ellenes érzelmeiért megjutalmazni. Pozitív lépés 1619 májusában történt, amikor Anhalt, mint Pfalz megbízottja Torino mellett megkötötte a rivoli-i szerződést a szavojai herceggel: eszerint az utóbbi nagy pénzsegélyt fizet a pfalzinak, mint a birodalmi protestáns Unió fejének, ebből a pénzből Frigyes választó tízezer zsoldost fogad a csehek számára, a cseh koronát Szavoja kapja, de ha még császár is lehetne, akkor a cseh trónt ő és a pfalzi közös megegyezéssel fogják betölteni. Ezt az egyezményt Mansfeld közölte ugyan a csehekkel, de ugyanakkor külön követ által a pfalzi választó magának kérte a cseh trónt Ruppá kancellártól, mintha a rivoli-i egyezményt meg sem kötötték volna. Az aztán természetes, hogy Frigyes a császári trónra se protegálta a nagyétű, kevés eszű szavojai herceget, hanem előbb Miksa bajor hercegnek ajánlta fel a császárságot, s mikor ez nem fogadta el e különös, épen protestáns részről jövő ajánlatot, s a választófejedelmek többsége, még a protestáns szász és brandenburgi is Habsburgi Ferdinándra

szavazott, végül a pfalzi követ is rászavazott, Ferdinánd egyhangúlag jutott a császári trónhoz.

A kabinetpolitika intrikái így hullámzottak a cseh kérdés körül, anélkül, hogy belőlük a dacos csehek hasznot hajtottak vagy okultak volna. Ők minél előbb királyt akartak, aki pénzt, zsoldos sereget hoz védelmükre, de Pfalzi Frigyes viszont a cseh királyválasztás halasztását kérte, hogy esetleg, ha a császárválasztás Habsburgra esik, még egyszer meggondolja a dolgot. A Habsburgok tekintélye a birodalomban is oly nagy volt, hogy Frigyes csak titokban mert a cseh trónról tárgyalni és definitív ígéretet nem is mert tenni a korona elvállalására. A cseheknek azonban sürgős volt a dolog, néhányan közülök az ágostai evangélikus János György szász választót hozták szóba, de ez maga nem akarta a trónt, s a kálvinista többségnek sem tetszett jelölése, így a csehek letették Ferdinándot, s utána, 1619 augusztus 26-án királyukká választották Pfalzi Frigyeset; két napra rá ment végbe, augusztus 28-án Frankfurtban Ferdinánd császárválasztása. Ha a csehek tudták volna, hogy a császárelenes opposzió ennyire behódol Frankfurtban, bizonyára meggondolták volna Frigyes választását. Habsburgi Ferdinánd, az osztrák tartományok és Magyarország ura, a német birodalomnak egyhangúlag megválasztott császára szinte bizonyos lehetett abban, hogy előbb-utóbb leverheti az elszigetelt cseh rebelliót.

A cseheknek és új királyuknak helyzete valóban nem volt egészen megnyugtató. Pfalzi Frigyes sem pénzt, sem katonát nem hozott magával, csak költséges udvartartást, melynek tagjai, s velük maga a királyné sem tudott a csehekkel érintkezni, mivel ezek közt a francia nyelv épenséggel nem volt általános. Ígéretei apósa meg a hollandusok segélypénzeiről buborékként szertefoszlottak, a cseh rendeknek be kellett látniuk, hogy tőle semmit sem várhatnak. De másrészt ők maguk is tehetetlenek voltak. Ez a rendi nekibuzdulás Európa rendi korszakának legvégére

esett, amikor már rendi berendezések nem voltak többé időszerűek. Ehhez képest rendi hadsereg, mely a rendekből állott volna, nincs is többé: a cseh rendi felkelés csapatai épen úgy zsoldosokból állanak, mint a fejedelmeké. Maguk a cseh urak és lovagok pedig sem harcolni, sem zsoldot fizetni nem voltak hajlandók, a terheket a városokra és jobbágyságra tették, akikben azonban égő gyűlölet lakozott uraik, a felsőbb rendek ellen. Rendi áldozatkészségről szó sincs tehát. Amint nem régen Rudolf császárnak egyik tanácsosa azt az ajánlatot tette, hogy az osztrák magyar és cseh urak hatalmát a polgárok és parasztok szövetségével törje meg, s ez utóbbiakat az úri szolgáltatásoktól felszabadítva, a saját híveivé tegye,⁶⁰ ugyanezen gondolat merül fel most a nemesség részéről, mely a fejedelemség ellen akarja a jobbágyságot felhasználni, hogy ez felszabadítottán, hálából a rendekkel tartson az uralkodó ellen. Mindez azonban csak terv, a valóságban sem jobbágy, sem nemes nem harcol, s az idegen zsoldos eltartására szükséges pénzt a direktorok a cseh egyházi birtokok eladásából, az ingó vagyon elkobzásából próbálják előteremteni. Aminek következtetése a nemzet újabb megoszlása: a katolikusok csakhamar elnyomottaknak érzik magukat, istentiszteletük akadályozva, templomaik elvéve, maguk a közhivatalokból kizárva és így gyűlölettől és félelemtől eltöltve várják, mikor fogják őket a direktorok lakásaikból, az országból is kiűzni.

Csehország önmagára utalva nem állhat meg, ezt felismerték a direktorok és megkísérelték ügyük mellett a szomszédos örökös tartományokat felkelésre indítani. Eszközt erre a rendi konföderáció intézménye nyújtott nekik, aminőt magyar, osztrák, morva és cseh rendek hatalmuk erősítésére többször kötöttek már, így legelőször mindnyájan 1606-ban, majd a csehek kivételével 1608-ban Pozsonyban, Eibenschitzben, a protestánsok külön a sterboholi táborban, Rudolf császár ellen menőben. A di-

rektorok most ezen konföderációkra hivatkozva követelték a többi ország segítségét, hogy ily módon az ő felkelésük háttérét nyerjen az örökös tartományokban és Magyarországon. A dolog nem ment könnyen, mert akkor is megvolt mindennek az ára, s így nagy alkudozás kezdődik a különböző rendi testületek közt, melyek nagyon jól tudják, hogy a konföderáció a cseheknek leginkább azért szükséges, hogy fizetetlen zsoldosaikat mások költségén tarthassák el. Szilézia rendjeinek csatlakozását Csehország azzal vásárolja meg, hogy ezután a királyválasztáson szavazatot enged nekik, kormányzásukat pedig függetleníti a cseh kancellária befolyásától. Morvaországnál már alkudozások, ígéretek nem használtak, itt Thurn gróf fegyveres beavatkozására is szükség volt, a cseh sereg nyomása alatt a császári párt megfélemedik, Wallenstein, annak egyik kapitánya, csapatától elhagyva, megszökik, s az eddigi ellenzék mérsékelt vezére, Karl von Zierotin, visszavonul birtokára. Morvaország csatlakozik tehát és direktorokat választ kormánya vezetésére. Könnyebben ment a dolog Felső- és Alsó-Ausztriában, ahol a rendek többsége erősen protestáns és forradalmi volt, annyira, hogy stájeri Ferdinándot nem akarta főhercegének elismerni, Mátyás és utána a legidősebb tag, Miksa főherceg halálával Albrecht főhercegnek, a spanyol Németalföldek helytartójának akart hódolni, s fegyverrel készült Ferdinándnak ellene szegülni. A felsőausztriaiak, a harcias Erasmus von Tschernembl vezetése alatt rögtön fegyverbe álltak, formálisan is megtagadva a hódolást Ferdinándnak, és követésekkel próbálva az alsőausztriaiakat is hasonló fellépésre rábeszélni. A felsőausztriai rendek fejében készen volt már a konföderáció, mely elég erővel bírhat Ferdinánd legyőzésére: a két Ausztriának, Morva- és Csehországnak és Magyarországnak kell e célra egymással egyesülniök. Úgy látszott, mintha az örökös tartományok Svájc mintájára készülnének a Habsburg-uralomtól elszakadni, maguknak kantonális szövetséget alkotva. Persze az alsőausz-

triaiak nem mertek oly bátran mozogni, mint Bécestől távolabb eső felsőausztriai kollégáik, náluk aránylag erős katolikus kisebbség is volt, mely a protestáns többségtől meglehetősen elnyomatva, inkább Ferdinándhoz húzott. Katolikus és protestáns rendek végkép összeveszvéen egymással, a Hornba vonult csonka protestáns gyűlés a csehekkel kezdett tárgyalni, akik már előbb jónak látták Ausztria forradalmasítására is némi fegyveres nyomást gyakorolni. Thurn gróf Morvaországból majdnem tízezer zsoldosával bevonul Alsó-Ausztriába és 1619 június legelején Bécs falai előtt jelenik meg. Ferdinánd beszorul a Burgba, hol saját rendjei szorongatják és egyelőre még csak szóbeli inzultusokkal halmozák el.⁶¹

Így érkezett meg a cseh felkelés első hulláma Bécs felé nyomulásakor a magyar határokra. Magyarországon világos volt a helyzet, hiszen itt az 1618. tavaszi országgyűlés törvényes formák közt királyává választotta Ferdinánd főherceget és II. Ferdinánd magyar király számíthatott, számított is magyar alattvalóinak hűségére. Ezt annál inkább megtehetette, mert választásakor a rendi hatalomnak olyan engedményeket tett, minők egészen újak voltak a Habsburgi királyságban. A rendeknek sikerül a választási elvet teljes tisztaságában megőrizniök: főurak és nemesek, katolikusok és protestánsok egyaránt ellene szegülnek Pázmány Péter és Esterházy Miklós felfogásának, akik régi törvényre, az 1547-ikire hivatkozva, a monarchia választási jellegét hajlandók volnának elhomályosítani. Az országgyűlés törvénybe is iktatja a választás tényét, amit sem Rudolf, sem Miksa trónraléptekor nem tudott elérni s elfogadtatja Ferdinánddal az első magyar királyi hitlevelet. Ezóta kötelesek a magyar királyok koronázásukkor hitlevélben fogadni meg az ország jogait, melyek közé most az 1608-iki, a protestáns vallásgyakorlatot biztosító törvényeket is beveszik. Az új királyt maga Pázmány érsek vette rá, hogy e hitlevelet kiadja. Ferdinánd trónralépte Magyarországra nem a

fejedelmi hatalom bővülését, a rendek elnyomását hozta, hanem a rendi szabadságok megszilárdulását és eddig ismeretlen, kiváló garanciáit. Nyugtalantságot a vallási kérdés okozott, a protestánsok itt is felvetették az európai kérdést, a templomok dolgát, s a bécsi békén és az 1608:I. törvénycikken túlmenőleg követelték, hogy földesurak és jobbágyok eddig katolikus templomokat is elfoglalhassanak. A vita nem hozott megegyezést, mindkét fél elvi óvással fejezte be azt. A királyválasztás egy héttel a prágai demonstráció előtt ment végbe, s még kapuzárás előtt megérkeztek a cseh felkelők követei, akiket rögtön őrizet alá vettek.⁶²

Bár az új király és a magyarok közt ilyképen jó viszony volt, a csehek és örökös tartományok, minél inkább belemerülnek a forradalomba, annál inkább szükségét érzik király és rendek szétválasztásának. Létkérdés reájuk nézve, vajjon a harcias magyarság rezervoárjából ők meríthetnek-e segélycsapatokat, zsoldosokat, vagy pedig Ferdinánd. Egyelőre még Ferdinánd, hiszen az ő déli Csehországban operáló kis seregében, Buquoy tábornok alatt, magyarok harcolnak, s Thurnnak Bécs alá vonulását is elsősorban magyar zsoldosokkal akarja ellensúlyozni, akiket azonban Thurn könnyen visszaver. Az ausztriai és cseh rendi követek most egymásnak adják a kilincset a legutóbbi országgyűlésen megválasztott Forgách Zsigmond nádor pozsonyi szállásán és a konföderációra, a régi barátságra hivatkozva kérik, ne engedje meg magyar csapatoknak nyakukra hozását. Forgách ígéri, hogy békét csinál, s a szomszédok kívánságait az országgyűlés elé terjesztendi, melynek megtartását ő és Pázmány egyképen sürgetik Ferdinándnál, tekintettel a nagy tűzre, mely az ország határán kigyulladt.

Ez az új, 1619 nyári országgyűlés azonban megbizonyította, hogy a szomszédbeli nagy tűznek szikra- és pernyeesejétől nehéz megvédeni a magyar állam házát. A magyar rendek egyszerre több viszonylatban is belevonatnak a forgatagba, mely a két

Ausztriát és a cseh tartományokat már megragadta. Ez utóbbiak követei a magyarok segítségét kérik királyuk ellen s támogatásra is találnak a protestáns követek között, bár Pázmány erőlesen dörög, hogy az országgyűlés legfőlebb ha közvetítését ajánlhatja fel Ferdinándnak a béke helyreállítására. Sok beszéd után sikerül az ügyet úgy elintézni, hogy a királynak felajánlják a közvetítést, amit ez köszönettel fogad, de hajthatatlan jelleméhez híven tovább készül a lázadók fegyveres leverésére. A szomszédban, Bécs alatt álló Thurn üzeneteit azonban nem lehet ily egyszerűen elintézni, a magyar országgyűlés Pozsonyból küldöttséget meneszt hozzá, közvetítést ajánlva, amit a szenvedélyes cseh visszautasít azzal, hogy ő csak a konföderációról tárgyalhat és majd ha a tartományok mind egyesülnek vele a Habsburg-ház ellen, akkor fog a császárral érintkezést keresni. A látogatás jó alkalom volt neki a protestáns követek közt propagandára és a királypártiak kigúnyolására. Sőt a követség feje, Thurzó Szaniszló, titkos beszélgetésben szálakat is font már, melyek a magyar felkelést a cseh forradalomhoz voltak csatolandók.⁶³

A harcias hangulat megnyilatkozott az országgyűlés vallási tárgyalásaiban is, melyek ismét a templomok kérdése körül forogtak. A protestánsok részletesen megmagyarázták az 1608-as rendelkezésre alapított új követelést: hogy a temetkezés, harangok és templomok használata a katolikus kegyúrtól függetlenítessék és a jobbágyság akarata szerint intéztessék el. A két felekezet már annyira eltávolodott egymástól, hogy külön-külön adták be vallási sérelmeiknek egyformán hosszú jegyzékét, melyekből kiderült, hogy a két fél nagyurait egyformán a területiális, földesúri elv alapján állottak és egyformán foglalták le a másik fél templomait, üzték el papjait, ahol tehették. Ilyen dolgokkal a protestánsok Pázmányt, Esterházyt, Wesselényit, Pálffyit, Alaghyt, a katolikusok viszont Széchyit, Zrinyit, Thurzót, Illésházyt terheltek meg. A sérelmek e két listája, egymást kiegészí-

tőleg mutatja, mennyire uralkodott még mindkét fél gondolkodásán a kegyúri jognak régi, 16. századi felfogása, mely szerint a földesúr szabadon rendelkezik jobbágya vallásával, és szabadon helyezhet be kegyúri templomába neki tetsző istentiszteletet. Ezt mindegyik fél jogosnak tartá magára nézve, de hibáztatta a másik félnél. Eredmény: az ügynek ismét későbbi országgyűlésre halasztása, most már a protestánsok nagyobb elkeseredése kíséretében.⁶⁴

Az országgyűlésen a felsőmagyarországi protestáns főurak heteken át együtt voltak, egymásközt, a katolikusoktól elválvá, tanácskoztak, a morva és ausztriai felkelő követektől értesültek a nyugati szomszéd viszonyokról, magától Thurntól impressziókat nyertek: mindez kétségtelenül hajlamossá tette őket a felkelésre, melyhez még csak Bethlen részvétele hiányzott. Ami nem sokáig késett, mert Bethlen akkor már nemcsak elhatározta magát a cseh bonyodalomba való beavatkozásra, hanem előkészületeit szinte teljesen be is fejezte. Mielőtt itt a dolgoknak egymásutánját röviden előadnók, meg kell vizsgálnunk, mit akart Bethlen támadásával és milyen eszközöket vélt céljai eléréséhez szükségeseknek.

Ő maga igen sokszor nyilatkozott a célokról, melyek szolgálatában fegyvert vett kezébe, s bár hivatalos manifesztumaiban a vallás védelme és a magyar szabadság ritkábban szerepelnek, mégis már igen korán e kettőt nevezi meg fő és legelső céljaként. Kétségtelen, mint erről még később szó lesz, hogy Bethlen az ő vallásának őszinte híve volt, s hasonlóképen jó magyar is, aki Magyarországnak magyar kormányt kívánt az idegen helyett. De az is egészen bizonyos, hogy sem a vallási, sem a politikai szabadságot nem olykép akarta védelmezni, amint ezt, ezen szavak alapján, mi késői utódok értenők. „Mikoron a magyar nemzetnek nyomorult sorsán gondolkodnám, igaz religiónknak láb alá tapodtatására való gonosz intentumukat (a katolikusoknak) mikoron sok felől igen bizonyosan hallanék, igazán mon-

dom, hogy meggyőződött sokképen nemzetemhez való igaz affectusom, az nagy istennek igaz tiszteletéhez való nagy zelusom és magamban elvégeztem, hogy az isten tisztessége mellett nemzetünknek szabadságáért kitámadjak⁶⁵ — ezt a lelkes beszédet hallva, a historikusnak tisztában kell lennie azzal az értelemmel, mellyel az, abban a korban, kizáróan bírhatott.

A vallási kérdést illetőleg: Bethlen preventív vallási háborúra készül, mert hallván a katolikusok gonosz szándékát (intentumát), hogy az igaz religiót láb alá akarják tapodni, az isten igaz tiszteletéhez való nagy buzgósága adta kezébe, a fenti részlet szerint is, a támadás fegyverét.⁶⁶ Bethlen csodálatosan rendelkezett a magyar nyelv árnyalati eszközeivel, s ha azt írta hívének, Rákóczi Györgynek, hogy a katolikusok gonosz szándékait megelőzendő indult el, akkor bizonyosnak vehetjük, hogy *nem* azon sérelmek miatt, melyek az 1619. országgyűlésen protestánsokról előterjesztettek. Ezek a sérelmek a kegyúri jog akkori természetéből következtek, s a kegyúri jogot Bethlen felsőmagyarországi pártbívei, a Thurzók, Rákóczi, Széchy is ugyanúgy fogták fel és kezelték, mint a katolikusok, amit természetesen Bethlen is igen jól tudott, s ezért óvakodik e bizalmas levelében úgy tüntetni fel a dolgot, mintha valóságos vallási sérelmek, elkövetett gonoszságok megbosszulására támadt volna fel. Ezt az érvet átengedte a közvélemény megdolgozására készült nagy publicisztikai vádiratnak, Alvinczi Péter Querelájának. Ha pedig így hitelt adunk Bethlen saját szavainak, aminthogy kell is, akkor megállapíthatjuk a vallási kérdés szerepét az ő elhatározásában. Mint protestáns fejedelem, állandó ellenséget látott az osztrák ház katolikus hatalmában és most, amikor ez a hatalom protestánsokról szorongattatott, előnyösnek és hasznosnak kellett találnia, hogy szintén ellene forduljon. Már csak azért is, mert ha Habsburg győz Csehországban, valószínű, hogy más tartományokban is agresszive fog a protestantizmus ellen fellépni.

Bethlennek pozitív sérelme vallási téren nem volt, de támadása annyiban vallásos vonatkozású, mint az egész korszak minden politikai sakkhúzása. Lélekben a Habsburg-ellenes, protestáns komplexumhoz tartozott, s mikor Ferdinándnak rosszul ment a dolga, sietett maga is résztvenni a harcban, melytől a protestáns blokk győzelmét remélhette. Emellett nem szabad elfelednünk, hogy az „igaz religióról” szólva, a református hitnek oly szabadságát értette, aminőt akkor az emberek általában vallás szabadsága alatt értettek. Azaz nem általános gondolkodásbeli szabadságot, sem pedig vallásfelekezeteknek egymásközi türelmét, nem a 18. század toleranciáját, hanem a saját vallásfelekezetének minél szabadabb mozgását, a többi, elsősorban a katolikus rovására. Mindez különben megerősítést fog nyerni a támadások leírásánál, amikor látni fogjuk, hogy háborús céljai között, ha tárgyalásokra kerül a sor, alig szerepel a vallási kérdés. Hiszen az ő politikai győzelme, az ő személyes hatalmának emelkedése, amire békekötéseiben törekedett, már magában véve is jelentős eredmény volt a protestantizmus európai komplexumában. Akkor minden politikai ténynek magától is vannak vallásos következményei.

Isten tisztessége mellett „nemzetünknek szabadságáért” is küzdeni akart. A politikai szabadságot illetőleg is hajlandók vagyunk e kifejezéseknek általános és inkább a jövőbe ható értelmet tulajdonítani. Láttuk már, hogy épen ez esztendőök, II. Ferdinánd trónralépésével kapcsolatban a rendi hatalom olyan kiszélesítését, közjogi érvényesülését hozták, minőről húsz-harminc évvel előbb, Miksa vagy I. Ferdinánd magyar rendjei álmodni sem mertek volna. Az ép bevégyződött országgyűlésen semmiféle abszolutisztikus vagy alkotmányellenes törekvés nem volt észlelhető. Ami királyi kívánságot a rendek nem fogadtak el, az elejtetett. Az országgyűlést teljhatalommal a nádor vezette, ami eddig még, Habsburg-uralom alatt nem történt,⁶⁷ hiszen a Habsburgok ma-

gyar rendi gyűléseit eddig titkos tanácsosaikkal vagy német birodalmi alkancellárjaikkal szokták vezettetni. Az a Ferdinánd, akit alattvalói saját palotájában sértegettek, valóban nem gondolhatott a magyar alkotmány felforgatására. Itt is arra kell tehát gondolnunk, hogy Bethlen általában régi ellensége volt a Habsburgi-uralomnak, mely külföldi rezidenciájával, magyar ügyeknek idegenek által kezelésével joggal keltette fel a magyar nemzeti érzékenységet és alkotott közjogi tényeket, melyeket a nemzet, ha nem nyomja a török veszély, semmiképen el nem tűrt volna. Ez az egyetemes hangulat, melyet a külföldi udvar német kormánya szinte minden magyarban felkeltett, nyilvánul meg Bethlen szavaiban, általános ellenszenv, mely elérkezettnek vélte az időt, hogy a magyarságnak közjogi érvényesülését fegyverrel harcolja ki.

Mind a két, vallási és politikai szabadság tiszteletreméltó kísérője lehet tehát Bethlen politikai akciójának, de nem előidézője. A valóban hatékony okokat kutatva, még meg kell néznünk azon manifesztumot, melyet Bethlen indulásakor, debreceni táborából bocsátott szét a magyar törvényhatóságokhoz, urakhoz, rendekhez, s amelyben elmondja, hogy ő ugyan eleinte a császár, Ferdinánd szolgálatában akart a csehek ellen harcolni, de mikor erre „kedveskedő jóakarattal ajánlotta volna magát”, akkor a király némely tisztviselői rút, illetlen szókkal illették őt, — ez ugyan még mindig nem zavarta volna abban, hogy „szeretettel készítse ő felsége (Ferdinánd) segítségére hadait”; ha közbe nem jön 1. hogy a csehek is hozzáfordultak, 2. a Csehországban működő magyar csapatokat Ferdinánd vezérei levágták és 3. hogy a magyar klérus tagjai szóban és írásban fenyegették a protestánsokat, úgy hogy ezek megrémülvén, őt segítségül hívták.⁶⁸ Ami itt a csehországi magyarok levágását illeti, ezek Buquoy seregében szolgáltak, Esterházy Pál és más urak alatt, s miután halatlan rablásokat követtek el és ezek megbüntetésére a fővezér há-

rom tisztet közülük kivégeztetett, fellázadtak s hazaindultak. Egy részüket, állítólag ötszáz embert Bucquoy levágotott, a többi elért az országhatárig, s itt részben szintén levágták magyar urak, részben szolgálatukba fogadták. Ez a véres epizód azonban a távoli Erdélyben hadüzenet okául annál kevésbé szolgálhatott, mert ugyanekkor Thurn, a csehek vezére is nagyban vágatta egész Sopronig a magyar lakosságot és magyar rabokat szerzett, akiket a nádor próbált kiszabadítani.⁶⁹ A Bethlentől itt felhozott háborús okok, leszámítva a vallását, melyet ő itt is tisztán preventívnek fog fel (meg akarja akadályozni, hogy a katolikus papság fenyegetéseit beváltsa), csak a nagyközönség számára készültek, amint már akkor szokásban volt a publikumot bizonyos dolgokról, bizonyos célból tájékoztatni. Hogy a fejedelmet magyar hivatalnokok illetlen szókkal illették, hogy Csehországban egy császári vezér magyar zsoldosaival szigorúan vagy kegyetlenül bánt, mindez nem „tisztá és nyilvánvaló igazság és méltó igaz okok”, minőkként Bethlen előadja őket. Az igazi okot, s vele a háború alkalmát, csak mellékesen említi: ez volt a cseh segélykérés.

Bethlennek a cseh kérdésbe való bekapcsolódása a 17. századra tipikus, titkos diplomáciai tárgyalások során ment végbe. Láttuk már, a csehek ha élni akartak, minden eszközzel meg kellett kísérelniök, hogy a Habsburg-monarchia többi országait is felkelésre indítsák. E törekvésükben nem állhattak meg Magyarország kapujánál, már Thurn Mátyás is megpróbálta a magyar főrendeket királyuktól elhódítani. Ekkor már megtalálták az Erdélybe vezető utat is, Bethlent hasonlóképpen segélyadásra szólítva fel. Az erdélyi fejedelem nem igen mutatott hajlandóságot, míg a cseh seregeknek morvai, majd alsóausztriai sikerei fel nem bátoríták, ekkor a csehek második felszólítására egy oláh hívét Markó vajdát küldte Prágába az együttműködés megbeszélésére. A direktoroknak kapóra jött, nagy inségükben, ez az in-

gyenesnek látszó támogatás, hogy azonban Bethlent mindenképen megnyerjék maguknak, kilátásba helyezték számára a cseh koronát, melyről éppen akkor voltak döntendők. Markó vajda ezzel az üzenettel július 29-én indult vissza és augusztus 14-én érkezett meg Gyulafehérvárra Bethlenhez, aki a cseh korona reményét nemcsak örömmel vette tudomásul, hanem abban komolyan hitt is.⁷⁰ Talán itt, a mai felfogáshoz képest, hiszékenynek mutatkozott, de akkoriban, a legfantasztikusabb tervek kovácsolása idején, semmivel sem volt hiszékenyebb, mint kortársai. A csehek természetesen abszolút rosszhiszeműséggel ajánlták fel neki Szent Vencel koronáját, mert hisz akkor már rég el voltak tökélve, hogy a pfalzi választó fejére fogják azt tenni, ami — mint láttuk — augusztus 28-án, két hétre Markó vajda hazaérkezése után, végbe is ment. Bethlennek ez a méltatlan bánásmód rosszul esett; amint augusztus 28-án örvendve írja meg a cseh korona hírért Rákóczi Györgynek: „a csehek semmiben az magyar nemzettől különbözni nem akarnak, örömet együtt élnek-halnak vélek, sőt arra ígérék magukat levelükben, hogy valakit az magyar nemzet királyának választ, ők is azt eligálják magoknak és így egy főtől akarnak függni”,⁷¹ annyira panaszkodik, „búsul” a cseh királyválasztáson és a cseh rendek mostani változásán, mert hiszen „nekem azt írták volt sub assecuratione, hogy én hírem nélkül semmit nem cselekednek, sőt ugyan reménységet is bizonyosan adtak volt”, mégis így választottak, ami neki ugyan nem árt, teszi hozzá büszkén, de állhatatosságukra nézve, írja, „menyiben bízhassék akárki egy olyan nevezetes országhoz.”⁷²

A cseh korona reményének természetesen csak akkor volt értelme, ha Bethlen már a magyar szent koronának is hordozója volt, ami szintén kezdettől fogva tervbe volt véve, s mint látni fogjuk, a megvalósuláshoz is igen közel jutott. Magyarországnak török uralom alatti védtelen helyzetére azonban mi sem jellemző annyira, mint hogy az a magyar, aki a magyar szabadságok

helyreállítása jelszavával jön, ugyanekkor a magyar koronán túl Csehország birtokát is meg akarja szerezni, tehát a Habsburgokhoz hasonlóan az országot megint be akarja vinni abba a félig nemzetközi territoriális kapcsolatba, melyből a magyar szabadságoknak immár egy százados sérelme származott. Bethlen praktikus észjárása, láttuk, már 1614-ben is elképzelte, hogy ő lesz a Habsburgi örökös tartományok egy részének ura, ez a terv később is, sokféle változatban felmerül nála, mintha csak érezte volna, hogy az a vékonyka csík, melyet a török a magyar királyságból meghagyott, nem állhat meg egyedül, mások segítsége nélkül.

A csehek e koronafelajánlási komédiája méltó folytatást talált az új cseh király magatartásában, aki trónralépésétől kezdve mindegyre azon hátsó gondolattal tárgyalt Bethlennel, mint aki nek már úgys kezében van a magyar korona, hogy gyermektelen halála esetén ő fogja tőle Magyarország koronáját örökölni. És ezt nemcsak a gyermekes télikirály hitte el, komoly, művelt, szellemes tanácsosai is tetszelegtek a gondolatban, amikor pedig a cseh trónon is már alig-alig tudták urukat fentartani. Pfalzi Frigyes már a szavojai herceggel folytatott tárgyalásokban is hajlandó volt a magyar koronát felvállalni, utóbb egész prágai királysága alatt remélte, hogy Bethlen halála esetére ráhagyja Magyarországot, ilyen hírek nemcsak Prágában, hanem a diplomaták körében mindenfelé, Hollandiában, angol követek közt is el voltak terjedve.⁷³ Nincs kizárva, hogy Bethlen maga is táplálta e reménységeket, aligha egyéb okból, mint a játékos diplomatizáláshoz vegyített bosszúérzetből az ő cseh királyi megréftatása miatt; legalább is új tápot nyer Frigyes reménysége a magyar koronára, amikor Bethlen már pozsonyi főhadiszállásán fogadja Frigyes követét, Hollach grófot, s neki javaslatot tesz, hogy az ő vezetése alá jutott Magyarországot csatolják be, nemcsak egyszerű tagnak, hanem választó fejedelemségnek a német birodalomba. Olyan elismert, kitűnő diplomata, minő Anhalti Christian

volt, érdemesnek tartja ezen az ajánlaton hosszasan gondolkodni, még pedig leginkább azért, mert nézete szerint bármi történik Magyarországgal Bethlen királysága alatt, ennek következményei lesznek Frigyesre is, aki utána magyar király lesz. Magyarország és Csehország — így okoskodik Anhalt hercege — ugyanazon elnyomás alatt álltak, s miután az utóbbinak koronáját átvette Frigyes, méltó dolog volna, hogy a másik koronát is felajánlják neki; ha ezt most, 1619 novemberében, megtennék a magyarok, Frigyes nem utasíthatná vissza Istennek ezen kegyelmét, nem annyira az eleinte úgyszólván csekély haszonért, hanem Isten egyháza érdekében. Már pedig, ha Magyarország a német birodalomnak választófejedelemsége volna, akkor birtokában Frigyes egyszerre három választóságot egyesítene személyében, a pfalzit, a csehet és a magyart, amibe a többi választó — a magyarral együtt csak nyolcan lehettek! — aligha egyeznék belé. Ennél fogva okosabb volna Magyarországot nem választófejedelemséggé tenni, mint Bethlen kívánta, hanem a birodalom új, tizenegyedik kerületévé, ami nem akadályozhatná Frigyes magyar királyságát.⁷⁴

Mindez valódi kabinetpolitika volt, önzéstől vezetve, a partner lebecsülésén és a valódi helyzet állandó félreismerésén felépítve. Bethlen csakhamar átlátott a szitán, de megindulása-kor bizonyos, hogy a cseh ígéreteket komolyan vette, és szerződést sem kötött velük, annyira nem várta, hogy a csehek kiélezett helyzetükben őt cserben hagyják és a császárral kibéküljenek. Igen valószínű, hogy a cseh ellenállás valódi erejéről, azaz erőtlenségéről sem voltak megbízható értesülései, úgy hogy később a katasztrófa egészen váratlanul érte őt. De a cseh szövetséget, melyet utóbb konföderáció formájában épített ki, csak egyik támaszának képzelte el, a másik a magyarországi főurak felkelése volt, melyet előre is óvatos gonddal biztosított maga számára.

A királysági magyarok legélesebb nyelve, Esterházy Miklós gúnyolódva beszélt a „három gyermekről”, akik Bethlen mel-

lett a felkelés vezetői, s a „magyarok régi ellenségeivel”, a csehekkel és törökökkel akarják a hazát megmenteni. Kettő közülük valóban igen fiatal volt, Rákóczi György, húsz és egynéhány éves, a vagyon szerzőjének, a lemondott erdélyi fejedelemnek fia, meg a húszéves Thurzó Imre, a nagy György nádornak árva-ja, aki csak akkor tért haza a wittenbergi egyetemről; a harmadik (ha ugyan reá gondolt Esterházy), már idősebb, negyvenéves ember volt, Széchy György, szintén nagy vagyonszerzőnek fia.⁷⁵ Közülök Rákóczi állott ekkor, a felkelés kitörésekor legszorosabb összeköttetésben Bethlennel, ő volt az, aki az erdélyi fejedelmet először szólítá fel a támadásra, akivel Bethlen terveit és eszközeit eleinte részletesen közölte. Rákóczi mellett kétségtelenül nagy szerepe volt Felső-Magyarország forradalmasításában Thurzó Szaniszlónak, aki Thurn Mátyással is megtalálta már a kapcsolatot. A felkelésnek tulajdonképeni hordozói a főurak voltak, aminthogy akkor Magyarországon más rendnek nem is volt meg a lehetősége önálló cselekvésre, de mellettük ha nem is az ú. n. Alsó-Magyarországban (a bányavárosok vidékén és azoktól nyugatra), de a keleti részekben a nemesek és az intelligencia, így a protestáns papság körében is készen volt a forradalmi hangulat. Ez a vidék a 16. század második felében teljesen protestáns volt, a Szepességtől elkezdve Kassán át, a Tiszán átkelve a Báthoryak somlyói uradalmáig egyetlen katolikus pap, a régi egyháznak egyetlen temploma sem volt már, úgy hogy az egész területet homogén protestánsnak lehetett tartani. Már pedig az ellenreformációban ily területeken lobbantak ki leginkább a szenvedélyek, amikor ily homogén vidékre bemerészkedtek a jezsuiták, akik térítő, visszatérítő tevékenységükkel természetesen a felekezeti béke gyászos megháborítóinak tűntek fel a protestánsok szemében. Hiszen a jezsuiták és az ellenreformáció mozgalma nélkül továbbra is béke és nyugalom uralkodott volna, így azonban készen kellett lenniök, hogy a jezsuiták itt is, ott is

meghódítják valamelyik földesurat, aki azután kegyúri jogát, melyet eddig protestáns érdekekben használt fel, a protestáns papok és iskolamesterek elűzésére fogja felhasználni. A Felvidék keleti részei különben is megtapasztalták már, Bocskay felkelését megelőzően, az ellenreformációnak egy, csekély erővel keresztülvitt, a királyi kegyúri jogra hivatkozó kísérletét. Bocskay óta e körök gondolatában az erdélyi fejedelem a szabadító; az ő történetét Laczkó Máté sepsii prédikátor e szavakkal kezdi: „Isteni segítség kezdődik.” Bocskay óta az erdélyi protestáns szimpátiák állandósultak, Kassán most is ugyanaz a hatalmas szavú prédikátor működik, aki már Bocskaynak is bizalmasa volt, Pázmánynak állandó irodalmi ellenfele, s most az első egyike, akik a Habsburg-monarchia általános megrendülésekor Bethlenhez fordulnak, Alvinczi Péter.⁷⁶ A kevésbbé műveltek lelkében már mély gyűlölet, erős szenvedélyek lakoznak a katolikusok ellen, akikről minden rosszat feltesznek és elhisznek. A nevezett Laczkó Máté történeti feljegyzéseiben el nem tudja képzelni, hogy protestáns főurak másként, mint a pápisták mérgétől haljanak meg, így Mágócsi Ferenc, így Homonnai Bálint és ennek fia, István. E részeken már a Kassára helyezett egri kanokoknak és ide-oda járó jezsuitáknak működése nemcsak kellemetlen feltűnést, de egyelőre még elfojtott szenvedélyeket is okoz, a hangulat már készen is van, hogy a protestáns erdélyi fejedelem támadásában „a magyar kereszténységnek második megszabadulását” üdvözölje.

Bethlennek ezt a talajt nem kellett már megoldoznia, érintkezése a nagyurakra korlátozódhatott, akik között egy korábbi barsi alispán, később az ő kamaragrófja, Zmeskál Jeroszló járkált és vitte a híreket⁷⁷ Ezeknek az uraknak az előhad szerepe jutott, s ezért csapatokat kellett fogadniok, udvari és várkatonáságaik létszámát kiegészíteniök, s főként a keletieknek, így Rákóczinak, a hajdúkkal érintkezniök. Bethlen Gábornak felkelésre indító, bár óvatos levelére, úgy látszik, egyedül Thurzó Imre nem válaszolt,

aki azonban később, a fejedelem hadainak előhaladásakor, annál nagyobb lelkesedéssel csatlakozott hozzá.⁷⁸ E nagyurak hangulatának jelentőségével Bethlen annyira tisztában volt, — az ő akaratuk az országrész akaratát is jelentette, amelyen birtokaik hegemóniát gyakoroltak, — hogy utóbb Besztercebányán személyes szerződést is kötött a leghatalmasabbakkal, Rákóczival, Széchyvel, Thurzó Imrével és Illésházy Gáspárral, amelyben megfogadták, hogy együttesen dolgoznak a haza szabadságát elpusztító egyenetlenség kigyomlálásán és magukat hittel összekötelezve esküt tesznek, hogy a hazáért együtt fognak élni és halni, még pedig Ferdinánd uralmának örök visszautasításával, de ezt nem vették fel a szerződés szövegébe.⁷⁹ A szerződések ereje iránt egyébként szkeptikus Bethlen még erre a szinte romantikus kötésre is képes volt, hogy fiatal barátait, köztük a lelkesen fellengző Thurzó Imrét teljesen magához csatolja.

De Csehország és Felső-Magyarország csatlakozása még mindig nem adhatott teljes biztonságot az erdélyi fejedelemnek, kinek parancsolója Konstantinápoly volt. Itt ekkor a basák Jenő vára követelésével próbálkoztak, hogy a rendesen kijáró ajándékokon túl is gazdagodjanak. Bethlennek állandó követe sikerrel védekezett, segítve a Habsburgi követtől is, aki az újabb nagyszombati béke szellemében utasítva volt Bethlen törekvéseinek támogatására. Jenő vára volt tehát az ostentatív tárgya az újonnan beküldött főkövet, Mikó Ferenc követségének is, aki július 5-étől augusztus 5-éig tartózkodik a portán, s ezalatt teljes titokban kieszközli a porta engedelmét, hogy vazallusa megtámadja a portával békében élő császárt. Bethlen tulajdonképpen nemcsak engedelmet, de segítséget is kért a töröktől, s mikor ennek a díván basái ellene vetették, hogy hiszen ők a császárral barátságban vannak, hogyan is adhatnának ellene segítséget, Mikó Ferencék megmagyarázták nekik, hogy a szultán nem is a császárral, hanem a magyar királlyal van szövetségben, ezért járnak a

portán a császári követek magyar köntösben, s ha most Bethlen-nel a magyarok rátámadnak a császárra, a szultán és a magyarok szövetsége megmarad úgy, mint eddig volt. Végül a porta megígérte, hogy szerdárt és sereget küld, de a valóságban megelégedett azzal, hogy távolról nézte a harcot. Bethlent ez is kielégítette, nem kellett tartania hátbatámadástól.

Ennyi fáradságba, tárgyalásba, drága követküldésekbe került, míg Bethlen megvetette dolgának „derekas fundamentomat”. Ez a részletekre menő előkészítés magában véve is rendkívüli szellemi munkát és érdeklődést követelt, amilyennel akkor alig találkozunk fejedelemnél. Mindenesetre ég és földként elűt azon vétkes hanyagságtól, mellyel Pfalzi Frigyes ugrott be a cseh kalandba. Bethlennél minden kiszámítva, minden összevágott. Markó vajda a cseh ígérettel augusztus 14-én ér haza, Mikó Ferenc a török engedelmevel 17-én, ekkor már minden készen, a sereg is összeállítva, a felsőmagyarországi uraknak a szerepek kiosztva, a következő napon Bethlen elindul. Tárgyalásait sikerült a legnagyobb titokban folytatnia, sőt ezen túlmenőleg is szokatlan ügyességgel elaltatta, biztonságba ringatta a magyar kapitányokat, akiknek feladata volt a keleti végeket őrizni Erdély és a török felé. Kassán ekkor Forgách Zsigmond utóda a főkapitányságban Dóczy András volt, a korábbi szatmári kapitány, jó katona, erősen császári érzelmű, nem nagy politikus, aki előbb éveken át elhitte Bethlenről a leggonoszabb híreket is, most pedig példátlan hiszékenységgel hagyta magát tőle félrevezetni.⁸⁰ Az igaz, hogy Bethlen itt a félrevezetésnek és diplomáciai intrikának olyan színjátékát adta elő, aminőt csak olyan ember tud játszani, aki önmagáért, a játékért is szereti a bonyodalmat. Július első felében, mikor már szétküldte követeit Csehországtól Konstantinápolyig megszervezni a császár ellenségeit, ekkor küldi el, hosszabb barátságos levélváltás után sógorát, Károlyi Mihályt Dóczyhoz Szatmárra, s felajánlja neki általa segítségét a — cse-

hek ellen. Nem valami egyszerű, száraz szavakkal, hanem olyan részletekkel, melyek az ő legjobbhíszeműségét alkalmasak bizonyítani: egész haditervet mondat el, mely szerint nyíltan a csehek mellett fog ugyan kiindulni, de ha közelükbe ér, seregével úgy fog elhelyezkedni, hogy közel legyen a császári generálishoz, aki a csehek ellen harcol; ekkor azután a csehek vezéreit tárgyalás színe alatt magához hivatja, elfogja és a császári generálissal egyesülve, egész Csehországot elpusztítja. Bizonyos játékos kedv, a tervcsinálásban való öröm félre nem ismerhető e közléseken, melyek minden szükség nélkül kiterjednek azon magyar urak személyére is, akikkel éppen érintkezésben állott: Dóczy által óvja Ferdinándot Thurzó Szaniszlótól és Imrétől, mert ezek árulók, a csehekkel már szövetségben vannak, Thurn grófot is már Szaniszló vette rá, hogy Bécs alá menjen, s az ő összeesküvésükhöz csatlakozásra Thurzó Imre is felszólítja Bethlent, (épen az, aki Bethlen felszólítására nem is válaszolt!), ő pedig, ha a császár akarja, színleg csatlakozik hozzájuk, s ugyanúgy fog velük elbánni, mint a cseh vezérekkel. Intim közlései a nemesi rendre is kiterjedtek: a császár vigyázzon, főként Trencsén, Árva, Turóc, Liptó vármegyék rebellisek, nem árt, ha belőlük a nádor néhány nemest megölet. Mind e jó tanácsokért és hadisegélyért Bethlen nem kér semmit, csak ha majd Thurzó Imre elveszti birtokait, azokból adjon neki néhány várat a császár, bár ő kevesebbel is beéri.⁸¹ A szerencsétlen Dóczy ezeket az ajánlatokat megküldte Bécsbe, ahol ugyan komolyan nem vették, de Dóczy hiszekeysége elég eredmény volt Bethlennek. A kassai főkapitány meg volt nyugtatva annyira, hogy mikor a váradi főkapitány, Rhédey, Bethlen támadásának már kijelölt fővezére, néhány mázsa salétromot kért tőle, ő egyszerre huszat küldött neki.

Ilyen előkészítés után a támadás villámgyorsasággal folyt le. Bethlen maga is gyorsan haladt erdélyi, többnyire lovasokból álló seregével, de az egész hadjáratnak nagy lendületet adott az a kö-

rülmény, hogy messze Bethlen előtt feltámadtak a felsőmagyarországi nagyurak, úgy hogy ő már meghódított, sőt pacifikált területeken át gyors menetekben siethetett előre. Az országban külföldi katonaság, leszámítva néhány dunántúli várőrséget, nem volt ekkor, a külföldiek behozatalát eltiltván Bocskay békéje; Ferdinánd ugyan megpróbálta az országgyűlésen e tilalom megszüntetését elérni, de sikertelenül. Viszont a magyar hajdúk egy része künt harcolt Buquoy és Dampierre vezetése alatt a csehek ellen, számbavehető erő tehát egész az országhatárig nem állott Bethlen útjába. A Kassát elfoglaló Rákóczi György és az inkább déli útvonalat követő Széchy György csapatai után Bethlen Poprádon, Nagyszombaton át Pozsony elé vonul, a város siet hódolni, Forgách nádor a szent koronával, a koronaörökkel együtt a várba szorul, ahol némi tárgyalás után megadja magát, s az ügyek rendezésére november 11-ére Pozsonyba országgyűlést hív össze. Az erdélyi támadás hírére a cseheket szorongató Buquoy kénytelen Ausztriába visszavonulni, Morvaországban Dampierre csapataival szemben Thurn megerősített magát már október elején Rhédey Ferenc lovasaival, úgy hogy Dampierre is visszakozik Alsó-Ausztriába, s a császáriak újból Bécs védelmére koncentrálják magukat, még pedig a biztosabb déli parton. A csehek haditanácsát most Bethlen veszi rá gyors támadásra, az egyesült erdélyi-cseh seregek, 30.000 főre felszaporodva több véres harc után november végén kierőszakolják a Dunán átkelést, Buquoyt Bécs falai alá szorítják, ahol Ferdinándot is újra ostrom alá veszik. A jövő nem látszott kétségesnek: Ferdinánd egyedül a spanyol segítségben bízhatott, mely akár Belgiumból, akár Milanóból érkezik, bizonyára elkésve fog jönni. Bethlen nyugodtan megkezdte az országgyűlést Pozsonyban; ekkor azonban november végén lengyel földről lengyel-kozák zsoldosokkal váratlanul betört a régi vetélytárs, Homonnai György, s a valóban túlfiatlan és tapasztalatlan Rákóczi Györgyöt Homonnánál döntőleg meg-

verte és seregét szétszórta. Bethlent e csapás egészen váratlanul érte, bár tudomása volt Homonnai lengyelországi katonafogadásáról — amit a boroszlói püspök, Károly főherceg és a Habsburgi főhercegnő-lengyel királyné is elősegített, — de magában száz és egy érvet talált arra, amit el akart hinni: hogy Homonnaitól most sem kell inkább tartani, mint korábbi „rezgелődéseitől” és „berzenkedéseitől.”⁸² Most azonban, Rákóczi vereségének első hírére teljes egészében felfogta a dolog jelentőségét: Homonnai megskatolta seregének érintkezését az erdélyi bázissal, ő most szinte levegőben lóg a nyugati végeken, csapatait tehát Bécs alól visszavonja, a csehek magukra maradva természetesen semmire sem vállalkozhatnak, így Bécs felszabadul, Ferdinánd megkezdheti az elmentamadás szervezését. Igaz, a Bethlentől Rákóczi segítségére küldött Széchy György már csak hült helyét találja Homonnai kozákjainak, akik nagy rablások után már kitakarodtak az országból; igaz, Bethlen kezében van a Dunától északra az egész ország, sőt Sopron és a Dunántúl egy része is, ennyiben támadása két rövid hó alatt hihetetlen nagy eredményeket ért el, de döntést még nem hozott. A felkelésnek és az ő magyar királyságának sorsa attól függ, minő eredménnyel fog a császár szövetségeseire találni és azok seregei megindulnak-e Csehországba és az örökös tartományok tüzének lecsillapítására. A kiindulás pillanatához képest, amikor még nem hitte, hogy Ferdinándot császárrá választják és elhitte, hogy a csehek őt fogják királyukká fogadni, máris megrosszabbodott tehát helyzete.

Államférfiúi tehetségének csodálatos rugalmassága most kezd megnyilatkozni, az első sikerekre egymásután következő kiábrándulások, súlyos csapások között. Legelső feladatának tartja pótolni, amit a cseh királyság reményében elmulasztott: a csehekkel való együttműködést körülírni és szolgálataiért ellenszolgáltatásokat követelni. Már Homonnai betörése előtt Prágába küldi Markó vajdával együtt főlovászmesterét, Huszár Istvánt, s általuk egy-

részt rendes havi zsoldot követel maga számára, más részt szolgálataiért Stájerországot és a hozzátartozó földeket, azaz Belső-Ausztriát; ezek régebben úgyis Magyarországhoz tartoztak, üzeni, a csehek most egyezzenek bele, hogy elvegye magának.⁸³ A cseh direktorok, akik a saját csapataik zsoldját sem tudták fedezni, még csak válaszolni sem mernek a követeknek, Bethlen azonban nem az az ember, akit így el lehetne hallgattatni. Követeléseit úgy a Pozsonyban megjelenő cseh főtisztok, mint újabb prágai követei útján folyton sürgetőbben terjeszti elő, mind élesebb formulázásban. Erdődy Kristóf és Kassai István által eddigi kiadásaira 100.000 forintot követel, a hadjárat további folyamára rendes zsoldot, a török elleni magyar végvárak fentartására, melyek most legnagyobb részt az ő kezén vannak, 300.000 forintot, s végül a csehek beleegyezését, hogy Ausztria, Stájerország, Karinthia és Krajna Magyarországhoz csatoltassanak. Prágában erre nagy a felindulás, hiszen Bethlen épenséggel nem annak mutatkozik, aminek hitték, aki t. i. üres ígéretekkel megnyerhető idegen ügy önzetlen szolgálatára. A cseh rendi direktorok és Frigyes tanácsosai egyképen tartanak a rossz benyomástól, mely Alsó- és Felső-Ausztria rendjeiben fel fog támadni, ha meghallják, hogy ők Bethlennel az ő elajándékozásukról, Magyarországhoz csatolásukról tanácskoztak; a rendek végül azon ürügy alatt kerülnek ki a tárgyalást, hogy ilyen fontos ügyekre nincsen megbízásuk, Frigyes király pedig azzal, hogy majd a birodalom protestáns rendjeivel megbeszéli a dolgot, s azután ad érdemleges választ.⁸⁴

Bethlen a cseh királynak a magyar koronát illető aspirációiról nem igen tudott ugyan, de e halogatás végre is felnyitotta szemét a cseh szövetség értékét illetőleg. Mikor a csehek vezére, Hohenlohe december elején Pozsonyba ér, még mindig válasz nélkül Bethlen követeléseire, a fejedelmet mogorva hangulatban találja, s a magyar országgyűlés is kijelenti, hogy nem küldhet követiséget Prágába, mert Magyarország előkelőbb ország Csehor-

szágnál, s ez utóbbinak illik hozzájuk követséget küldeni. Mire a megszeppent csehek csakugyan elküldik Thurn és Fels bárót, díszes követség élén, s bár a vezetők csakhamar elhagyják Pozsonyt, a többi tag megköti 1620 január 15-én az új cseh-magyar konföderációt, melyben egymásnak örök szövetséget fogadnak és háborút és békét is csak együtt fognak elhatározni. Zsoldról, szolgáltatásokról nincs szó ez egyezményben, mely csak egy általános baráti megállapodás, anélkül, hogy a kivitel módjairól és eszközzeiről gondoskodnék.⁸⁵

A cseh szövetség, ily módon megkötve, már nem egyetlen támasza Bethlen politikájának. Ekkor már Bethlen megtalálta az utat a császárhoz is és a két ellenség, cseh és Habsburg között ugyanolyan egyensúlyozó helyzetbe próbál jutni, mint korábban Habsburg és török között. A cseh szövetségtől eredetileg a cseh királyságot, utóbb az osztrák örökös tartományok birtokát remélte, ez utóbbit a német birodalmi szervezetbe beillesztve, — mindezen reményeit a csehek tehetetlensége, sőt jóakarathiánya megsemmisítette immár, amiből ő elfogulatlan, tisztán a tényekre reagáló politikai gondolkodásával levonta a következtetést: keresni a kibékülés útjait a császárral. Itt pedig már nem a cseh vagy osztrák tartományokról volt szó, hanem Magyarország birtokáról, melyet a csehekkel folytatott tárgyalások során biztosnak, kezében levőnek hitt és tüntetett fel. A császárral kezdett tárgyalások tehát már kezdettől fogva visszavonulást, a korábbi aspirációk nagy részéről való lemondást jelentettek.

Ekkor már Magyarországnak, vagy legalább nagyobb részének megtartása volt a kérdés, amely mindtöbb veszedelmet rejtett magában, minél hosszabbra nyúlik a háború, minél tehetlenebbek a csehek és minél tovább haladnak Ferdinándnak új sereg szervezésére irányuló tárgyalásai. Magyarország egyelőre még Bethlen kezében volt. Már kiindulásakor, Kassán megválasztották őt a melléje állott felsőmagyarországi rendek „fejüké, előt-

tükjáromá és gondviselőjükké”, majd Pozsonyban kezébe kapván a koronát⁸⁶ és melléje állván, némi csöndes mentalis reservatioval a nádor, immár csak a formális választás és koronázás hiányzott, hogy tényleges uralmának jogi alapját megszerezze. Hiszen a pozsonyi országgyűlésen az egyházi rend, néhány Habsburgpárti főúr és három dunántúli vármegye: Győr, Veszprém, Moson, kivételével az egész rendi képviselőlet együtt volt s a protestáns követek szívesen utánózták volna a cseh példát: Habsburg letevését és új király választását. Az országgyűlés már el is készítette a választási feltételeket, követve ebben az imént, a Ferdinánd választásakor megkezdett gyakorlatot, s bár királyválasztásra és koronázásra ekkor még nem került a sor, az országgyűlés törvény-cikkeit Bethlen már mint „Magyar- és Erdélyországok fejedelme” erősíti meg, s bennük a magyar rendek esküt tettek, hogy vele együtt fognak élni és halni.⁸⁷ De az új királyválasztást nemcsak Forgách nádor próbálta halogatni, bár feltűnés és nyílt ellenzés nélkül, ugyanezt tette, nem is egy, hanem sok okból, maga Bethlen is, aki a november havában hozzá forduló és őt a császárral kezdendő tárgyalásokra biztató Nádasdy Tamásnak sajátkezűleg válaszolt, s bár levelében nagy hévvel kelt ki a császáriak ellen, elpanaszolva a folytonos sértegetéseket, melyeket korábban tűrnie kellett, végső konklúziójával mégis csak lehetővé tette a tárgyalások megkezdését.⁸⁸ Ez pedig akkoriban nem volt könnyű dolog, mert a diplomácia minden legkisebb lépésből presztizs-kérdést csinált, a tárgyalás helyéből, a kijelölt követek rangjából, az első lépés kérdéséből, amikhez járult ezen esetben a túszok dolga és hogy Bethlen, tartva régi ellenségei, Esterházy és Pázmány tehetségétől és energiájától, eleve kizárni kívánta, hogy a császár magyar tanácsosokkal képviseltesse magát. Mégis ennyi nehézség közt is szokatlan gyorsasággal kezdetüket vehették a tárgyalások, melyeket Ferdinánd részéről Lépes Bálint ka-locsai érsek, jobb egyházi író, mint politikus mellett tulajdon-

képen két német tanácsos, Meggau és Breiner, vezettek Pozsonyban, Bethlen ekkori székhelyén. A császári biztosok az országos sérelmek orvoslását ígérték, ha a magyarok visszatérnek a Habsburg-király hűségére, kinek úgysis annyit köszönhetnek; a pozsonyi rendek azonban semmi hajlandóságot nem mutattak erre, sőt Bethlen igen erélyes hangon magyarázta meg a császáriaknak, hogy a sérelmek orvoslásával már elkéstek, ezt már Mátyás halálakor megtehetette volna Ferdinánd, aki ehelyett a Magyarországgal konfederált országokra haddal mert menni és népeivel a magyar nemzet fiait (ismét célzás Buquoy fellázadt hajdúira) nagy gyalázatos halállal ölette meg; miután pedig a legutóbbi országgyűlésen a rendek kijátszásával egyedül a klérus hozott törvényt, a rendek kihívták őt, Bethlent, Erdélyből s „iránta hálaadó akarván lenni az ország, conditiókat attanak be neki, kiben immár nem lehet regresszus”. Bethlen itt a nagy publikum számára összeírt sérelemtömegből merített és teljesen megfeszítette a húrt azon hivatkozással, hogy az ő királlyá választásának feltételei készen vannak és visszacsínálni nem lehet azokat. Diplomáciai tárgyalásainak vizsgálata meggyőző bennünket, hogy ahol ő ennyire ostentative magas hangon beszélt, ott soha sem szakításra, hanem megegyezésre törekedett, s a megegyezéshez minél kedvezőbb feltételeket akart kiharcolni. A királyválasztás már január 12-ére ki volt tűzve és hogy elmaradt, azt a be nem avatottak, tehát szinte az egész országgyűlés, Forgách nádor intrikáinak róttá fel.⁸⁹ A valóságban a változást, mely a királyválasztást elődázta, a császári biztosok válaszirata hozta létre, akik Bethlen szigorú jegyzékére, s annak jogi-séreلمي részeire hiába is próbáltak volna mentegetőzni, hiszen egyes sérelmekről, minő az 1619. országgyűlés dekretumának állítólagos törvénytelensége, maga Bethlen is jól tudta, mily kevésbé helytállóak, — ebben a helyzetben a biztosok a fejedelemtől szemükre vetett sérelmeket egyszerűen tagadván, megkockáztat-

ták azt az ajánlatot, hogy a fejedelem személyes kielégítéséről hajlandók tárgyalni. Bethlen újabb válasza egészében visszautasító: minden késő már, a végén azonban váratlan fordulattal kijelenti, hogy igenis kíváncsi arra, mit mondandók még a biztosok, s „azért ha vagyon valami instrukciójuk és autoritásuk a biztosoknak, békességre vezetendő és a keresztény vérontásának eltávolztatására, azt jelentsék meg őnagyságok.”⁹⁰

Bethlen e nyilatkozata, melyet a császári biztosok egész értelmében felfogtak, rendkívüli jelentőségű úgy kül-, mint belpolitikai szempontból. A biztosoknak az ő személyes kielégítését illető ajánlatait hajlandó meghallgatni, sőt ezek előadására fel is szólítja őket, mikor igen jól tudta, hogy ez ajánlatok az ő korábbi követeléseinek csak igen csekély részét foglalhatják magukban: mindez nem kevesebbet jelentett, minthogy Bethlen ráhelyezkedve a császári ajánlatnak bizonyára szűkkörű alapjaira, máris elszakadt a cseh ügytől, mely neki pozitív eredményt már úgysem hozhatott volna. Belpolitikailag nem kevésbé jelentős a fordulat. Láttuk, Ferdinánd ellen inkább általános, németellenes gravamenek voltak emelhetők, semmint pozitív túllépései a törvénynek; most tehát Bethlen el is hagyja a magyar rendek régi gravaminális útját, melyen eredményeket szintén aligha érhetett volna el és sokkal gyümölcsözőbb kérdést vesz elő: az ő saját személyes, vagyis erdélyi fejedelmi követeléseit. A továbbiakban és uralkodása hátralevő idejében ez a „contentatio personae” általánosan szerepel, mellette a magyar rendi kívánságok hátterbe szorulnak, s azoknak képviselőjét átengedi az érdekelt magyar rendeknek, akik ilyenképen, saját erejükből, alig tudnak valamit elérni. Erdély fejedelme az ő saját territoriális hatalmának és személyes méltóságának gyarapodását követeli, ez ettől kezdve a központi idea, mely minden egyebet homályba állít.

A fejedelem nem várhatott tovább, miután szövetségesei eddigi kívánságait, az osztrák tartományokat illetőleg, semmi-

képen nem honorálták. Magyarország koronáját viszont cseh segítség nélkül, melyre többé nem számított, csak hosszú harcok árán tarthatta volna meg; s ebből a belátásból szállítja le igényeit, s elégednék meg immár a magyar királyság egy részével is. Ebben a bonyolult helyzetben köti meg előbb, január 15-én a csehekkel a konföderációt, másnap már, január 16-án Ferdinánddal a fegyverszünetet, s január 23-án ugyancsak Ferdinánddal egy újabb előzetes szerződést azt ő személyes contentatiója dolgában.⁹¹ Két különböző irányban tesz tehát lépéseket, de még óvatosan, aminthogy valóságos ellenmondás, a cseh szövetségnek feláldozása nincs is szerződéseiben, mert a fegyverszünetet főlényes diplomáciai játékkal sikerül úgy fogalmaztatnia, hogy Ferdinánd részéről ígéret foglaltassék benne a cseheknek is hasonló fegyverszünet engedélyezésére, ami Ferdinándnak megkötötte volna kezét a katasztrófa felé közelgő, dezorganizált cseh felkeléssel szemben. Így Ferdinánd, biztosait utólag dezavualva, kénytelen külön deklarációban kijelenteni, hogy a fegyverszünet csak Bethlenre és a magyar és erdélyi rendekre terjed ki, nem pedig a csehekre is. Bethlen kancellárja, Péchy Simon által ezt az utólagos deklarációt szó nélkül tudomásul vette, s egyelőre nem volt hajlandó a csehek érdekében az ő személyes ügyét komplikálni. Az ő személye és Erdély megnagyobbítása érdekében csakugyan példátlan sikereket ért el a január 23-iki ígéretben. Ferdinánd ekkor kényszerhelyzetben volt: egyelőre mindeknél nagyobb érdeknek tartotta Bethlen és a csehek szétválasztását, hiszen ez utóbbiakat csak az erdélyi fejedelem csapatai és bölcsesége, katonai merészsége tették számára veszedelmessé. Bethlen kikapcsolásával, Magyarország pacifikálásával minden erejét Csehország ellen koncentrállhatta: innen ez a bőkezűség, mellyel Magyarországnak több mint egyharmadát hajlandó volt feláldozni, anélkül, hogy magyar tanácsosainak, köztük az esztergomi érseknek tiltakozásaira hallgatott volna. A

magyar tanácsosok hiába vonták kétségbe a császárnak jogát, hogy Magyarország egyes területeiről országgyűlés beleegyezése nélkül lemondhasson és azokat másnak ajándékozza: az új szerződés Szathmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg vármegyét Munkács uradalmával együtt Bethlennek és örököseinek ígérte adni, s ezen túl is még tíz vármegyét csatolt Bethlen élete végéig, az erdélyi fejedelemséghez: Szepeszt, Sárostat, Abaújvárt, Zemplént, Ungot, Borsodot, Tornát, Hevest, Gömört minden királyi jövedelmével, Árvať pedig a királyi bevételek nélkül. Övé ezenkívül a két tradicionális sziléziai hercegség, Oppeln és Ratibor, továbbá 200.000 forint, ha sikerrel közvetíti a békét Ferdinánd és a csehek között. A szerződésen megérzett, hogy számbavehető magyar államférfiú nem volt jelen megkötésénél, benne Ferdinánd kész volt Magyarország testéből vágni ki azt az értéket, melynek fejében a cseh lázadást megsemmisítheti. Bármennyire szerették is őt az állhatatosság mintaképének nevezni, Bécs legutóbbi ostroma, a magyar felkelők szilaj portyázásai annyira impresszionálták, hogy Erdély katonai jelentőségét túlbecsülve ígérte el az alig huszonnyolc vármegyéből álló Magyarországnak tizennégy megyéjét és még úgy vélte, hogy Bethlen aránylag szerény kívánságokkal jött, mert a királyi címet nem is követeli. Különben mindezen tárgyalások irreális és igen gyakran rosszhiszemű voltára jellemző, hogy Ferdinánd, ilyen ígéreteket téve, abban a meggyőződésben élt, hogy a jövő országgyűlésen, melyet Besztercebányára hitt össze közös megegyezéssel, Bethlen lábaihoz fog borulni és az ő céljait fogja szolgálni.⁹²

A két rosszhiszemű tárgyaló fél, a császár és a csehek között, Bethlen új Herkulesként válaszúton állott, s a kor gondolkodásának megfelelően úgy döntött, hogy egyszerre mindkét úton járni fog. Pfalzi Frigyesnek józan tanácsokkal szolgált ugyan, hogy íme, ő nem fogadta el a magyar koronát, csak Magyarország kormányzójának engedte magát Pozsonyban végül

is megválasztatni, — okosabb a cseh király részéről is, ha példáját követve béketárgyalásokba bocsátkozik Ferdinánddal. A cseh béke azonban sokkal nehezebb dolog volt, mint az erdélyi, hiszen Ferdinánd, le nem győzve, s maga mögött érezve a birodalmi katolikusok, sőt lutheránusok és Spanyolország erejét, nem volt hajlandó a cseh királyságról lemondani, s azt Frigyesnek átengedni. Sőt a fegyverszünetet is ahhoz kötötte, hogy Frigyes előbb hagyja el a cseh földet. Ezt azonban már Bethlen nem ajánlja Frigyesnek, itt vége az ő békehajlandóságának, mert Frigyes lemondásával Csehország végkép visszatérne Ferdinánd uralma alá, aki ilyenképen a csehek leverésére összegyűjtendő seregeket Magyarországra küldhetné, s akkor a tizen négy vármegye helyett még Erdély birtoka is kockára kerülne. Innen van, hogy bár Bethlen láthatólag nem hisz a cseh szövetség értékében, mégis egész erélyes frazeológiáját felhasználja, hogy Frigyeset a lemondástól visszatartsa. Thurnnak írja, hogy megérté a császár szándékát, mely szerint ez Csehországgal csak Frigyes lemondása árán kötne békét, de ez „mint lehetne meg rettenetes és örökké való gyalázatja nélkül ő felségének, nem látom semmi rátióját, sőt jobb volna meghalni”; Thurn mondja meg Frigyesnek: „bizony jobb volna tisztességesen meghalni mind egy lábíg, semhogy gyalázatosan magának s posteritásiban pironkodni.”⁹³ Minden arra mutat, hogy Csehországnak pozitív segélyforrásaiból ki is ábrándulva, annál élénkebben érzi a negatív segítséget, melyet neki Magyarország megtartásánál a cseh rebelliónak pusztá fennállása is nyújt, ezért küldi el 1620 tavaszán a geniális ifjút, Thurzó Imrét, fényes követség élén Prágába, ahol ez Bethlen nevében keresztelőre tartja Frigyes újszülött fiát, s pompás ünnepségek során, melyekben Thurzó barokk grandezzával és magyaros tűzzel lép fel, megköti 1620 április 25-én a cseh-magyar konföderáció új szerződését. Ez az új okmány talán a legerősebb lekötöttségét fog-

lalja magában Magyarországnak az örökös tartományokkal, a két Ausztriával és a cseh korona országaival szemben, erősebbet, mint a későbbi *pragmatica sanctio*, mert örök szövetséget, közös védelmet állapít meg, ötévenként közös országgyűlést és szükség esetén a védelem, egységes hadügy és külpolitika intézésére közös megbeszéléseket a magyar és cseh kormány, azaz a nádor és a cseh defensorok között,⁹⁴ ami együtt a 67-es delegációk egy parlamenti technikától mentes, rendi előképének tekinthető. E szerződést Bethlen egyelőre hajlandó volt komolyan venni, miután azzal kapcsolatban Frigyes király és a konfederált rendek fegyveres segítségéért végre nagy összegeket is ígértek neki. Az egyes örökös és cseh tartományok ez alkalommal összesen 128.000 forintot helyeztek kilátásba a magyar csapatok zsoldjára, s ezenkívül három részletben, a veszedelem nagyságához képest, 3000 lovasnak és 9000 gyalogosnak Bethlen segítségére küldését. Kétségtelenül nem kevésbé rosszhiszemű ígélet a minden erejük fogytán lévő csehektől, mint a korábbiak, mikkel Bethlent eddig hitegették.

Bethlen a január eleji fordulattól kezdve, amikor a csehek mellett a császárral is megkezdte a nagyon is sikeres tárgyalást, Kassán és Besztercebányán tartózkodva, a cseh, morva és két ausztriai felkelők követivel társalogva kétségtelenül nem volt tisztában a Közép-Európában készülő dolgokkal. Folyton megújuló kísérleteket tesz, hogy a császár kösse meg végre Frigyes-sel és a csehekkal a fegyverszünetet, tovább ragaszkodik a cseh királyságnak a Habsburgoktól függetlenített koncepciójához és opportunusnak tartja Ferdinándnak olyan ajánlatokat tenni, melyek szerint ez elégedjék meg a cseh királyságból a királyi címmel és 300.000 arany évi ajándékkal, az országot hagyja Frigyes kezén, lépjen maga is lázadó alattvalóinak konfederációjába és végül családja és a pfalzi-ház között családi összeköttetést, házasságot is létesítsen.⁹⁵ Ilyen ajánlatokat csak az tehetett Ferdi-

nándnak, aki még nem hallott az előkészületekről, melyek hatalmas seregeket voltak a felkelő Habsburgi tartományok ellen zúdítandók. És az áradat ha lassan is, megindult; Don Baldassare Marradas vezetése alatt Passaun át megérkeztek az első spanyol segélycsapatok, melyek Csehországban erősítették a császár helyzetét addig is, amíg a katolikus birodalmiakkal, a liga fejével, Miksa bajor herceggel és a lutheránus szász választóval a cseh rebellió teljes leverésére indított tárgyalások befejezéshez nem jutottak. Az akkori közlekedési és hírszolgálati viszonyokból érthető, hogy Bethlen előtt ezen készülő események nagyrészt ismeretlenek maradtak s ő legjobb tudása szerint bízta Frigyst az ellenállásra azzal is, hogy Ferdinánd császárnak nincsen pénze zsoldosok fogadására. Az akciókörök, melyekbe Bethlen támadásával behelyezkedett, szinte észrevétlenül szélesültek ki egész Közép-Európára, sőt Nyugat- és Dél-Európára is, s a döntés most e távoli országokból közelgett, melyeknek megismerésére és mozgásaik ellenőrzésére neki még nem voltak eszközei.

Az idő a császárnak kedvezett s a nyolc hónap, 1620 januártól augusztusig, melyet Bethlen tárgyalásokban és fegyverszünetben töltött el, neki volt hátrányára, ehhez képest fegyvernyugvása attól kezdve, hogy a békés megoldás reményéről letett, bizonyára politikai hiba volt. Már március havában megüzente Anhalti Christiannak, hogy Ferdinánd hajthatatlansága miatt fegyverhez kell nyúlnia, az új támadást mégis halogatta, nemcsak azért, mert Csehország és az osztrák felkelők veszedelmét nem látta oly imminensnek, aminőnek ezek kveruláns követői előtte feltűntették, hanem mert egyrészt valóságban pénzhányban szenvedett, kiadván eddigi támadásaira erdélyi kincseit, másrészt pedig reménykedett, hátha a törököt mégis meg lehet mozdítani. Komoly török segítséggel az egész helyzet meg volt változtatható. Innen Bethlennek folytonos kísérletei, melyeket a cseh és császári tárgyalásokkal párhuzamosan végez a portán, hogy ezt

Ferdinánddal összevesztse. A diván körül valódi versenyfutás kezdődik a török kegyéért az erdélyi és a császári követ között, amikor is a porta szimpátiái csak gyéren nyilatkoznak Bethlen mellett. Pedig ez, az egész idő alatt mindent megtett a porta kegyei megtartására, s többek között igen nagy erőfeszítéssel iparkodott új szövetségeseit, a cseheket és osztrákokat, valamint Magyarország rendjeit is a portával egyenes összeköttetésbe hozni. A cseh konföderáció tárgyalásaiban külön pont, hogy az újonnan konfederált országok ünnepélyes követséggel biztosítsák maguknak a porta jóakarátát a Habsburg-elleni küzdelemben. Bethlen már az ő 1619. pozsonyi országgyűléséről is követet küldet, Korláth Istvánt, a magyar rendek nevében Konstantinápolyba, akit a porta csak hosszas tárgyalás után ereszt be a fővárosba, miután a császári követ tiltakozik a vele való érintkezés ellen.⁹⁶ Bár Korláthot a németalföldi követ is, a Habsburgok természetes ellensége, támogatta, pozitív eredményt, üres ígéreteken kívül époly kevésbé tudott elérni, mint az új konföderáció nagy követsége, a pfalzi tanácsos, Kölln János vezetése alatt.⁹⁷ Ez volt az első, és egyúttal az utolsó eset, hogy a két osztrák tartomány és a cseh királyság országai a pogány törökhöz fordultak, s vele ünnepélyes szerződésre akartak lépni, amire hogy mégis elhatározták magukat, az tisztán Bethlen akaratának kifolyása volt. Ez az erős akarat mozgatta Pfalzi Frigyes királyt is, hogy a szultánnak alázatos leveleket írkáljon és nagy ajándékokkal próbálja azt Ferdinánd ellenében mozgósítani.⁹⁸ Igaz, a császárellenes táborban már sokan voltak, akik a régi keresztény szolidaritás utolsó akadályait is levetve és tisztán politikai és vallási célokat követve semmi elítéltnivalót nem láttak a török szövetségben, így Frigyes udvari papja, Scultetus, a magyar Szenci Molnár Albertnek is barátja, aki a konföderáció prágai tárgyalásai alatt a Bethlentől követelt török szövetség mellett lép fel, ó-testamentumi példákat hozva fel arra, hogy az igaz

hit embereinek szabad hitetlenekkel is szövetségre lépniök.⁹⁹ Hasonló elfogulatlanságot tanusít a felsőausztriai felkelők vezére, Tschernembl is, aki a Habsburg-uralom eltörlésére igen radikális tervekkel rendelkezett: Ferdinándot fogja el Bethlen, az összes tartományok keljenek fel, a csehek mellett az osztrák területek külön protestáns fejedelem alatt egyesüljenek, a főhercegségnek még neve is kitöröltessék, s mindez török segítséggel: „Mindnyájunknak egy az Istene, mert Isten a pogányoknak is Istene, mint Pál apostol a rómaiakhoz írt levélben megmondja. Isten tartja a törököket is életben, úgy mint a keresztényeket, hogy védekezhessünk általuk is a pápisták ellen.”¹⁰⁰ Bár ilyen és hasonló nyilatkozatokkal most már gyakrabban találkozunk, mint akár csak egy emberöltővel előbb is, az európai és főként a közep európai hangulat még mindig erősen törökellenes, amihez képest Bethlen és a konföderáltak törökbarát nyilatkozatai mindenfelé, még a konföderáltak táborában is viszsztatetszést keltenek. Különösen a csehek mosakodnak a német birodalom felé, hiszen őket rögtön a felkelés küszöbén megvádolták a császáriak, hogy a törökkel összefognak a kereszténység ellen. Még azt is tagadják, hogy a törökkel leveleznek, mert, mint mondják, ez is vallásuk ellen volna.¹⁰¹ A pfalzi körökben pedig, melyek Frigyesnek politikáját rövid cseh királysága alatt is irányítják, a Bethlen iránti bizalmatlanságot épen törökbarátsága táplálja és növeli annál inkább, mert a töröknek határozatlanságát az összes tárgyalásokban lehetetlen félreismerni, s ezt a határozatlanságot a pfalzi politikusok nem tudják egyébre magyarázni, minthogy a török várja, melyik fél bukik el, s akkor ő is arra támad, aki már a földön fekszik. „Ugyanily várákózással nézi a farkas, mint akasztják egymásba szarvukat a kosok, a sas pedig, miként berzenkednek egymás ellen a fiatal kakasok.”¹⁰² Abban a levelezésben, mely a fehérhegyi csata után a császáriak kezébe jutott, legnagyobb passzióval a pfalzi kormány-

nak és Bethlen Gábornak török ügyekre vonatkozó iratait kutatták a császáriak, mert ilyeneknek kinyomtatásával, bár a régi keresztény egység rég megszűnt már, még mindig fel lehetett izgatni katolikusok és protestánsok lelkét egyaránt a pogány törökkel barátkozó rebellisek ellen.

De Bethlen mégis csak vazallusa volt a töröknek, akinek tudta és engedelve nélkül az erdélyi fejedelemség új nemzetközi kapcsolatba nem léphetett. Már pedig most, Magyarország birtokába helyezkedve és a királyválasztásról tárgyalva, ilyen lényeges változásról volt szó. Bethlen hónapokon át alkudozik konstantinápolyi követe által, minő formában csatolhassa Erdélyhez az elfoglalt területeket és ezen alkudozások figyelembe vételével megállapítható, hogy a királyválasztás és koronázás elhalasztása nem annyira a Ferdinánddal remélhető barátságos viszonynak, mint inkább a porta barátságtalan magatartásának tulajdonítható.

A török politikának, mondtuk, százesztendő sarkköve volt, hogy keleti és nyugati Magyarországot semmi körülmények közt sem szabad egy kézbe engedni. A két terület különállásához a török államférfiak époly lelketlen következetességgel ragaszkodtak, mint a mi időnkben a világháború győztesei, Ausztria és Németország különállásához. A jólfelfogott önzés a legkisebb alkalommal is megmozdította a törököt, ha ez az alapelv veszedelemben forgott, így most is, mikor Bethlen nemcsak hogy Magyarország legnagyobb részét elfoglalta, de köztudomás szerint igen közel volt hozzá, hogy a szent koronát is fejére tegye. Ezzel az aktussal pedig megvalósult volna, amitől a török joggal tartott: Erdély visszakerült volna a magyar király joghatósága alá. A török pedig nem csinált titkot felfogásából, még Bécsbe küldött csausza is fenyegetőzött, hogy Bethlen ne merjen királyságra nézni, hasonlóképen tudomása volt e nézetekről öreg portai követének, Balassi Ferencnek is, akit Bethlen törökösen túlzott jó hírekkel lát el a felkelés ügyének jó reménységeiről — egy-

szer pontos kimutatást közöl, hogy vele szövetségben az osztrák és cseh felkelők és a német birodalmiak összesen 95.000 embert állítottak síkra a császár ellen, — a koronázásról azonban elfojtott nehezteléssel, kétes kifejezésekkel beszél. Pozsonyban nem vette fel a koronát, mondja, pedig ezt „oly könnyen vihettük volna véghez, mint egy falat kenyeret megehetünk” és ezt még sem tette, mert „ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énnálam bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lött volna, mert mindjárt az országnak végházait én tőlem megadatni kívánta volna (a török), melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad az német mellé.” Nagyon jól érti a helyzetet, mely előállna, ha a török engedelme nélkül koronáztatná meg magát: a magyar királyi végvárat a török azért respektálja, mert hosszú háborúk, kikényszerített békekötések kötelezik őt erre a Habsburg- királlyal szemben, holott az erdélyi fejedelem neki vazallusa lévén, tőle bármikor elveheti a várakat és velük Magyarországnak akár legnagyobb részét. Koronázás török engedély nélkül Magyarország és vele Erdély végső bukását jelentené annál könnyebben, mert hiszen Bethlen, mint magyar király azon segéderőkkel, pénzzel és zsoldosokkal sem rendelkezik, melyeket a Habsburgok a birodalomból és örökös tartományaikból nyertek a magyar végvonaltartására. A konföderáció okmányában tett ígéret, mellyel Bethlen ez oldalról akarta magát fedezni, már akkor is csak ígéretnek látszott: csehek és osztrákok hogyan is segíthetnék őt a török ellen, ha ez a magyar végvárat ellen indul. Jól mondta Bethlen akkor, hogy most érti nagy idegenségét a portának őhozzá, amin „sokat búsulunk”.

De nem ismerte volna a törököt, ha ebben a helyzetben azonnal lemond a diplomáciai küzdelemről. A cseh és császári tárgyalásokkal párhuzamosan igen szívós és mégis ruganyos alkudozásokat folytat a portán is az engedély érdekében. A reményt

nem adja fel: „én mostan is nem különben vagyok állapotomban, mint koronás királya az országnak, csak látnám a portáról jó fundamentumát állapotomnak, az koronát én az szent Isten akaratából jövőndő gyűlésén az országnak fejembe tehetném, melyet Pozsonyból el is hoztunk, de ez igen titkon legyen kegyelmeteknél”, írja az öreg követnek, csak a nagyvezérnek mondja el, de ne könyörgőleg, hiszen, teszi hozzá, a „portának hozzánk való nagy idegenségével, kemény magaviseletével nekem bizony az királyság nem kell”. Ő csak elhalasztotta, differálta, de nem renunciálta a koronát Pozsonyban, „látván az országra az én személyem miatt való nagy veszedelmet következni az koronának felvételével, melyet halálommal kellett volna csak letennem, különben tisztességemre nem lehetett volna.”¹⁰³ Finom politikai érzékét mi sem dicséri annyira, mint az utolsó fordulat: megérezte a szent korona felvételének végzetszerűségét, sorsdöntő jellegét, mert a koronát fel lehet venni, de letenni többé nem, hanem a felvétel minden következményét végig ki kell állania annak, aki egyszer hozzá nyúlt a szent ereklyéhez. A török csak az egyik fél, akitől féltetnie kell majd az országot, melynek koronás királya akar lenni, a másik az eddigi király, Ferdinánd, aki vel szemben a török segedelme nem garancia. A magyar korona tehát nagy veszedelmeket hozhat rá, melyektől csak halála árán szabadulhat: ez a gondolat az, melyet keserű önuralommal végiggondolva, végül is visszautasította a koronázást.

Mert a török utóbb beleegyezett. Igaz, január 18-án a mufti egészen különös ajánlattal állott elő: jó, beleegyeznek, hogy Bethlen magyar király legyen, de akkor adja vissza Erdélyt, mely három tartományra oszoljon, székely, szász és vármegyei területre; a Székelyország fejedelmének, vagy vajdájának jó lesz az öreg Balassi követ is; a fő az, hogy Erdély és Magyarország külön maradjanak, mint a mufti meg is mondta: „Mert Bethlen Gábor, ha Isten adja, legyen magyarországi koronás király bátor, de

Erdélyt mi Magyarországhoz soha nem engedjük, hogy bírja; mert Erdély szultán Szulimán találmánya és sajátja az hatalmas császárnak, mi olyan tökéletesen nem bízhatunk ezután Magyarországhoz, mint Erdélyhez, s nem hagyjuk mi másnak a miénket.”¹⁰⁴

A portának azonban nem ez volt utolsó szava, sőt Bethlen azt is tudta, hogy a portán egyáltalában nincs is utolsó szó. Egymásután küldte tehát követeit, jó hírekkel és pénzzel, akik főként az utóbbival nagy mozgalmat okoztak a portán, a diván basái napokon át, még az éjszakába be, gyertyavilágnál is tanácskoztak, mit csináljanak az erdélyi vazallus állhatatosan hangoztatott kérésével. Így vetődött fel, ősi diplomáciai szokás szerint, a kompenzáció kérdése. A porta eltűri, hogy Bethlen magyar király legyen, de ennek fejében adja át neki a magyar végvárak közül a Buda biztonságára igen fontos Vácot. Bethlen bizonyára emlékezett a lippai dologra, amikor az ígéret után esztendőök teltek el, hogy át kellett adnia a töröknek a rég megígért várost. Egészen bizonyos, hogy a legteljesebb rosszhiszeműséggel ígérte meg a töröknek Vác átadását, 1620 májusában megírva Balassi Ferencnek: „Kegyelmednek Balassi uram apám, írom ez néhány szót, úgy hogy az ég alatt senki több magánál ne értse, hanem hit alatt, ha aránozza hasznosnak és szükségesnek lenni, mondja vezérnek, határozza el, hogy magyar nemzet mellett van, hatalmas császár ne fogjon a német mellett, küldjön egy szép levelet erről kegyelmedtől az országnak, melyet ha megcselekedik, én is reá felelek, hogy Vácot az országtól hatalmas császárnak megszerzem”, — ha azonban a szultán erre nem hajlandó és a némethez tart, jöjjön ki Balassi a portáról és ő megköti a békét Ferdinánddal.¹⁰⁵ Ugyanekkor azonban pontos jegyzékét küldte a követeléseinek, bizonyítéku, hogy most már komolyan reméli a megegyezést: a szultán irasson Magyarországnak, a rendeknek, egy szép biztató és bátorító levelet, s abban

ígérje meg, hogy 1. Magyarországgal a frigyet szentül megtartja és a magyarokat Ferdinánd kedvéért nem veti meg, 2. ha Ferdinánddal nem tudnak megegyezni a magyarok, választ hassanak maguknak új királyt, akivel a török szintén frigyet fog tartani, 3. Bethlen mellé valóságos segítséget rendeljen, a budai basát 20.000 emberrel, s ezenkívül Lengyelországot is támadtassa meg szerdárral vagy a tatárokkal, akik Ilyvóig, Lublinig égessenek, raboljanak, nehogy a lengyel megint hátba támadja a német ellen operáló erdélyi fejedelmet.¹⁰⁶ Mindebből nem sok lett, a porta egyelőre csak a királyválasztásba egyezett bele, kiadva június 22-én egy szultáni levélben a magyaroknak, hogy „ha pedig magatoknak királyt akartok választani, az mint hogy szükséges is, az önnön magatok szabadságtok, törvénytek és rendtartástok szerint, válasszatok olyant, ki tinéktek igazsággal és az mi fényes portánkhöz igaz jóakarattal legyen, és mi is azzal a szent békességet megtartjuk s Magyarországot az ő királyságával együtt erős böcsületben tartjuk.”¹⁰⁷ Fegyveres segítséget azonban nem adott, nem szándékozván a császárral fennálló békét Bethlen kedvéért, az ügyek jelen állásában felbontani, de kegyesen megengedte, hogy a Bethlentől beharangozott nagy követség, Cseh és Magyarország és a többi konfederált részéről bejöjjön a portára.

Bethlennek legállhatatosabb és lehet mondani, legtörökösebb fogásai sem tudtak több eredményt kicsikarni. A porta nem állott útjában királlyá választásának, ez volt minden, amit elért oly időben, amikor a korona után maga sem merte többé kezét kinyújtani; segílyt nem kapott, de a porta e csekély és olcsó jóindulata fejében november 4-én megtámadtatta a budai basával Vác várát, melyet Bethlen-párti parancsnoka megadott neki. A nagy cseh-osztrák-magyar követség megérkezett ugyan Konstantinápolyba, miután Bethlen, kit Besztercebányán a követek meglátogattak, nem találva elég fényesnek a dolgot, még hozzájuk csa-

tolta a nála időző osztrák és cseh követeket is; ez a végül is száz főre szaporodott követség november végén érkezett a portára, ahol kötött ugyan egy szerződést, mely szerint a szultán adó nélkül veszi mindez országokat védelmébe, csak Erdély fog továbbra is adót fizetni — azonban ekkor már Fehérhegynél eldőlt Csehország sorsa és az új szerződés annyit sem ért, mint a pergament, melyre iratott. Vác eleste különben is igen rossz hatással volt a felkelőkre, Thurzó Imre fel is szólalt ellene, kérvén Bethlent, hogy csak keresztény segílyt vegyen igénybe, maga Bethlen is tiltakozott és magyarázkodott a portán, új követe pedig, Rimay János, Balassa Bálint egykori barátja, Konstantinápolyba érve megírta urának, vegye elméjébe, hogy ne igen sűrgesse innen a segítségadást, azért is, hogy a „keresztény országok ne vádolhasanak bennünket”. Rimay már ekkor is annak ismerte meg a törököt, minek később nevezte: patyolatos és kápás hárpypiáknak, a hamisság és csalárdság kölykeinek.¹⁰⁸

A portának királyválasztási engedélye július elején érkezhetett meg Bethlenhez, aki ekkor végre elmegy Besztercebányára. Itt a magyar rendek már rég együtt voltak. Ez utolsó hónapok, a török engedély kieszközléséig, megfeszített várakozásban teltek el, a belső izgatottságot azonban Bethlen, egészen utolsó betegségeig, mindenkor mesterileg tudta palástolni. Egyszer Frigyesnek egy pfalzi tanácsosával, Plessennel beszélgetve, ez végig megy mindazon segílyforrásokon, melyek a felkelők közös céljai érdekében igénybe vehetők, s közöttük a törököt is említi, mire Bethlen, aki talán az nap írta portai követének a harmincadik vagy negyvenedik segílytkérő utasítást, ártatlan képpel kijelenti, hogy ő maga részéről nem merne a török segítséghez folyamodni. Végül is a pfalzi tanácsos tart neki előadást arról, mennyire megengedhető a törököt is igénybe venni jó ügy mellett.¹⁰⁹ Egy másik pfalzi követtel, Abraham von Dohnával fantasztikus terveket sző titkos beszélgetésekben a görög-keletieknek a protestán-

sokkal kötendő úniójáról, s megígéri, hogy ez irányban érintkezésbe fog lépni a konstantinápolyi görög patriarchával.¹¹⁰ Közben pedig egyre sürgetőbben könyörögnek az ausztriai és cseh követek, hogy a Ferdinánd részéről akuttá vált veszedelemtől erélyes támadással mentse meg őket, ő nagy audiencián is fogadja őket, megindultan válaszol nekik, sajnálja sorsukat, melyért az Anhalti herceget teszi felelőssé, akinek ő már 5000 embernyi segítséget küldött; ha pedig Ferdinánd segédcapatai csakugyan megtámadnák az osztrákokat, azt tanácsolja nekik, hogy meneküljenek családjaikkal az erdőkbe, míg az ellenséges áradat el nem vonul.¹¹¹ Ezen és hasonló nyilatkozataiban egyre a Stájerországba való betörést ígérte, olyan helyre, irányba, hol sem Ferdinánd nem támadott, sem pedig segélyre szoruló konföderáltak nem voltak. Lovascapatait június 7-én fűvelésre bocsátotta, a csehekhez pedig, a morva határ felé küldött Thurzó Szaniszló 3000 főnyi seregéből mindössze másfélezernyi lovast küldött át, maga Kassán, Besztercebányán várta a dolgok fejleményét.

Mindez arra mutat, hogy Bethlen 1620 tavaszán a cseh felkelést elvesztett pozíciónak ítélte, melyből nyereséget nem húzhat saját vállalata érdekében. Ferdinánd ekkor már, igen hosszadalmas tárgyalások után, megmozdítá úgy a birodalmi katolikus liga seregét, Miksa bajor herceg alatt, mint a lutheránus szász választót, az utóbbi Sziléziába, Miksa pedig a két Ausztrián át Csehországba készült törni, hogy a felkelés fészékét végkép szétrombolja. A végső veszedelem Frigyes éretlen hanyagságát is tette készletre, s a többi között ékszereit is zálogba téve, végre augusztus elején megküldi Bethlennek az annyszor megígért zsoldsegély első részletét, 100.000 forintot. Ez volt a legnagyobb erőfeszítés, melyet Csehország tett az erdélyi segélyért, bár Bethlen pénzhiányában attól sem tartózkodott, hogy a konföderáltak nála levő követeit nyílt audiencián szidja le az üres ígéretekért. Mintha csak Buquoy, Tilly, Miksa és a szász választó világos

sem volnának, oly nyugalommal várja be a momentumokat, melyek új akciójához, az ő elgondolása szerint, szükségesek és végül a szultán engedelme birtokában, a cseh pénzsegélyt is átvéven, erős kézzel hozzányúl a besztercebányai országgyűlés dolgához, az ott okvetetlenkedő és békét ígérgető császári biztosokkal szakítást hoz létre, augusztus 25-én elfogadja a Thurzó Imrétől indítványozott királlyá választást, a koronázást azonban óvatosan elhalasztja. Rá két napra megindul hadával, s mikor már Felső-Ausztria elesett, rendjei megtörttek, a katolikus hadak a Duna balpartjáról megindulni készülnek Csehország ellen, Bethlen nem a csehek segítségére indul, hanem Pozsonyon át a Duna jobbpartjára, délre vonul, Hainburgot hiába ostromolja, majd a magyar határon keresztül visszahajolva maga és alvezérei a Dunántúl várait veszik egymásután ostrom alá. Pápa, Sümeg, Egerszeg és Veszprém kezébe esnek, a hatalmas Batthyány Ferenc váraival melléje áll, s ő maga már Szlavónia felé készülne, hogy úgy látszik, csakugyan megvalósítsa régi tervét, Belső-Ausztriának elfoglalását. Stájerország, Karinthia és Krajna volt ugyanis az a terület, melyen keresztül Velencével egyenes összeköttetésbe lehetett lépni, Velence pedig kimeríthetetlen pénzforrást jelentett annak, akit a köztársaság érdemesnek látott a Habsburgok ellen zsoldjába venni. Az erős roham azonban, melyet Bethlen a Dunán túli területek ellen irányzott, a császári hadvezetőségénél némi reakciót váltott ki, Dampierre új liga- és spanyol csapatokkal előbb Lakompak felmentésére jön, hol Esterházy Miklós forgott veszedelemben, majd Pozsony visszafoglalására; a császári condottiere Pozsony alatt esett el.

Dampierre offenzívája, s nem kevésbbé a cseh fővezér, Anhalti Christian kétségbesett segélykiáltásai végre a Dunától északra irányítják tekintetét. 6—8000 lovast küld Bornemissza János vezetése alatt Anhaltnak, levélben közölve haditervét, mely szerint Morvában akar vele egyesülni — mikor azt már az egye-

sült császári és liga-sereg a Pilsen-Prága közti területre szorította vissza. Még egy utolsó jajkiáltás Csehországból, Bethlen újra útnak indít néhány ezer lovast, akik azonban, Péchy Simon kancellár is velük, már útközben hallják a cseh katasztrófa hírért és ütközet nélkül visszatérnek. Bethlen a távolból az ütközet elkerülését ajánlja Anhaltnak, aki azonban Prága védelmére kénytelen csatát fogadni el a Bethlenhez hasonlóan támadó természetű Miksa hercegtől és Tillytől; a csata a Prága előtti Fehérhegyen november 8-án lefolyik, a betegen fekvő Bornemissza helyett Kornis Zsigmond vezeti a magyar könnyű lovasságot, melynek nem lévén feladata nehéz lovassággal vagy gyalogsággal sáncok mögött ütközni, legelőször fut el a csataterrről. Frigyes király a csata alatt ki sem mer menni szomszédos kastélyából, s a veszített csata után udvarával Sziléziába menekül.

A Besztercebányán tárgyaló királyi biztosok egy korábbi alkalommal csodálkozva jegyezték meg, hogy Bethlenék tárgyalás közben folyton belekeverik a magyar ügyekbe a cseh tragédiákat, melyek pedig ezektől különböző dolgok.¹¹² Valóban a cseh és erdélyi érdekek különbözősége szembetűnő volt és a cseh szövetség, melyre támaszkodva indult meg Bethlen, csak vélt támasz volt, mely folyton kiábrándulást hozott neki. A cseh felkelés, önző szervezetlenségében, sem anyagi, sem katonai segítséget nem nyújtott, messzebbmenő személyes kielégítésének, a cseh korona megszerzésének, ausztriai terjeszkedési vágyainak pedig egyenesen útjában állt. Bethlen pedig nem Csehorszáért szállott síkra, hanem specifikus erdélyi fejedelmi érdekeiért, s amidőn ezek szolgálatában a cseheknek még csak jóakarátát sem látta, belsőleg sietett őket feláldozni, anélkül, hogy nyíltan bármely kijelentést tett volna, amelyből a szakítás, vagy csak elhidegülés szándékára lehetett volna következtetni. A cseh csalódás következtében ígéreteit igen gyorsan korlátozta magyar területekre, s ezek biztosítására indult el a dunántúli hadjáratra, ahelyett, hogy minden

erejével az Anhalti herceg folyton visszavonuló, katasztrófába hulló seregét támogatta volna. A Dunántúl és így egész Magyarország birtokában meg volt győződve, hogy a csehek leveretése esetén is el tudja érni azon területi engedményeket, melyeket Ferdinánd január 16-ikán már megígért neki. Ebben a helyzetben a csehektől nem kívánt egyebet, mint hogy ütközetet kerülve, folyton visszavonulva, fentartsák magukat, nehogy a liga és a császár csapatai a cseh felkelést elintézve ő ellene legyenek fordíthatók. A vesztett csata hírére elkeseredve szidalmazza „Anhalt és Hohenlohe rettenetes bolondságát”, mellyel seregüket döntő vereségnek tették ki.

Fehérhegygel megkezdődött a csehek igazi tragédiája, melytől Bethlen sietett magát külsőleg is elválasztani, amennyiben a csata hírévé véve, azonnal lépéseket tett, hogy a francia királynak Bécsben levő követsége, mely már többször próbált a felek közt közvetíteni, indítsa meg a tárgyalásokat, s e célból salvus conductust kért követei számára. Közben a bajor herceg és szász választó seregei előtt meghódoló osztrák és cseh tartományok újabb segélykiáltásokat hallatnak. Bethlen azonban megelégszik dunántúli csapatainak a morva határra tolásával. Felindult levelei pedig, melyeket az egymásután meghódoló cseh, morva, sziléziai rendeknek ír, csak a visszavonulást fedező utóvédcsatározás jelentőségével bírnak. A császári csapatoktól megszállott morvákra és sziléziákra kevés benyomást tehetett, hogy Bethlen keresztényietlen eljárással, esküszegéssel vádolta őket azért, hogy az ő tudta nélkül meghódoltak, holott ekkor már ő is megkezdte a béketárgyalásokat, melyeket a konföderáció okmánya szerint csak mindnyájuk közös elhatározásával kezdetett volna meg.¹¹³

Bethlen ekkor már egészen egyedül állott szemben az akkori világ legnagyobb hatalmával, az osztrák házzal.

NEGYESEDIK FEJEZET

BETHLEN EGYEDÜL

A FEHÉRHEGYI csata hírére a magyarországi rendekkel közölve, Bethlen felszólítja őket, hogy e csapás után még erősebb összetartásban álljanak mellette. Az erdélyi fejedelemnek merész vállalatában ekkor már csakugyan nem volt egyéb támasza a meghódított magyar rendeknél, akikre azonban, másfél esztendő hadviselése után, alig hatottak többé rhetorikai felszólítások.

A magyar rendek és az erdélyi fejedelem viszonya napról-napra zavarosabbá vált.

Bethlen e kérdésben nem volt illúziók rabja és kezdettől fogva igen is tisztában volt azzal, hogy sikereit a saját, erdélyi és zsoldos csapatain kívül csakis a felsőmagyarországi nagyuraknak, nem pedig a vármegyei nemességnek, a német avagy a magyar lakosságnak köszönhetette. A támadás első rohamát a főurak zsoldosai és udvari népei vitték előre, s csak később, az első roham ellanyhultával tűntek ki az ellentétek, melyek az erdélyi célok és a nyugati magyar érdekek közt a dolog természeténél fogva kellett, hogy meglegyenek. Olyan egyéniségnek, aki szóbeli vagy írásbeli dikciójával mindig valami célt, valamely adott helyzet megváltoztatását akarta elérni, — aminő Bethlen is volt — igen korán adódtak alkalmak, hogy a magyar lakosságnak a felkelés ügyétől való idegenségét szóvá tegye, sőt javítási célzattal erősen megrovogassa.

Már az első felvonulásnál Éjszak-Magyarországon keresztül, szomorú tapasztalatokra tett szert. Őmaga lovasaival gyors iram-

ban haladt a nyugati határ felé, podgyászát, szekereit hátra-hagyva, ezeket azonban a vármegyék nem voltak hajlandók területükön átszállítani, úgy hogy Bethlentől nem egyszer lövész-számai is elmaradtak. A vármegyék igavonó állataikat a havasokra hajtották, nehogy az erdélyi katonaság igénybe vegye azokat, s Bethlen nem tudja már e kezdő stádiumban sem elnyomni a panaszt: „minden barmokat havasokra hajtották és csak jó szót sem adnak a jámborok, mintha mi ellenségek volnánk, úgy néznek bennünket, kin bizony kesereg az szívem.” A nemesi vármegyék azonban egyéb, pénzbeli vagy katonai szolgáltatásra sem voltak készek: „megfogyatkoznak hazájoknak, mondja Bethlen, — azt nem mondhatja az nemes ország, hogy ezen hadukkal, sem maguk személyekben való szolgálatjokkal, sem pénzbeli segítségekkel engemet segítettek volna; dicsértessék istenünk nagy neve, valamit eddig az nemes országnak szolgálhattam, azt saját magam költségével, hadaival vittem véghez, istennel bizonyítom, egy pénz hasznom eddig az országban nem volt, senki egy pénzt nem adott.” A vármegyék, sem a nyugatiak, sem a felsőtiszaiak nem akarnak mellette hadba állni, ez utóbbiak tétlenségét öldöklő gúnnyal szidalmazza, mondván, hogy „ugyan oly igen neheztelik az magok személyében való felülést, minthogy bizony nehéz is, mert itt minden nap erős strázsákat kell állanunk, az szörnyű havaseső éjjel-nappal leszakad, azonban harcolni is kell néha az ellenséggel, ottan maradjon otthon minden ember”, ha már ilyen gyáva, teszi hozzá — gondolatban, különben megelégednék, ha kapunkint egy-egy kopjás lovast és gyalog puskást kiállítának. Épen ily panaszokat hallat a városok tétlensége ellen, így írja Lőcsének: „De Magyarországon nem akar senki semmit. Ha egy várostól zálogra kérnénk is, hetvenszer megesküsznek, hogy nincsen, nem gondolják meg, hogy ha az ország elvész, szabadságuk és minden javuk elvész, melyből a pénzt teremtték eddig.” Mindenki kedvetlen és fél. „Mi vagyunk az ellenség előtt, s

mégis a Fátarán túl való ország fél inkább minálunknál." Ez a hangulat, mely Bethlen ügyében nem látta a saját ügyét, mind inkább növekszik a háború tartama alatt, s Bethlent is mind erősebb kifakadásokra indítja. 1620 tavaszán, hosszú tétlenségét már azzal is indokolja, hogy „kiváltképen az hadakozástól oly idegen az mi nemzetünk”, amint már a kiinduláskor is konstatálta: „Bizony uram, — írja Rákóczi Györgynek, — mostan kívántatnék, hogy minden magyar megmutatná hazájához való szeretetét, de amint látom, abban semmi nem kell; s én mellem eddig egy úr, egy nemes ember nem jött, hanem csak az erdélyi haddal vagyok; én rajtam ha mi esik, nekem ne tulajdonítsatok uram, mert ha az jó országnak nem kell az maga megmaradása, mellém nem jöven senki, arról én nem tehetek . . .”¹¹⁴ Máskor azt írja ugyancsak Rákóczinak, hogy nem ezt várta „jó Magyarországtól”, ahol csak várja minden ember, hogy mint létszen az dolgoknak vége, senki sem akar szolgálni, otthon való heverést szereti minden ember.”

A magyar királyság rendjeinek e kedvetlenségét első sorban azzal magyarázhatjuk, hogy ekkor még az egész országban, nemcsak a nyugati katolikus területeken, mély gyökerei voltak a király iránti lojalitásnak, melynek sérelme nélkül az erdélyi fejedelemből nem igen csatlakozhatott senki sem. Láttuk az indokokat, melyeket maga Bethlen hozott fel támadása megokolására, s melyek mögött ott volt az erdélyi fejedelemség terjeszkedési joga és az ő saját hatalmas egyéniségének ütőereje. Mindez azonban egyelőre nem ért fel a szent korona hagyományos tekintélyével, mely ha másként nem, de öntudatlanul bizonyosan hozzájárult a felsővidéki magyar tömegek indifferens magatartásához. De nem hiányoztak kézzel fogható anyagi okok sem, hogy Bethlen támadását a magyarság előtt népszerűtlenné tegyék.

Ezek között ott vannak a háborúval járó súlyos anyagi terhek. Magyarország a tizenöt éves háború óta aránylag békét él-

vezvén, nem volt szüksége hadi kiadásokra, a végváraikon kívül, melyeknek fentartására vagy senki nem fizetett, vagy ami zsold mégis kellett, abban az osztrák és cseh tartományok is segítették az országot. A királyi adózás hozadéka az egész 16. század folyamán fogyóban van, az állami kiadásokhoz mind kevesebb költséggel járulnak hozzá a rendek, akik rendszerint csak két-négy forint évi adót szavaznak meg, s például 1618-ban két esztendőre egyenként két forintot. Igaz, az ország még mindig pusztult állapotban volt, s az utóbbi Habsburgok kormányai valóban nem rendelkeztek gazdasági belátással, hogy az ország újjáépítését kezükbe vették volna. De a pusztulás az erdélyi csapatok beözönlése folytán nem hogy kisebb lett volna, hanem megnövekedett és eddig sértetlenül maradt területekre is kiterjedt, amelyeknek súlyos katasztrófát jelentett, ha az eddigi két forintnyi kapuadó helyett Bethlen pozsonyi országgyűlése portánként a jobbágyra hat forintot, ugyanannyit a földesúrra, s így összesen tizenkét forintot vetett ki, a besztercebányai pedig tizenhatot az úrra, tizenkettőt a jobbágyra. Ilyen súlyos adóterhet a magyarság a Habsburg-uralom alatt nem viselt, s csak érthető, hogy az adózástól elszokott vármegyék nekikeseredve, a kivetett adótól mindenáron szabadulni igyekeztek. Bars vármegye közgyűlése kijelenti, hogy ők személyesen felültek Bethlen hada mellett, ennél fogva kétszer nem kényszeríthetők szolgáltatásra. Persze ezek a megyei személyes felkelések sem voltak olyanok, minőkkel a saját fejedelemségében rendtartáshoz szokott Bethlen megelégedhetett volna, s ezért ahol lehetett, bekérte a vármegyéktől a listákat, hogy ki mennyi katona kiállításával tartozik. A vármegyei visszaéléseket Bethlen sokkal szigorúbban próbálta kezelni, mint előtte a bécsi vagy pozsonyi kormány, de a vármegyei autonómia megtörésére sem ideje, sem hatalma nincsen, így marad pusztá szó minden fenyegetése, melyek közt nem egyszer igen drasztikusokkal is találkozunk, pl. mikor a szepesi kamaránál elrendeli: „A

dicatorok szedjék fel a dicát, mind urakon, nemeseken, paraszton, mert sokat felakasztatok közülök.”¹¹⁵

A magyar rendek, erdélyi megszállás alá kerülve, annyi hasznot mindenesetre akartak látni a szabadságból, melyet Bethlen hozott nekik, hogy lehetőleg még kevesebb állami terhet viseljenek, mint eddig. Bethlen szigora rosszul esett nekik, s utóbb a fejedelemnek magának is észre kellett vennie, hogy szigorú rendeleteivel jóformán semmit sem ért el. Tapasztalnia kellett, hogy a magyar királyi hatalom, melyet most készült átvenni, sokkal szűkebb körű, mint az erdélyi fejedelmi, mely utóbbinak segélyével hadjárata költségeire még a magyarországi új adóknál is nagyobbakat sajtolhatott ki erdélyi alattvalóiból. Még a jámbor városi polgárok is nehézségeket csinálnak neki, Pozsony városa pl. nem látja be, miért fizessen taksában többet, mint azelőtt, holott a régi, alacsony taksát is sokalja és leszállításával zaklatja vég nélkül a fejedelmet.¹¹⁶

A magyar rendeknek azonban az adózáson kívül is megvoltak a maguk okai, hogy a háborúnak egész tovább folyását is rossz szemmel nézzék és mielőbbi befejezését kívánják. Itt egyrészt a hadjáratral kapcsolatos katonai kihágások, másrészt a Bethlen támadásánál megnyilvánuló speciális hadfentartási gondolat jön tekintetbe.

Úgy az erdélyi had, mely a felsőmagyarországi főurak előcsapatait követve 1619-ben előzőnlötte Magyarországot, mint ez uraknak kontingensei, túlnyomó részben zsoldosokból, ú. m. székelekből, még inkább hajdúkból állottak, akik fegyelem dolgában semmivel sem voltak jobbak a kezdődő harmincéves háború nyugati és középeurópai zsoldosainál. Már Bocskay seregében is rémülést keltettek a hajdúk, az ő „angyalai”, s az öreg Illésházy nem tartózkodott elmondani, hogy Bocskay halálát az a sok átok okozta, amivel a szegénység halmozta el katonáinak rablásai és pusztításai miatt. Bethlen ugyan büszkén emlegette, hogy nem

azért indult ki a támadásra, hogy „az hadak szegény Bocskay fejedelem idejében történt módok szerint dúlnának szabadosan”, — ő hópénzt fizet hadainak, s ezért felel is érte, hogy „nemhogy szentegyházat, de sem udvarházat, sem parasztházat sehol fel nem vertek és ételen kívül semmit el nem vöttek.”¹¹⁷ Az is bizonyos, hogy katonáit szigorúan tartotta és rendszabásaival már a támadás előtt gondoskodott arról, hogy legalább az első hetekben élelmük és fizetésük legyen. De a katonai kihágás az akkori hadviselés lényegéhez tartozott, s még Bethlen sem volt elég erős a rendszerré vált kihágások megszüntetésére. A hajdúkról, mint rendetlen elemről különben magának is megvolt a véleménye, még támadás előtt rendszabályt adott ki a „csavargó hajdúk” ellenőrzésére és megvetéssel emlegette, hogy „hajdú soha országot meg nem veszén s meg nem tartja.”¹¹⁸ Ezek a hajdúk különösen sok galibát okoztak a háború kezdetén a felvidéki főurak zsoldjában, s az embertelenségek, melyekkel Bethlen támadását az ő tudta és akaratára nélkül megterhelték, az ő rovásukra teendők.

A támadás első lendületében a túlnyomóan protestáns hajdúcsapatok a keleti felvidék katolikusai ellen fordultak. A legelső mozdulás a Jászáron levő egri káptalan ellen irányult, melyet Fáy István, „maga mellé véve a nemes ifjúságot és hajdúkat, éjszaka fölvert és minden jószágokban, amit kaphatának, zsákmányt vetének”; a püspök Majthényi László ágyából ugrik ki, a hajdúk megfogják és ötszáz forint sarchan bocsátják el. Hasonló zsákmányoló támadást intéztek ugyanekkor a leleszi papok ellen is.¹¹⁹ A legsúlyosabb kihágást a Rákóczi György zsoldjában álló hajdúk követték el, köztük Nyári Istvánnak emberei, akik Leleszen is működtek. Kassa falai előtt 1619 szeptember 3-án jelent meg Rákóczi, tisztán protestáns szellemű seregével és követelte a városnak, valamint a bentrekedt főkapitánynak, Dóczy Andrásnak átadását. A szintén protestáns városi tanács hajlandó is volt erre, de a hajdúsereg izgatott beszédéből rosszat sejtett és feltételek

nélkül nem merte a várost átadni. Rákóczi emberei fenyegetőleg emlegették, hogy az utolsó országgyűlésen a katolikusok a protestáns vallás kirtását határozták el és ők addig nem mennek el, amíg Dóczyt a katolikus papokkal együtt kezükbe nem adják. Végre a városi tanácsosok kérésére Rákócziék megígérték, hogy a város szabadságait épségben tartják, a bent levő királyi kamarai hivatalnokokat Bethlen bejöveteléig hivatalukban megtűrik; lovas nem megy be a városba, csak kétszáz gyalogos és végül, hogy egyetlen polgárnak vagy lakosnak, katolikusnak se essék bántódása. Ezen feltételek mellett Rákóczi szeptember 5-én bevonul a városba, szolgálai által Dóczyt elfogatja, s másnap fogolyként magával viszi Bethlenhez, aki aztán a volt főkapitányt láncokban küldi fogarasi fogságába, — ugyanezen nap éjszaka, három órakor Rákóczi gyalogjainak kapitánya, Bay Zsigmond a városban levő három katolikus papot megfogva, megkínóztatja és félig halottan a kloakába dobhatja, ahonnan testüket utóbb a városi tanács vétette ki és temettette el. A katolikus egyház e három szent életű és keserű halálú vértanujának, Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuitáknak és Kőrösi Márk esztergomi kanonoknak megölésében a városi tanács nem vett részt, a gyilkosságot Rákóczi György hajdúi követték el, minden valószínűség szerint urok előzetes tudta nélkül.¹²⁰ A tiszai hajdúcsapatok, s velük Bethlen első seregei hangulatára jellemző, hogy a gyilkosság semmiféle megtorlásra nem talált, minél fogva a további előnyomulás folyamán a katolikus egyháziak nem érezték magukat biztonságban. Bethlen ez első rohamának kétségtelenül megvolt a szélsőséges, kihágásokra kész katolikusellenes iránya, ami már magában véve is megfosztotta őt a nyugati katolikus magyarok rokonszenvétől. Hadaei elől nemcsak a papok futottak, Kassa városa is követelte tőle, hogy minden katolikust űzzön ki a városból: ezt ugyan nem tette meg, de ezzel a katolikus magyarság hangulatát még nem javíthatta meg.

Nem ismernők a korszak hadviselését és zsoldos viszonyait, ha azt hinnők, hogy a katonai kihágások valamely felekezetre korlátozódtak volna és az előnyomuló hajdúk sokat kérdezősködtek volna a lakosság felekezete felől. Kis és nagy kihágásokat egykép elkövettek protestánsok és jóbarátok ellen is. Elég itt azt a szepesmegyei prédikátort említeni, aki nem győz eleget méltatlankodni, hogy amikor a fejedelem Poprádon tartotta táborát, az ő szomszédos falujában a katonák nemcsak minden aprómarhát elloptak, de még az ő fejeéről is lehúzták selyemsapkáját.¹²¹ Az ilyen és persze súlyosabb dolgoknak nyomasztó hatását egész vidékek lakosságára csak akkor tudjuk megmérni, ha tekintetbe vesszük az első támadást követő háborús időnek huzamos, három esztendőnél is hosszabb tartamát. Ahol akkor hosszabb ideig csapatok tartózkodtak, ellenség vagy jóbarát, az a terület többé nem kért a háborúból, legalább is nem volt hajlandó többé bármivel is táplálni annak folytatását. Ime néhány a Bethlenhez hű pozsonyi polgárok panaszaiból: „A házakat erővel, hatalommmal feltörik, a szegény gazdákat csaknem mindenestül az házukból kirekesztik. A gazdákat nemcsak iszonyú rút és illetlen szókkal és szitkokkal rútítják, de még keményen megverik és sebesítik. Az utcákon, utakon és szőlőkben, mint az városban az szőlőt, mustot mind puttonyostul s mind hordóstul elragadják s elveszik, még az szegény szedőket is megfosztják és marhájukat elveszik. A városi csordát, mikor estve felé behajtják, valamit kaphatnak, az házakba beűzik és kergetik, ottan levágják és elosztogatják. Még az mezőkben is az csordákból el kihajtják és ekképen bánnak az marhával, annyira, hogy több immár másfélszáz baromnál az polgárságtul elveszett. Az lovakat itt az városban némely háznál nem az istállóban, hanem szép tiszta szobában, holott egy főembernek is tisztességes szállás lehetett volna, állítják és egyébféle illetlen dolgokat is cselekednek. Az határban az házakat igen elrontják és elpusztítják

és az öreg gerendákat is tűzre rakják és megégetik.”¹²² Bethlen hiába ígért és parancsolt rendet, hiába tiltotta meg a borivást és kockajátékot katonáinak, azok a polgárságnak minden keresetét akadályozták, károsították és így legerősebb energiákat szolgáltattak a megszállott magyar területek békevágyának kifejesztéséhez.

Ennek másik nagy előkészítője volt a fejedelem maga, azzal a módszerrel, melyet ő hadserege eltartására általában alkalmazott. Serege az egész három esztendő alatt alig szállott le 10.000 emberszám alá, és ezt a tömeget, leszámítva az erdélyi megyei katonaságot, melyet időnkint szabadságra hazaküldhetett, állandóan élelmezni és fizetni kellett. Honnan vegye az alacsony zsold mellett is rendkívül nagy és ami fő, állandóan fizetendő összegeket? Wallenstein névéhez fűződik az a rendszer, mely szerint nagy állandó seregeket tartott el minden különösebb pénzbevétele és kiadás nélkül olyképen, hogy a seregtartás összes terheit kivetette arra a területre, amelyen éppen seregével tartózkodott. Ezt a rendszert ugyan előtte is már többen kipróbálták, így a csehek vezére, Mansfeld is; némileg hasonló gondolatok állapíthatók meg Bethlennél is. Ő zsoldot is fizetett, amikor volt pénze, így a háború első stádiumában, sőt később is akkor, amikor pénzhez jutott, többnyire a magyar területek birtokainak lefoglalása árán. Módszere, melyet többnyire egyházi birtokkal szemben alkalmazott, a következő volt: az előnyomulásnál sietett megszállani az egyházi birtokot, annak területére katonaságot osztva be, amely katonaságnak eltartásáról egyelőre az illető uradalom volt köteles gondoskodni. Ezzel azonban csak pillanatnyi szükséglet tudott kielégíteni, s a hadi kiadások további fedezésére szolgált az egyházi birtokoknak lefoglalása és örök áron vagy zálogba eladása. Hasonlóképen járt el azon urak birtokaival, akik nem csatlakoztak hozzá; ilyenek főként a Dunántúl akadtak. Az adományozásokat Pozsonyban kezdte meg, 1619 november 19-én a

pozsonyi káptalan jószágait Pozsony városának 10.000 forintért zálogba adva. Birtokot kaptak ily módon egyrészt azok, kik valóban lefizettek neki zálogösszegeket, így magyar és német kereskedők, ez utóbbiak közt különösen egy Sremper János nevezetű, másrészt pedig hű hadi tisztjei, akiknek ezzel vérük ontását jutalmazta s egyúttal hosszú időn át elmaradt zsoldjukat is megtérítette.¹²³ Mindezen egyenkint kiadott adomány- és záloglevelelt jóváhagyta és rendszerbe foglalta a pozsonyi országgyűlés, ki mondva, hogy az összes egyházi javak a végvárak fentartására fordítassanak addig, míg a konfederáltaktól e célra ígért összegek be nem folynak, kivéve azonban azon egyházi birtokokat, melyeket a fejedelem már eddig is „a közjó céljaira” adományozott. A következő, besztercebányai országgyűlés ezt a rendelkezést olykép egészítette ki, hogy az egyházi birtokokat egészükben a királyi birtoktesthez tartozóknak mondva, eltiltotta eladományozásukat, csakis zálogba adást engedélyezett, s ezt is a királyi tanács tudtával. A rendelkezés teljesen megegyezik azzal, melyet Bethlen Erdélyben adott ki a fejedelmi birtoktest helyreállítására: akkor már maga is megsokalta a sok hiábavaló adományozást, melyekkel párhíveit kellett kielégítenie, egyedül annak lehetőségét tartotta fenn magának, hogy az egyházi birtokokból alkalmilag, ha jön értük gazdag ember, pénzt szerezhessen.

Ilyetén birtokadományozási politikájával sikerült ugyan a hadsereg fentartására tekintélyes összegeket összeszereznie, de egyúttal a magántulajdon dolgában nagy bizonytalanságot teremtett: az egyházi birtokok zálogbavevői maguk is joggal tartottak attól, hogy a Habsburg-uralom helyreállításával új birtokuk és pénzük egyképen veszendőbe megy, s ezért csak igen alacsony zálogösszegek fizetésére voltak kaphatók, másrészt pedig a főurak, akik Bethlennek tett szolgálataikért nagy birtokadományokat kértek, sőt az egyházi birtokokat donáció nélkül is lefoglalták maguknak, a háború húzódásával mind hajlamosabbak lettek arra, hogy a

császár pártjára visszatérve, visszapártolásukkal biztosítsák maguknak a Bethlen pártján szerzett új birtokaikat. Bethlen maga is keserűen emlegette, hogy bár a katonák zsoldját a „pártos urak és papok majorságából, jószágukból” lehetne fizetni, az urak „idején elosztották és felsáfárlották”, elvivén saját számlájukra a lefoglalt jószágok ingóságait és termését.¹²⁴ Viszont az egyházi birtokoknak törvénycikkben kimondott szekularizálása az ország katolikus népességét még akkor is elidegenítette volna a felkelés ügyétől, ha egyéb, már felsorolt szétválasztó momentumok nem is lettek volna; azok a katolikusok, akik a pozsonyi és besztercebányai országgyűlésen, a fejedelmi rendeleteknek engedelmeskedve megjelentek, megfélemlített ellenzék csendes szerepét játszották, nagynéha próbálva meg a döntéseket ártatlannak látszó ürügyek alatt halasztgatni. Az ausztriai felkelők követői Besztercebányán igen jól megfigyelték, hogy a jelenlevő katolikusok belsőleg erősen dependeálnak a császártól és a csehek kikapcsolásával szeretnék mielőbb megkötni a békét; ily irányú javaslatuknak Bethlen volt kénytelen útjába állani, erőlesen odakiáltva nekik a gyűlésben: „Deus avertat!” Csak ily személyes közbelépéssel tudta kivívni a szakítást a császári békebiztosok és az országgyűlés között.¹²⁵

Ilyen általános momentumok készítették elő azt, hogy Bethlen nemsokára egyedül állott a háború folytatására irányuló akaratával. A fehérhegyi csata után kérésére Angoulême herceg és Bethune márki megkezdték a közvetítést, és a rendes diplomáciai nehézségek leküzdése után összehozták a császár és Bethlen követit a hainburgi tárgyalásokon. Ezek azonban Bethlen egyetlen szövetségésének, Frigyes királynak bukása következtében nem kapcsolódtak többé az 1620 januári császári levél ígéreteihez; Ferdinánd természetesen sokkal kevesebbet volt hajlandó adni most, győzelme tetőpontján, mint amikor még székvárosában fenyegették saját felkelő alattvalói. De Bethlen ragaszkodott tizenhárom vár-

megye birtokához, a császáriak négynél többet nem ígértek. A titkos tárgyalásokban, melyeket a fejedelem kancellárja, Péchy Simon folytatott a császári biztosokkal, köztük Dallos Miklós pécsi püspökkel és Esterházy Miklóssal, az akkori kifejezés szerint, a fejedelem személyes kontentációja volt a főkérdés, de a császári magyaroknak lehetetlen volt nem látniok, hogy Bethlennek legbizalmasabb emberei is békére hajlanak immár, belátva a magára maradt fejedelem pozíciójának folytonos romlását. A hainburgi tárgyalásokat megnyitó Péchy Simon hatalmas beszédben valóságos himnuszt zengett a béke áldásairól, melyre a szegény elgyötört halandóknak legnagyobb szükségük van; Jézus Krisztus is békét hirdetett, s az ő tanítása szerint, aki a földön békét tud csinálni, az várhat az égben a legnagyobb jutalomra,¹²⁶ a titkos tárgyalásokban pedig előterjesztette Bethlennek kívánságait, mindegyre biztosítva bizalmasan az ellenfélt, hogy a fejedelem hét vagy akár három vármegyével is meg fog elégedni. A felek 1621 április elejére, háromhavi tárgyalás során az akkori diplomácia minden naív furfangját eljátszották már és elkészültek a békeszerződés szövegével, melyben Bethlennek minden kívánsága kielégítésre talált, kivéve a területi gyarapodást. Ferdinánd csak Szatmár, Szabolcs, Ugocsa és Bereg vármegyék birtokát ajánlta fel, a többi vármegyét megtartva a magyar korona hatósága alatt. Ha Bethlen elfogadja, ezzel kétesztendő küzdelmének magasra törő tendenciái végkép összezsugorodnak; a cseh királyság, az ausztriai tartományok birtokáról már korábban leszállott a csak magyar területek kívánásához, hogyan fogadja el most, annyi fáradság, vér- és pénzáldozat után a négy vármegyét ott a keleti határon, mikor alig másfél esztendővel ezelőtt maga a császár hozta elébe a Fátaráig terjedő tizennégy vármegye birtokát!

Bethlen nem fogadta el a béke ily feltételeit, s új támadásra kelt, melyben azonban a királyi Magyarország legtöbb emberét magával szemben találta.

Magyar párthívei közt a hainburgi tárgyalások meghiusulásaival tört ki a krízis. A külpolitikai helyzettel, nagy vonásokban, mindenki tisztában volt és senki sem hitte, mintha a cseh felkelés még valaha új életre galvanizálható volna; a török segélyben nem bízott senki, mióta a török ahelyett, hogy vazallusát megsegítette volna, még az ő kezéből ragadta ki, minden szerződés és szótartás félretételével: Vác végvárát. Amennyire mindenki megkönnyebült, amikor Hainburgban a felek végre komoly béketárgyalásokba bocsátkoztak, annyira kiábrándult és elkeseredett Magyarország, megértvén, hogy a béke megint meghiusult. Ferdinánd a béketárgyalások meghiusultával külön oklevélben biztosítja az ország szabadságainak megtartását, és ezzel mindenki előtt világossá akarja tenni, hogy Bethlen tisztára a vármegyék birtokáért, mely tőle megtagadtatott, indítja meg újból a testvérharcot. Így áll elő az az általános politikai helyzet, melyben a magyar főurak elérkezettnek látják az időt, hogy saját személyes érdekeiket is tekintetbe véve Bethlen pártjáról, aki mégsem lett törvényes, koronás királyok, visszatérjenek a magyar király hűségére. Ezzel természetesen a magára hagyott fejedelemnek szenvedélyes kitöréseit hívják ki.

A legelső, aki elpártolt, s akinek Bethlen nem ok nélkül tulajdonította más uraknak is hűségbeli megtántorodását, Forgách nádor volt. Ő nem volt sziklaszilárd jellem, Pozsony várában fogás és Bethlenhez pártolás közt választhatott, s ő az utóbbit választá, teli hátsó gondolatokkal és Bethlen-párti működésében is mindenkor a közvetítés, kiegyezés útjait szolgálva. Már a hainburgi béketárgyalások alatt Ferdinándhoz fordult és tőle 1621 február havában ígéretet kapott, hogy hűségre térve szolgálataiért kárpótlást, jutalmat is fog kapni.¹²⁷ Egyelőre azonban nem vallott színt, továbbra is részt vett a tárgyalásokban Bethlen részén, ezek meghiusulta után azonban óvakodott visszatérni a fejedelemhez, aki Nagyszombatban és környékén tartózkodott. Az időt

közben jól felhasználta, rábeszélvén több hatalmas társát az elpártolásra, amiben különben Dallos Miklós és Esterházy Miklós is segítettek, Buquoy pedig, aki a fehérhegyi csata után felszabadult és Magyarországra dirigáltatott, Bethlen alvezéreivel kezdte a pártütés szálait szövögetni. Bethlent Széchy György elpártolása érintette legsúlyosabban, aki korábban is, úgy a király, mint Bethlen pártján zabolátlan rabló lévén, új rablásai megtartásáért és még újabb donatióért állott a nádor mellé, ezt oly ügyesen hajtva végre, hogy a fejedelem sógorát és fővezérét, Rhédey Ferencet is elfogta, a török és tatár követeket pedig, akik Rhédeyhez hasonlóan nem tudtak pártváltoztatásáról, részben levágatta, részben fogságba hurcolta. Vele egy csomó végvár is kiesett Bethlen hatalmából, őt magát pedig hiába ostromolta volna a megközelíthetetlen Murány várában, hová bezárkózott. Úgy látszott, mintha a fejedelem alatt egyszerre megremegne a föld. Széchy maga, a Ferdinándtól neki ígért Lipcse és Rozsnyó birtoka fejében szorgalmasan dolgozott, hogy a keze ügyébe eső urak és várkapitányok mind előbb kövessék példáját; Alaghy, Pethe, Révay urakkal, a füleki, szécsényi, gyarmati kapitányokkal, a bányavárosok egy részével megegyezett, Bosnyák Tamás, a hadvezér nyíltan elpártolt Bethlentől, mások váraikba zárkóztak, így Balassa Péter Detrekőbe, Illésházy Gáspár Trencsénbe, ahonnan a fejedelem barátságos hivogatására sem mozdult ki egyikük sem.¹²⁸ A fejedelem már életét sem érezte biztonságban, s Esterházi Dánielt fogságba vetette, őt gyanúsítván az élete ellen irányuló összeesküvés szervezésével, melynek úgy látszik, kevésbbé előkelő tagjait a pozsonyi piacon ki is végeztette, a kivégzettek közül árulóként megjelölt egyéneket, köztük seregének több vitéz kapitányát szintén elfogatta.¹²⁹

Ezen események figyelmessé tették s felébresztették benne az önvédelmet, mely nála épen a végső veszedelem pillanataiban lépett hatalmas és mindig sikeres akcióba. Most is sikerült tisztán

az ő személyes közbelépésével két kiváló párhívét visszatartani az elpártolástól, melynek útjára pedig már ráléptek, mikor ő leveleivel, intéseivel és könyörgésével utánuk ment. Az egyik Rákóczi György volt, akivel már szintén érintkezésbe léptek Forgáchék, s aki a többi elpártolt példáját követve, eltávozott a fejedelem udvarából. De Bethlen nem engedte elpártolni, szemrehányóan felpanaszolván neki, hogy „igen elfeledkezék fogadásáról, mert immár az egy hónap szinte eltelik, de mégis semmi hírt az kegyelmed jöveteli felől nem hallunk... ezért tovább ne késés és ígéretéről meg ne feledkezzék”, s mondja meg Széchynek is, jöjjön be a fejedelemhez, ha a gyalázatot el akarja kerülni, mert különben bizonyosan elhiheti, hogy kárát vallja. A fenyegetést Rákóczi megértette, bár nyíltan nem neki szólt, birtokai pedig úgylis részben Erdély torkában terülven el, továbbra is megmaradt Bethlen hűségében.¹⁸⁰

Rákóczi Györgynél sokkal egyenesebb jellem volt Thurzó Imre, a magyar ifjúság legnagyobb reménysége, aki immár nem új birtokért vagy a réginek megőrzéséért, de a magyar haza szeretetéért készült Bethlen pártját elhagyni. Meghatók a Péchy kancellárhoz intézett sorai, melyekben a további harcot szigorúan elítélve, a nemzet érdekében gyors békekötést követel. „Az én kicsiny tetszésem szerint, írja, valami bizonytalan hadért avagy ugyan nagy victoriáért a békességnek véghezvitelére talált szép útnak folytatását miért kelljen elvágni és félbenhagyni, a bizonyos békességnél a bizonytalan diadalt inkább választani, nem látom. Az ország teljességgel megunakodik s el is pusztul, és a rendek közül is sokak ő felségétől (Bethlentől) idegenednek, amint volt eddig is; szabadságunk is penig és religiónk is periclitálni fog. Bizony azért, kicsiny boszúságért, haragért és bizonytalan hadért az bizonyos traktát nem köllene elvágni”, ezért kéri Péchy, édes apja urát, kösse meg a békét, mert „ha csak el akarjuk veszteni, pusztítani az országot, most nagyon jó mód benne,”

istenre kéri az öreg kancellárt, intse a fejedelmet a békekötésre.¹³¹ A béke régi barátja, Péchy Simon nem szorult ugyan ily biztatásra, de Thurzó bizalmát felhasználva összekötetésbe hozta őt Esterházy Miklóssal és Dallos püspökkel, akiknek hatása alatt Thurzó belátva a béke reménytelenségét, reverzálist állított ki, hogy visszatér Ferdinánd hűségére.¹³²

Az őszinte ifjú, azon kevesek egyike, akiket a kor politikája mintha semmiben sem fertőzött volna meg, nem tudta lelki elhajlását a fejedelem előtt titkolni, s egy kérdésére, vajjon háborút vagy békét akarnak-e a magyar urak, nyíltan kijelentette, hogy békét, s mikor erre Bethlen ellenveté, hogy a békét, négy vármegyével, most a török sem engedné meg, a törökre való hivatkozással csak még inkább eltávolítá magától Thurzó szívét, akinek keresztény érzelmei, mint láttuk, a török szövetséget úgy sem tudták bevenni. Bethlen Thurzó Imre elpártolásában nemcsak nagyhatalmú főúr távozását, s ezzel a császár hatalmának tekintélyes gyarapodását látta: Thurzó Imre volt az egyetlen, akéhez a magyar urak közt politikai kapcsolatokon kívül személyes érzelmek is hozzáfűzték. Míg a többi nagyúr értékét tisztán hatalmi szempontból, az ő saját politikája érvényesülése céljából ítéli meg, addig Thurzó Imréhez való viszonyában a hideg politikai számításokon kívül valami emberi meleg érzés, vonzalom is felcsillan. Talán ez a magyarázata, hogy míg a többi elpártolni kész nagyúrral szemben megelégszik egy-egy fenyegetéssel, az elpártolás után egy-egy szidalommal vagy átokkal, az ifjú árvai grófnak hűségében való megtartásáért az érzelmi indokok egész skáláját, hosszú episztolákban mozgásba hozza, s erős akaratának teljes megfeszítésével próbálja őt a megkezdett útról visszatéríteni. Soraiból világosan kitetszik, hogy itt egy lélekért folyik a harc, akinek belső összetételét ő alaposan tanulmányozta és ahhoz idomítja argumentumait. Megírja neki, hogy az ő „gyenge természetit és nagy kételkedését” tekintetbe véve alakítá már eddigi

békejavaslatait is, mikor pedig ez nem használ és bizonyosra tudja Thurzónak Forgáchékkal megkezdett traktáját, a becsületre hivatkozik, melyről tudhatta, hogy annak ha másnál nem is, de Thurzónál valóságos erkölcsi, nem pedig csak retorikai hatása lesz. Csodálkozik, hogy Thurzó „ily kicsiny dolgon mindjárt megcsökönik”, s ilyen veszedelmes, jó hírének, nevének kisebbsülésére szolgáló diskurzust kezd Forgách-csal. „Bizony ides öcsém, nem illik kigyelmedhez, hogy az egész keresztyénségben kiterjedett jó hírért, nevét, hazájáért s annak szabadságának helyére állatásaért egyszer oly keményen fogott fegyverét ily gyalázatosan levesse oldaláról, — ha ez volt uram, mindnyájatoknak akarata, miért taszítottatok engemet is az sárnak közepibe”, ebben Thurzó a főbűnös, mert ő maga soha Széchy vagy Rákóczi „hivataljára” hívására, házatól, országának békességes, gazdag állapotjából meg nem indult volna, ha Thurzó akaratját is bizonyosan nem tudja a fölkelés dolgában. Különösen rosszul esik neki, hogy Thurzó szegi meg a beszercebányai reverzálist, melyet pedig épen az ő kívánságára kötött a többi főúrral: ezt a „rettenetes reverzálist” privátim írták alá „kit én, mondja most Bethlen, meg sem tudtam volna gondolni, hanem kegyelmed formálta s maga deákjával iratta is”, a pozsonyi, prágai konfederáció is Thurzó Imre munkája, aki most nézze meg, illik-e ennyi hitit violálnia és „aból minemű gyalázatos és históriákban beiratandó rút híre s neve maradjon örökké”, mikor a reverzálisbeli eskü alól „semmi adversa fortuna, félelem, kárvallás, megszorulás, rémítés”, egyik felet sem oldhatja fel. Ezek után „igen nagy atyai szeretetből” inti istene tiszteletének, igaz religiójának, hazájához, nemzetéhez való igaz szeretetire, kötelességére, jó hírének, nevének becsületben való megmaradására, hogy a vármegyék elpártolásával nem tördöve, maradjon meg mellette.¹³³

Finom emberismerete és erős akarata győzött e harcban, Thurzó Imre megmaradt az ő pártján, hogy ezután is a békének

legnagyobb munkálója legyen. A főurakon kívül a nemesség szervezetei, a vármegyék is folyton növekvő nyugtalansággal nézték a hainburgi békeremények tűnését, nemsokára az ő elpártolásukkal is számolnia kellett a fejedelemnek, aki a magyar vármegyékkel általában érdesebb hangon beszélt, mint amihez ezek az eddigi Habsburg-királyok részéről szokva voltak. Ennek példáját adta az a jelenet, mely Kassán, 1620 husvétján közte és Ung és Ugocsa követei közt folyt le, akik vármegyéjük nevében megtagadták a hadiadó fizetését, okul vetve, hogy megszavazásánál képviselve nem voltak. Mire Bethlen, saját szavai szerint, bosszúságában azt találta nekik mondani, hogy ha a nádor és az urak végzéseit nem fogadják el, az „Isten nyakatokat szakaszthatja, ha mind ilyen formán akartok viselkedni az urakkal, holott mostan nem némettel vagyon dolgoztok, s nem annak contribuáltok, hanem magatoknak és ha az urak (az ország) maradását nem látják az ilyen végzésből, kiknek az ország nagyobb része tulajdonuk, nem végeznének olyat, mely a szabadságnak derogálna.” „Sokat prédikállék nekik, teszi hozzá, magok is megbánták, látám, az követséget,”¹³⁴ azaz Bethlen személyes tekintélyének akkor még sikerült a vármegyék kétségeit lefegyverezni, melyeket az iránt tápláltak, hogy a háború terhei nemcsak túlságosan nagyok, hanem kivetésük is törvénytelen, nemesi szabadságukra sérelmes. Csírájában ugyanazon konfliktus látható itt, amely ekkor már minden európai államban folyamatban volt a rendiség és a fejedelmi hatalom között. Bethlen mint korszerű, modern fejedelem, kortársaihoz hasonlóan semmi belső szimpátiát nem érzett a rendi szabadságok, a vármegyei akadémikusodások iránt, s igen valószínű, hogy Magyarországot uralma alatt megtartva, a vármegyei rendiséggel még súlyos konfliktusokba keveredett volna.

Így merevedik meg a vármegyék ellenzéke, különböző motívumoktól táplálva, a hainburgi tárgyalások alatt. A fejedelem,

tisztában lévén e hangulattal, hasznosnak látta, ha országgyűlésre gyűjti őket egybe, amikor egyszerre gyakorolhat nyomást mind-egyik vármegyére. Így hívta össze 1621 januárjára a nagyszombati országgyűlést, melyen már nyoma sincs sem hívei lelkesedésének, sem az ellenzék alázatosságának, amik pedig korábbi gyűléseit, úgy a pozsonyit, mint a besztercebányait, jellemzik. Királyi előterjesztésében katonát és pénzt követelt a további hadfolytatásra, a hangulatnak csak annyiban téve engedményt, hogy egyrészt hajlandó volt a vármegyéktől túlságos súlyosnak talált személyes felkelés megváltásáról tárgyalni, másrészt a hainburgi béketárgyalások menetéről is ígérte a követeket állandóan tájékoztatni. A csekély számmal megjelent vármegyei követek csak panaszkodtak, békét követeltek, a fejedelem biztosainak nagy sürgetéseire végre kijelentették, hogy tovább nem akarnak harcolni, és csak azon feltétel alatt hajlandók a had folytatására jobbagyzsoldosokat állítani, „ha ő felsége az urakat és nemeseket mindjárt házokhoz bocsátja a portaszám után való gyaloggal együtt.” Azaz Bethlen egész magyarországi seregét, amennyiben az vármegyei, bocsássa haza, ehelyett majd később, valamikor új csapatokat kaphat; a vármegyék erre megszavaztak háromezer gyalognak zsoldjára 10.000 forintot, de ezt is csak két hó tartamára, tehát két hó múlva Bethlennek, ha tisztán a magyar vármegyék jóindulatától függ, meg kellett volna kötnie a végleges békét. A fejedelem erre többet követel, mire a rendek felemelik a megajánlott katonaság számát 2000 gyalogosra és 2000 lovasra. A rendek kedvetlenségére mi sem jellemzőbb, mint hogy e katonaságot elosztva az egyes vármegyékre, a legtöbbre csak ötvenötven gyalogos és lovas jutott. Mivel azonban Nagyszombat, a gyűlés helye és környéke a háború következtében annyira el volt pusztulva, hogy a követek ott élelmet hosszabb időre nem találhattak, az országgyűlés egészen szokatlan módon oszlott szét: az északkeleti vármegyék követei Galgócra vonultak, ott váran-

dók be a hainburgi tárgyalásoktól óhajtott békét, az alsómagyarországiak Modor környékén telepedtek meg, s mikor Bethlen udvarmesterével összekeresteti őket, nem hajlandók többé Nagyszombatba visszatérni. Végre nagynehezen újra összegyűlvén, meghozzák az előbb említett legnagyobb ajánlatot, végighallgatják Péchynek hainburgi jelentései közül azokat, melyeket a fejedelem érdemesnek tartott velük közölni, sőt még egy huszonnégy tagú bizottságot is adnak Bethlen mellé, aki azt remélte, hogy ily módon háborús politikájának jóváhagyását mégis csak kicsikarhatja a rendektől. Csakugyan, ezek a háború és béke felől megkérdezett, pozitív ajánlataikkal ellentétben gáncs nélküli nyilatkozatot adnak ki, mely szerint vért és életet is hajlandók ősi jogaik és szabadságaik érdekében áldozni. Ezzel Bethlen formálisan megkapta a rendi felhatalmazást a béketárgyalások meghiusítására — a rendek ép akkor oszlanak el Nagyszombatról, mikor az erdélyiek megérkeznek, akiket aztán Bethlen szintén hazaküldött — azzal azonban teljesen tisztában volt, hogy a nagyszombati gyűlés a vármegyéknek a háborútól elfordulását jelentette.¹³⁵

Amennyire komoly ügynek tartotta Bethlen az egyes nagyurak elpártolását, annyira félvállról vette a vármegyék ezen, szintén elpártolásnak nevezhető kedvetlenségét. Ő jól tudta, hogy az „ország nagyobb része” az urak tulajdona és hogy ennélfogva a fegyveres erővel nem rendelkező vármegyék ki vannak szolgáltatva annak, aki csapataival területüket épen megszállja. Ezért ír oly lenézően a vármegyékről Thurzó Imrének, aki a békekívánásban a vármegyei kérésekhez csatlakozott: a vármegyék haza akarnak menni, még a traktátust sem akarják kívárni, sőt megbízottakat se akarnak mellette hagyni; jó, mondja Bethlen, — „én az gyeplőt nekik vetettem és szabadságot adtam ő kegyelmeknek, hogy valamint akarják az országot dirigálni, lássák; valamikor el akarnak menni, én nem tartóztatom, de én is ezt hitem szerént mondom, hogy valamely nap kegyelmetek megindul

és haza oszol, én is második avagy harmadik napon minden hadimat által hivatom és alá ballagok az fagyos hátul járóban, tovább én sem számárokodom senkinek, mert nem tartozom véle.”¹³⁶ A vármegyék akár belátják, akár nem, hogy neki hálaival és további kitartással tartoznak, ő nyugodtan határozhat nélkülük, sőt ellenük is a béke és háború kérdésében, mert ha háborúra kerül a sor, erdélyi seregei megszállás által úgylis ki fogháborúra kerül a sor, erdélyi seregei megszállás által úgylis ki fogják kényszeríteni a renitens magyar vármegyékből a támo-

A fehérhegyi csata, a hainburgi tárgyalások, a felsőmagyarországi elpártolások után az erdélyi fejedelem egészen egyedül maradt és tisztán az ő erős akaratára, valamint erdélyi csapataira támaszkodva vette fel újra a fegyveres küzdelmet. Még kancellárját, Péchy Simont is kénytelen volt fogságba vetni, miután erről is kiderült, hogy háta mögött tárgyalt a császáriakkal. Az 1621-ik évi hadviselés Bethlennek legszemélyesebb munkája, melyet az ő energiái láttak el, s melyet minden külső befolyásolástól függetlenül vezetett. Most is, mint a fehérhegyi csatát megelőző kirohanásakor, a Kassa körüli terepen gyűjti össze hadait, miután Nyugat-Magyarország legerősebb várában, Érsekújvárott Thurzó Szaniszlót hagyta erős őrséggel, akinek hűségét állandó levelekkel, nagy ígéretekkel, török segítség biztatásával melengeti. Vele szemben Ferdinánd császár, a nagy győzelem után sem képes túlnyomó haderőt kiállítani. A cseheket a birodalmi liga és Miksa bajor herceg verték le, amely szolgálatokért Ferdinánd kénytelen volt Miksának Felső-Ausztria birtokát a hadiköltségek fejében leköttni, hasonlóképen a Sziléziát pacifikáló szász választónak a két Lausitzot. Míg utóbb Felső-Ausztriát ki tudta váltani, azaz a rajnai Pfalzért elcserélni, addig a Lausitzok ekkor, a cseh felkelés leverésének költségei fejében estek ki a Habsburgi monarchiából. Annyi bizonyos volt, hogy amikor a bajor és szász fejedelmek még a tőszomszédságukban levő cseh tűzfészek oltá-

sát sem végezték ingyen, még kevésbbé lehettek hajlandók csapataikat a magyar-erdélyi ügyek lecsendesítésére elkölcsönözni. Erről szó sincsen, Ferdinánd meg sem próbálja, s így neki Bethlen Gáborral szemben egyéb hadiereje nincs, mint Buquoy serege, mely korábban a csehek leverésére sem volt elégséges, még spanyolokkal történt megerősítése után sem. Buquoy, e tipikusan lassú, meggondolt, semmit sem kockáztató vallon vezér mellett rendelkezésre állanak a magyar csapatok, Forgách Zsigmond nádor, s más, Bethlentől elpártolt urak zsoldosai, nyugati vármeigyék nemessége. Mindez együttvéve sem oly nagy hatalom, hogy Bethlennek, erdélyi seregére és a mellette megmaradt urak zsoldosaira támaszkodva, tartania kellene tőlük. Veszedelemes helyzetbe csak akkor kerülhetne, ha a háború még sokáig tartana, amikor is a császár megismételhetné a cseh felkeléssel szemben tanúsított eljárását: újabb spanyol csapatokat szerezve, bajor Miksával újabb szerződést kötve döntő csapást mérhetne Bethlenre is s ezzel a magyar választott királyság sorsát, a csehhez hasonlóan, egy csapásra elintézhethetné.

Bethlentől azonban távol volt a gondolat, hogy ily veszélyesen huzamos háborút viseljen. Hadviselési szándéka egészen világos: gyors mozdulatokkal, összefogott erőknél energikus harcba vetésével a császáriakat pillanatnyilag megfélemlíteni, s tőlük legalább is azon békefeltételeket kiharcolni, melyeket már két évvel előbb, 1620 januárjában megígért neki a császár. Miután Forgách és Buquoy Pozsony várát és városát visszafoglalták, Érsekújvárra következett volna a sor, de közben a nádor hirtelen meghalt, Buquoy pedig Érsekújvár alatt egy jelentéktelen csetepatéban lelte halálát, a császári sereg teljesen feloszlott, Bethlen nehézség nélkül nyomulhatott előre egész a morva-alsóausztriai határokig, az ellene feltámadt magyarok csapatait már korábban szétverve. A két új császári-magyar vezér, Pálffy István és Bosnyák Tamás is fogságba esett.¹³⁷ Mindezen harcok újból bebizonyí-

ták úgy tetterejét, mint személyes bátorságát, de döntő győzelmet nem hoztak. Ilyent annál kevésbé hozhattak, mert hiszen a cseh felkelés és a felsőausztriai parasztlázadás leverésével egész Közép-Európa, az örökös tartományok úgy, mint a német birodalom béke állapotába kerültek, a győzelmes császári fegyverekkel szemben senki sem merészkedvén egyelőre mozdulni. A földönfutó téli király bujdosása során Németalföldön állapodván meg, onnan írta könyörgő leveleit szövetségesének, Bethlennek segítségért, amire pedig igen csekély kilátása volt. Apósa, Jakab király mereven elzárkózott vejének segélykiáltásai, valamint az angol nép és parlament Habsburg-ellenes, harcias hangulata elől, még akkor is, mikor a győzők már hozzáfogtak Frigyes király ősi pfalzi birtokainak konfiskálásához. A rajnai Pfalzba Spinola spanyol serege vonult be, az Oberpfalzot pedig Miksa bajor herceg volt elveendő csehországi működése végleges jutalmául. Az ő nevében Tilly indult meg e területek elfoglalására. Pfalzi Frigyes bukott ügyét, s vele a monarchia Hispanica, a domus Austriaca elleni világháborút ebben a pillanatban csak egyetlen ember, Mansfeld Ernő folytatta, a katolikus születésű, katolikusnak maradt kalandor, aki már a fehérhegyi csata előtt felajánlotta ugyan szolgálatait Miksa bajor hercegnek, majd a cseh és császári hadak döntő mérkőzésekor semlegességi nyilatkozatot adott ki, de a vereség után egyedül folytatta tovább a harcot azon ügy érdekében, melyet korábban szívesen elárult volna. Mansfeld itt lép be Bethlen Gábor életébe, mint távoli, soha el nem érhető szövetséges, akinek seregét az erdélyi fejedelem állandóan bevonja számításaiba anélkül, hogy segítségéből valaha is pozitív hasznot tudna magának biztosítani. Mansfeld nemcsak abban elődje Wallensteinnek, hogy seregeit egyenesen eltartatja a területekkel, hol épen tanyázik, a hadviselés nála is nagy üzlet, melynek végső célja a friedlandiéhoz hasonlóan, külön világi fejedelemség megszerzése. Egész életében égette a székelyen, hogy atyja nem törvé-

nyesítette és nem engedett neki törvényes testvéreihez hasonlóan fejedelmi életmódot és rangot, innen egész működésében az a törekvés, hogy valahol, akárhol megvesse a lábát, s ott ügyes tárgyalások útján független állást biztosítson magának. Fehérhegy után seregének romjaival nyugatnak töri át a bajor és szász gyűrűt, a Rajnához vonul és ott mindkét féllel folytonosan tárgyalva, az elsassi Hagenauból akar magának fejedelemséget kívágni. Miután ez a kísérlete nem sikerül, bár a brüsseli főherceghelytartót is megpróbálta e gondolatnak megnyerni, megmarad a protestáns ügy mellett, a hollandusoktól zsoldot fogad el és a spanyol csapatoktól, valamint Tillytől szorítva, Ostfrieslandba vonul, hogy most ebből csináljon magának, hollandus protektorátus alatt, külön hercegséget.¹³⁸

Ez az ember, az ő néhány ezer ide-odavonuló zsoldosával, akik a szegény nép szípolozásából tartották el magukat és csak akkor szaporodtak meg kétes elemekkel, mikor híre terjedt hollandus vagy angol segélypénzek érkezésének, nem lehetett Bethlen számára komoly szövetséges, bár Mansfeld mindent megtett, hogy ügyének az erdélyi fejedelmet lekötölte. Két hóval Fehérhegy után, legnagyobb nyomorúságából ír Bethlennek nagyhangú levelet, melyben a pápai zsarnokság és a spanyol iga ellen további küzdelemre biztatja, vigasztalva, hogy a spanyol királynak úgysis elfogyott már a pénze, ő pedig a Savoyai hercegtől annyit kap, amennyire épen szüksége van, a spanyol uralomnak ép most ütött utolsó órája, mert Velence, Hollandia, a svájciak összefognak ellene, az ő segítségével neki nemsokára megint 15.000 főnyi serege lesz, kitűnő gyalogság, csak lovasok kellenének még, küldjön tehát Bethlen kétezer magyar lovast és vigyázzon, nélküle ne kössön pacifista tiót.¹³⁹

A kalandor condottiere ezzel a levéllel ütötte meg a hangot, mely azután Bethlennek nemcsak a vele való érintkezéseiben,

de mindegyik külföldi hatalommal folytatott diplomatisálásában is állandó marad: a saját eredményekről és saját kilátásokról bármily alaptalanul is a legjobb híreket közölni, hogy a tárgyalásban álló másik fél annál bizakodóbban és nagyobb kedvvel legyen hajlandó a maga részéről segítséget adni. Az ilyen levelezés célja a szövetségest minél mélyebbre belevonni a dologba, hogy onnan többé egyedül el ne távozhassék, amely törekvésnek egyetlen, de igen kiadós korrektívuma az volt, hogy a másik fél is teljesen tisztában volt az ilyen levelek és ígéretek diplomáciai jellegével és csekély pozitív értékével.

Ha Bethlen Mansfeld ígéreteire óvakodott építeni, még annál is kevesebbet adott a menekült téli király leveleire. A kettőjük közt 1621 folyamán mindegyre megújuló levelezés és diplomáciai érintkezés lomha, zavaros folyóként cipel magával üres ígéreteket, nagyhangú nyilatkozatokat és a másik féltől számba sem vett kérelmeket, könyörgéseket. Bethlen büszkén nyilatkozik előtte török szövetségről: a török segély közeli és hatalmas, döntő lesz, ő maga sohasem fog a császárral megbékélni, Frigyes se tegye ezt, hanem inkább közölje vele állandóan ügyei állapotát, s néhány ezer katonát küldjön Sziléziába, ahol még némely volt alattvalói fegyverben állanak a szász választóval szemben. A pfalzi, aki ekkor veszté el még Pfalzot is, keserűen panaszkodik Bethlennek a sors és az emberek gonoszságáról, de természetesen ő sem mond le a harcról, sereget ugyan nem küldhet, mert semmije sincsen, azonban ki fog tartani Bethlen szövetségében, a jövő az övék, mert hatalmas rokonai, az angol, svéd, dán királyok előbb-utóbb meg fogják segíteni.¹⁴⁰ A hanyag és könnyelmű fiatal ember Fehérhegy utáni csúfos futásával bármennyire kiérdemelte is Európa megvetését, mint földönfutó annál nagyobb állhatatossággal ragaszkodott pfalzi és cseh királyi jogaihoz, erősen meg lévén győződve, hogy az európai protestáns hatalmak meg fogják segíteni. És ebben igaza volt: a harmincéves

háború bevezető cseh periódusára következett 1625-ben az angol szövetségben álló dán királynak közbelépése, majd pedig 1630-ban Gusztáv Adolf támadásával a svéd periódus.

De mindez 1621-ben a távol jövőnek kódében volt, s Pfalzi Frigyes jámbor kívánságaiból Bethlen nem kovácsolhatott fegyvert és nem verethetett zsoldfizetésre pénzt. Pedig kifelé, a magyar uraknak és vármegyéknek bármily elszántan mutogatta is háborús elhatározását, belsejében tétovázva kereste a pénzforrást, mely a komoly hadviselést lehetővé tenné számára anélkül, hogy saját fejedelemségét kellene végsőkéig kiszípoloznia. Akkoriban Európának két országa volt, mely szerencsés fekvésénél, kereskedelmi működésénél fogva nagy gazdagságot élvezett, de hogy ezt élvezhesse és szabadságát túlhatalmas szomszédok közt fentarthassa, zsoldosok tartására szorult. Ez a kettő Velence és Hollandia volt, közülök Hollandia részben maga is harcolt, s ilyenkor idegen zsoldosokat vett szolgálatába, részben pedig penziókat, hadi összegeket fizetett külhatalmaknak, hogy ezek tovább folytassák az ő ellenségeivel, a Habsburgokkal valami okból megkezdett harcokat. A tetőpontot ekkor már túlhaladt Velence inkább ez utóbbi eszközt kedvelte, önmaga nem igen mert a Habsburgokkal háborúba keveredni, de szívesen megfizette azokat, akik ezt helyette, az ő érdekében megtették. A köztársaság államférfiai maguk is jól tudták ezt, egyikük Velencét azilumhoz hasonlította, melyhez segítségért, azaz pénzért fordul mindenki.¹⁴¹ Ehhez az azilumhoz már Pfalzi Frigyes is megtalálta az utat, már királysága rövid idejében felajánlva szövetségét a köztársaságnak anélkül azonban, hogy a Signoria udvarias levélen kívül egyéb választ adott volna, amely levélben azonban Bethlent is üdvözölte, mivel Frigyes követe is főként azzal próbálta Velence harci kedvét feléleszteni, hogy Bethlen akcióinak hasznos voltát csillogtatta előtte. Tudjuk már, hogy Bethlen egy darabig Stájerországot szeretne volna elfoglalni, s innen egyenes érintkezésbe

lépni Velencével, amely esetre Zengget volt hajlandó ennek a magyar királyság területéből átengedni.

A velencei szövetség és a belőle várható pénzsegély a hainburgi tárgyalások meghiusultával lett égetővé. 1621 tavaszán és őszén egymásután két követség útján is szorgalmazta ezt Bethlen a Signoriánál, amikor is az olaszul nem beszélő magyarok helyett született olasz megbízottai vitték a szót, akik kalandos mult után állottak szolgálatába. A köztársaságnál, mely a Vatikán mellett legelőször fejleszté ki a diplomáciai érintkezés formáit Európában, nem volt nagy eset, ha idegen hatalmak követei fantasztikus ígéretekkel és követelésekkel jöttek. Az alaptalan túlzásokat az idegen követek írásbeli vagy szóbeli beadványaiban igen könnyen felismerték a velencei tanácsurak, a Savi, akiknek feladata volt írásban készíteni elő a válaszokat, melyek azután a Signoria és a Senato kritikáján is keresztülmentek.¹⁴² A korszaknak divatos diplomáciai túlzásai tehát sehol sem találtak oly hűvös megítélésre, mint épen Velencében. Itt egészen hiában léptek fel Bethlen követi messzeható tervekkel, melyekben pozitívum csak egy volt, az amit épen kértek, a köztársaság pénzsegélye, enélkül az egész terv semmit sem ért. Pedig ezek az olasz kalandorok fölényesen tudták a megsértődöttet játszani, mikor a köztársaság uroknak nem adta meg a királyi címet, majd pedig elragadó szavakkal ecsetelték a Bethlennel való összeköttetés előnyeit. A Valtellina ügye akkoriban közismert volt, egész Európa tudta, mennyire kellemetlen a köztársaságnak, hogy a milánói spanyolok megkezdték előnyomulásukat: ilymódon kísérelvén meg az osztrák Habsburgokkal a közvetlen érintkezést. Bethlen javaslatai e kérdés körül forogtak: a köztársaság fizessen neki rendes havizsoldot, s akkor ő megmenti a Valtellinát, vagy egyszerűen azért, hogy a császár csapatait leköti, vagy pedig, ha ez nem volna elég, maga is küldene sereget Stirián és Karinthián keresztül, melyeket elfoglal a császártól. Ezt

a pozitív javaslatot azután mindennemű ígérettel, félig vagy egészen megmutatott jó reménységgel burkolta be, követei lelkes szónoklatokat tartottak, hogy Európa nem hajlandó tovább viselni a Habsburgok tűrhetetlen jármát, hogy ebben velők éreznek a csehek, (akik már rég meghódoltak), Angolország, Németország s a hollandi tartományok; egyesek még azt is közölték a Signoriával, hogy Bethlennek a szultánnal szerződése van, mely szerint ez annyi törököt, tatárt küld neki segítségül, amennyit csak akar, de mindenesetre szívesen ad 200.000 embert, — más-kor viszont előadatta, hogy a törökkel nem is akar szövetséget, sőt ellenkezőleg, ő a kereszténység antemuraléja a pogányok ellenében, s már ezért is segítséget érdemel Velencétől. Velence urai csöndesen végighallgatták erdélyi szolgálatba állott földieknek e handabandázását, melyet egyébként nem igen minősíthettek, miután úgy a konstantinápolyi, mint a bécsi velencei követőtől nagyon is pontos értesüléseik voltak Bethlen valóságos helyzetéről. Hasonlóképen le tudták szállítani a valóság színvonalára azt a hírt is, hogy Bethlen parancsainak nem kevesebb, mint 90.000 katona engedelmeskedik, még pedig 14.000 Morvában, 12.000 Batthyány alatt a Dunántúl, 30.000 maga Bethlen alatt, s a többi a kanizsai basa seregében. Követei még az akkor annyira divatos ragione di stato-t is előszedték, többször hivatkozva Velence legsajátosabb érdekeire, melyek természetesen Bethlenével mindenben megegyeznek.

A valóságban Velence egyelőre még reménykedett, hogy Valtellina ügyét a császár beavatkozásától mentesen fogja elintézhetni, s különben is ha szövetséges kellett, sokkal közelebbit és hatalmasabbat találhatott Savoyában és Franciaországban, melyekkel folytonosan tárgyalásban volt és már 1623-ban szerződésre is lépett. Így azután a Bethlen-féle koncepció, mely szerint Magyarország, a harcias emberekben gazdag és Velence, a zsoldban gazdag, kiegészítik egymást, Velence részéről igen ud-

varias szavakban elutasított, a köztársaság csak a csehek bukott vezérét, Thurn grófot vette szolgálatába, Bethlen pedig, bár az új hadviselés folyamán a velencei segélyre nagyon is szüksége volt, végül is kénytelen volt lemondani annak reményéről.¹⁴³

Az európai hatalmak közül senki sem merészelve háborúba lépni, utolsó reménységét a törökbe kellett vetnie, akinél a konfederáció közös követtségének kimulta után is állandóan próbálkozott segítségkéréssel. A portai basák személyes viszonyainak alapos ismerete, követeinek kiterjedt összeköttetései és nem utolsó sorban nagy pénzbeli vesztegetései nem is egyszer hozták közel a reményt, hogy a porta csakugyan megsegíti; ígéretet kapott is néha, sőt egyszer a porta szerdárt is nevezett a magyarországi hadjáratra, anélkül, hogy ennek a kinevezésnek bárminemű következményei lettek volna. A portának ekkor a lehetetlenséggel volt határos a császárral a békét felbontva újra kezdeni a tizenötéves háborút. A húszesztendő II. Ozmán szultán uralkodása egyenes vonalban haladt a katasztrófa felé, mely 1623-ban következett be: ez volt az első szultán, akit janicsár-lázadás taszított le trónjáról és szolgáltattat ki gyilkosainak. Ozmán kétségtelenül lelki betegségben szenvedett, bár világos pillanataiban harcias lelkületet tanúsított és Szolimán császárt tartotta mintaképének. Háborúban Szolimán páncélját hordozta derekán, viszont szerette felső ruháit gyapottal is kitömní, hogy serege vállas, derekas voltán csodálkozzék. Lelki depresszióit a basák jól felhasználták befolyásuk növelésére, amíg ő hirtelen elhatározásból el nem küldte őket. Kormányára alatt egyik napról a másikra minden megtörténhetett, ez adott Bethlennek is reményt útjai elérésére, a valóságban azonban az egymást váltogató basák uralma semmi energiát nem tudott kitermelni, s legkevésbé azt a nagy elhatározást, mely a császárral való szakításhoz szükséges lett volna.

A portának különben is érdeke volt a császári békét fen-

tartani, amíg a lengyel zavarok évről-évre újra felmerültek. Ezeket pedig részben Bethlen Gábor keltette fel, aki a moldvai vajdával, a kalandor, korábbi császári ágens, majd török követ Gratiani Gáspárral rossz viszonyban volt, benne a katolikus, Habsburgbarát lengyel hatalom exponensét látta, s ezért letételén munkálkodott a portánál. Az 1620-iki hadjáratban, amikor Szkender basa Gratiani letételét végre akarta hajtani, ezt a lengyelek csakugyan megsegítették, de a lengyel sereg vesztett ütközet után, hosszú hősies visszavonulásban teljesen felőrlődött. A lengyelek meg voltak győződve, hogy régi ellenségük, Bethlen vette rá a törököt a hadjáratra, hazug híreivel, mint mondták egymásnak és régi dühös szenvedélyével,¹⁴⁴ különben minden erejük megfeszítésével készültek a jövő esztendőre, világos lévén, hogy a Nagy Szolimánt majmoló Ozmán nem fog most otthon maradni. Ez az új lengyel hadjárat csakugyan elfoglalta a török birodalom minden erejét 1621 tavaszától késő őszeig, és nagy fáradalmaival, vérvesztéseivel előkészítője lón a janicsárok lázadásának. A szultán a khocimi erősített táborba vonult lengyeleket, köztük a Ferdinándtól küldött 8000 főnyi német segélyhadat körülfogta ugyan, de hosszú véres harcok után kénytelen volt eredmény nélkül hazatérni. Bethlennek sikerült a csatlakozási parancsokat kijátszva távol maradni, csak Erdélyből kiküldött élelemmel segíté a szultáni sereget.

A török hatalom gyöngülésének volt a jele, hogy mindezen hadjáratokban a korábban csak előharcos jelleggel bíró tatár csapatok már jelentős szerepet játszottak, a khocimi harcokban Kantemir nogaji tatár khánnak már döntő szava is volt, s ugyan-csak ő okozta a lengyeleknek a legsúlyosabb veszteséget, széles területekről 25.000 embert rabszolgaságba hajtva. A tatárok e használhatósága Bethlen éles szemét sem kerülte el, viszont neki megvolt az elfogulatlan politikai érzéke is, mely lehetővé tette az egyszer felismert előnynek érzelmi felfogásoktól független

kihasználását. 1621 áprilisában követséget küld Galga krimi khánhoz, s követének, Harasztosi Balázs diáknak utasításba adja, hogy tizenötezer tatárnyi segítséget kérjen, amit ha „őnagysága megcselekszik, mi is egy napon tízezer magyar forinttal megajándékozunk”, ami kétségtelenül igen jutányos üzlet lett volna, egy tatár egy forintba se került volna, mikor magyar vagy német zsoldos 3—5—10 forintba is bele került havonta. Ha a khán eljön, alkalmas útja lesz a Havasalföldön át, onnan a Duna mellett fel, Titelnél át a vizen, Zombor, Pestre, onnan Bethlen táborába, aki aztán meg nem áll velük Prágáig, mert a cél, mondja, hogy „ellenségeinket keressék ők meg házoknál”.¹⁴⁵ Harasztosi Balázs levelet is vitt a tatár khánhoz, melyben a rábeszélés eszközei közt ugyancsak megvillogtatta a rablóvezér szemei előtt a gazdag zsákmány ígérletét, mely Bethlen vezetése alatt várható: megemlítette, hogy mindent megtesz a hadjárat előkészítésére, hogy „jobb alkalmatossággal mehessünk az ellenségnek gazdag országára”, ebből az útból több zsákmányuk lesz a tatároknak, mint akármely lengyel hadjáratból, mert, teszi hozzá „oly gazdag országokban hordoznók, kikhez hasonlót soha a tatár nemzet nem látott, kincscsel, rabbal mindnyájan megrakodhatnak a vitézek”.¹⁴⁶ Igaz ugyan, hogy mire a tatárok, Dsélál mirza vezetése alatt, 1621 telére eljöttek, addigra a császári béke elkészült, s így reájuk semmi szükség nem lévén, Bethlen a tatrosi utat és egyéb hágókat bevágatta előlük, mintha hivatlan vendégek lettek volna, amiért Ozmán szultán meg is haragudott rája,¹⁴⁷ — a dologból azonban így is csak kára lőn, mert a Harasztosival küldött levél Forgách Zsigmond nádor kezébe kerülván, nyilvánosságra jutott, a császári publicisztika rögtön elterjesztette Európában, nem ok nélkül remélve ettől a Bethlen törökbarátsága miatt úgys meglevő idegenkedés növekvését.

A török- és immár tatár-barátság erősen hatott a magyarságra is; az még Bocskay példája és Bethlen kísérletei

után is csak kezdetén volt annak a fejlődésnek, mely később Thökölynek lehetővé tette tisztán a török hatalomra építeni nemzeti politikáját. A leplezetlen törökbarátság miatt való elkeseredést mi sem jellemzi inkább, mint hogy Bethlen törökországi követei is egymásután ellene nyilatkoznak. Így Rimay János után Sövényfalvi Dániel, aki egyszerű ember, Bethlen emelte ki a semmiből, s most mégis bátorságot vesz magának, urát a török szövetség további követéséről lebeszélni. Mert ez csak hiábavaló biztatást hoz, írja, mert „higye el nagyságod, ő felsége mellé semmi derekas segítség nem megyen”, különben sem várható semmi jó a töröktől, ha egészen elszakadunk a keresztény világtól: „Nagyságos uram, a keresztényen ugyan keresztényen. Micsoda tartotta meg, Istenem uram, eddig szegény hazánkat, bizony nem az mi erőnk, nem az hegyek és havasok, nem az mi okosságunk, hanem az kereszténységtől való félelem”, most ez a közös ellenség örvend rajta, hogy „az kereszténységnek opponáltuk magunkat, elszakadtunk tőlük, és így ha meg akar nyomorgatni, ki segít rajtunk? kinek könyörögjünk? miképen ellenkezzünk?”¹⁴⁸ Nemcsak az egyszerű nép, de a diplomácia kitanult emberei sem tudják tovább követni Bethlent azon az úton, mely látszólag végkép elszakadt a kereszténységtől és odakanyarodott a sokszázados pogány ellenséghez. Az 1621-ki hadjárat kényszerű végének nem utolsó sorban a nyilvánossá vált török barátság lőn az oka, ez adta Bethlen alvezérei kezébe a tollat, mely fölebbezés vagy halogatás lehetősége nélkül pontot tett a fejedelem első, három éven át húzódó támadásának végére.

Kilenc önállóan működő alvezére, köztük Kornis Zsigmond, aki Fehérhegynél parancsnokolt, Horvát István és Petneházi István, a felsőmagyarországi és morvai harcok bátor vezérei, közösen aláírt könyörgéssel fordulnak hozzá és elmondják, hogy a rájuk bízott hadak szörnyen kedvetlenek a tovább való hadakozásra, sőt ez ellen protestálnak is, még hópénzüket se akarják

felvenni s mindez, ha tovább tart, „szegény hazánknak utolsó veszedelemre jutását jelenti,” s ezért kérik, kösse meg minél előbb a békességet. Főindokuk pedig e bizonyára erősen fegyelemsértő lépésnél a töröktől való félelem: az ország nyomorúságáról beszélve végül saját sorsukat is megemlítik: „magunk is peniglen (felséged kegyelmesen megbocsássa) ennyi esztendőől fogván édes hazánkat, szerelmes házunk népét, gyermekeinket otthagván ilyen szörnyű halálos időben az pogány nemzetségnek szomszédságában és bizonytalan barátságában mint hagyhassuk, felséged kegyelmesen megítélheti.”¹⁴⁹

Szerényebben nem lehetett volna figyelmeztetni a fejedelmet, hogy útjától, melyre térni látszott, a magyarság széles tömegei irtóznak. Kiindulásakor, harmad éve, senki se tudott török veszedelemről, most pedig a legbátrabbak szíve is remegett a pogánynak szomszédságában. A történetíró mély szemrehányás indokait találhatna mindebben, ha nem tudná, amit Kornisék és Petneházyék nem tudtak, hogy t. i. Bethlen a török segély után járva épenséggel nem szakítá el a kereszténységhez fűződő kapcsolatokat.

A háború folyton folyt ugyan, az erdélyi seregek nemcsak Morvaországban pusztíták el a császár híveinek birtokait, hanem Sziléziáig is elkalandoztak, ahol Bethlen szövetségre talált János György jägerndorfi őrgrófban, a brandenburgi választó fiában, korábban Strassburg protestáns, de a katolikus szomszédoktól elűzött püspökében. Ez volt az egyetlen, aki a cseh tartományokban a felkelés zászlaját még fentartotta, s mikor a megszálló szász választó seregével szemben már nem tudott védekezni, több ezerből álló seregével 1621 augusztusában Magyarországra vonult és Bethlen vezetése alá adta magát. Döntő siker azonban így is kilátástalan volt, hiszen még Pozsonyt sem sikerült Bethlennek hosszas ostrommal sem elfoglalnia, annál kevésbbé gondolhatott a két év előtti bécsi expedíció megismétlésére. Így a hadi

helyzet kilátástalansága nem kevésbé sürgette a békét, mint a saját táborában mutatkozó elégtelenség és a külföldi segély elmaradása; üzenetei a császári udvarba, a magyar tanácshoz már a nyár elejétől kezdve egymást érték: még a Nagyszombatban elfogott jezsuitákat, köztük Káldy Györgyöt is azzal bocsátotta el a császárhoz, hogy a béke ügyét előre mozdítsák, míg végre 1621 októberében a két fél legtekintélyesebb emberei, Pázmány, Esterházy és több német, Bethlen részéről Thurzó Imre, összeülhettek Nikolsburgban a béke megbeszélésére. Az ifjú Thurzó, a béke lelkes előmozdítója, pár nap múlva ugyan, huszonhárom éves korában meghalt, helyét Thurzó Szaniszló hasonló békevággyal foglalta el, s a szerződés végleges szövege most már gyorsan, 1622 január 6-ára, el is készült.

A tárgyalások most is túlnyomó részben Bethlen személyes kielégítése körül forogtak, melynek nagy méltányossági alapot szerzett az, hogy némi vonakodás után hajlandó volt a magyar királyi címről lemondani, ha ennek fejében illően kielégítik. Az alkudozás most is a szokásos nehézkes formákban ment végbe: mindegyik fél elfogadhatatlan követelésekkel lépett fel, s abból csak lépésről-lépésre engedett. A vallás szempontjából nem annyira a protestáns, mint a katolikus egyház dolgai szerepeltek: Bethlen a neki átadandó területeken az egyházi javak szekularizálását követelte, Pázmány pedig ezt visszautasítva, a katolikus vallás szabad gyakorlását akarta biztosítani e vármegyékben is. A magyar rendi kívánságok nemcsak hogy egészen mellékes szerepet játszottak, melyeken egyik fél sem indult fel, de magukban véve is igen szerények voltak: az 1606., 1608-i engedmények megerősítését, Ferdinánd választási feltételeinek törvénybe iktatását, amnesztiát, a végvári katonaság rendes fizetését követelték, csupa oly természetes dolgokat, melyeknek artikulusba vételét bármely békés országgyűlés is elérhette volna; ezeken kívül a jezsuiták kitiltása, az egyházi rend országgyűlési képviselőtének

megszorítása voltak a legszélsőbb feltételek, mely utóbbiakkal azonban a béketárgyalások komolyan nem is foglalkoztak.¹⁵⁰ Politikai és területi kérdések teljességgel kizárták a vallási dolgok iránti érdeklődést, s úgy a nikolsburgi béketárgyalások menete, mint maga a kész békeszerződés is, a protestáns kívánságoknak a felkelés korábbi idejéhez képest nagymértvű visszafejlődését mutatja.

A háború kezdetén, a prédikátoraiktól vezetett felsőmagyarországi csapatok hatalmas lendülete egészen más határozatokat hozatott az 1619. pozsonyi országgyűléssel, melyen, tudjuk, Alvinczi Péternek és protestáns egyházi társainak személyesen is nagy befolyásuk volt. Ez az országgyűlés törvénybe iktatta a templomok, temetések, harangok használatára nézve a protestáns követelést, s ezzel a katolikus templomoknak a kegyúr akarata ellenére is lehetővé tette a jobbágyok kívánságára leendő protestantizálását. Ennek a magában véve is nevezetes újításnak nagyjelentőségű szankciót is szerzett azzal, hogy cseh mintára defenzorok választását mondta ki, — mind a négy főkapitányságnak megfelelő kerületben mind a három felekezet: ágostai, helvét, katolikus, négy-négy defenzort választ, ezek elé kerülnek a templom, temető, harang használatát illető panaszok, melyekre ők a vármegyei hatóság segélyével akár jószágvesztés büntetését is kimondhatják. A pozsonyi országgyűlés egyúttal elrendelte a katolikusoktól lefoglalt templomok visszaadását és mint már tudjuk, az egyházi birtokok teljes szekularizálását. A következő, 1620 tavaszi beszercebányai országgyűlés még tovább haladt ezen az úton, mert megszüntetve az egrin, nyitrai és győrin kívül a katolikus püspökségeket, kimondta, hogy e három püspököt is a királyi tanács segélyével Bethlen, mint magyar király nevezze ki, s nem lévén egyházi vagyon többé, ők a kincstártól évi kétezer forint fizetésben részesüljenek. Mindkét országgyűlés határozatait törvényerőre emelvén Bethlen jóvá-

hagyása, csak természetesnek tarthatnók, hogy a béketárgyalások során úgy Bethlen, mint a magyar rendek megpróbálták ezen országgyűlési artikulusok elismertetését kieszközölni a császár és magyarjai részéről. Hogy ez nem történt meg, abban csak kis részben felelősek a magyar rendek, akik egy Bethlentől összehívott új, eperjesi, majd kassai országgyűlésből kiküldöttek ugyan néhány tagot a fejedelem mellé, a béketárgyalásoknak figyelemmel kísérésére, ezeknek azonban a fejedelem erős egyénisége mellett jóformán semmi szerepük nem lehetett. Amint Bethlen volt az, aki a hainburgi, majd nikolsburgi tárgyalások során eréllyel harcolt a területi kérdésekben, ugyancsak őneki kell tulajdonítanunk, hogy a vallási kérdések, a fenti artikulusok Nikolsburgban még csak meg sem említették. Kétségtelen, hogy a pozsonyi és besztercebányai törvények a katolikus egyháznak nemcsak anyagi alapjait, de belső berendezését is megtámadták, amennyiben a püspöki kinevezést protestáns fejedelemre és annak természetesen protestáns többségű tanácsára ruházták; az is kétségtelen, hogy a katolikus vallásgyakorlat szabadságát ily erősen támadó artikulusokat csak protestáns többségű országgyűléseken lehetett elfogadni, ahol a katolikusok, mint az egész egyházi rend is, távol voltak, s aki a világiak közül megjelent, a fejedelem fegyveres tekintélye által akadályozva volt véleménye nyilvánításában: mindezt Bethlen bizonyára tudta, s így azzal is tisztában volt, hogy az ő két országgyűlésének vallási artikulusait a Pázmány és Esterházy, meg Dietrichstein bibornok vezetése alatt álló császári békedelegáció soha sem fogja elfogadni; feltehető tehát, hogy józan belátás, a lehetőségek mérlegelése, a szükségtelen komplikációk kikerülésének vágya tartották vissza e kérdések felvetésétől.

Lehetséges, hogy ezen indokok is vezették a vallási kérdés fel nem vetésében, elmellőzésében, de itt azt sem szabad elfelejtenünk, hogy már támadásának indokai közt is alig, csak másod-

harmadfokon szerepelt a vallási kérdés, a protestáns vallás-gyakorlat szabadságának ügye. Érthető tehát, ha ez első sorban politikai természetű támadást hasonlóképpen politikai jellegű béketárgyalások és békeszöveg fejezték be és hogy a vallási sérelmek a háború kitörésekor, befejezésekor pedig a vallási követelések igen szerény szerepet játszottak. Amint Bethlen nem a vallás-szabadság elvont teoriájáért, hanem a korszak adott viszonyai-ban gyökerező politikai követelésekért szállott harcba, úgy békekötése sem célozza a protestáns vallás-gyakorlat szabadságát, vagy annak bárminemű kibővítését. Látni fogjuk, hogy a templom, temető és harang ügye egész későbbi uralkodása alatt sem szerepel többé, későbbi békeszerződéseiben sem tér ki rájuk és Rákóczi Györgynek kellett jönnie 1643-ki támadásával, hogy a protestánsok e régi kívánságát újra felkarolja, s a linzi békében megvalósítsa. A nikolsburgi békének Bethlentől Nagyszombatban történt aláírása után Thurzó Szaniszló és tárgyaló társai 1622 január 12-én külön tiltakozó oklevelet adtak ugyan ki, de ebben távolról sem a pozsonyi és besztercebányai radikális követeléseket ismételték, hanem csak az ellen tiltakoztak, ha netalán a meglévő vallási törvényeket a katolikusok nem Mátyás főhercegnek 1606 szeptember 25-ki nyilatkozata értelmében akarnák interpretálni, amely nyilatkozat a bécsi békének a „katolikus vallás sérelme nélkül” kifejezésétől elvett minden, a protestánsok ártalmára használható értelmet.¹⁵¹ A nikolsburgi császári biztosok nem lévén hajlandók ezt a Mátyás-féle deklarációt újból kiadatni, Thurzó Szaniszlóék attól tartottak, hogy az 1606., 1608. és 1618-ki vallási rendelkezések a Mátyás-féle értelmezés-nél szűkebb, szigorított értelemben lesznek ezután végrehajtva. Tehát ez az utólagos protestáció, távol attól, hogy Pozsony és Besztercebánya szélsőséges határozatait képviselné, csak annak akarta elejét venni, nehogy a protestánsok szabad vallás-gyakorlata a fölkélést megelőző gyakorlathoz képest is korlátoztassék.

A háromesztendős küzdelem, végső eredményében a protestáns vallásgyakorlat számára semmi új jogot nem hozott, lényegben a békeszerződés után, az 1622-i magyar országgyűlés ott folytatta a vallási dolgokat, ahol az 1618-ki és 1619-ki elhagyta.

Mégis tévednénk, ha azt hinnők, hogy Bethlen támadása és makacs küzdelme semmivel sem erősítette a magyar protestantizmus helyzetét. Politikának és vallásnak akkori sajátságos összefüggéseit ismerve, természetesnek kell tartanunk, hogy Bethlennek, a protestáns fejedelemnek minden hatalmi gyarapodása, területi terjeszkedése a protestantizmus erősödését szolgálta. Az ő személye ekkor magában véve is protestáns hatalmat jelentett, s ha most a nikolsburgi béke nemcsak biztosítá őt Erdély birtokában, melytől a pozsonyi és bécsi kormányok korábban oly állhatatosan meg akarták fosztani, hanem élethossziglan neki adta Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod, Abaújvár hét vármegyéjét, Kassa városával együtt, német birodalmi hercegi címet, családjának Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket biztosítá, Munkácsot örökjogon, Ecsedet zálogba beírta, a területén levő végvárok fentartására a német birodalmi adóból évi 50.000 forintot ígért: akkor mindez nemcsak az ő méltóságát, hanem a protestantizmus erejét is gyarapította. Hét keleti vármegye került most protestáns uralom alá, s bennük már nem a protestáns vallásnak, hanem csak a katolikusnak szabadsága lehetett kérdéses, ezért mondta ki e területekre a békeszerződés a katolikus vallás szabad gyakorlatát.

Bethlen Gábor kiadta a szent koronát, lemondott a magyar királyi címről, lemondott a protestáns vallásgyakorlat további biztosításáról a magyar királyság területén, de ezek fejében megalkotta, saját vezetése alatt, a területében szinte megkétszereződött új protestáns erdélyi hatalmat.

ÖTÖDIK FEJEZET

A TETŐPONTON

1. Az egyéniség és kifejezésformái.

A NIKOLSBURGI béke, ez a papirosokmány, mely az akkori felfogás szerint csak ideig-óráig, a viszonyok változáig bírhatott érvénnyel, magában véve nem tudta volna megalapozni Bethlen Gábor hatalmi állását, ha ez már a béke megkötésekor rég készen nem lett volna. Bethlent nem Ferdinánd és a nyugati magyarok elismerése tette tekintélyes fejedelemmé, nem a birodalmi hercegi cím, de még a hercegségek és vármegyék birtoka sem, amellyel a szerződés megajándékozta, az ő tekintélyét és tényleges hatalmát megalapította már az ő háromesztendős küzdelme, s benne egyéniségének sajátos megmutatkozása. Bethlen valóban a kortársak szeme előtt nő személyi tulajdonságainak kifejtésében, mióta erre támadása teret és mozgási szabadságot adott néki. Átalakulását ha megfigyeljük, nem is annyira a kis erdélyi fejedelemtől és török vazallustól a Közép-Európa ügyeiben döntő jelentőséget nyert nagyhatalmú dinasztáig vezető út a nevezetes, mint inkább az a másik, amelyen ő egyszerű főúrból, magánemberből valódi szuverénné fejlődött.

Ebben a régi században, melytől a demokrácia minden fogalma idegen, amelyben az individualizmus is csak a társadalom legmagasabb fokain kezd még bontakozni, rendkívüli jelentősége van annak, ha valaki társadalmi osztályából tudatosan, kész-

akarva, a körülmények felhasználásával az uralkodónak magányos magaslatára emelkedik. A fejedelemség nemcsak megsokszorozhatta hordozójának energiáit, nemcsak teret nyitott akcióképességének, de egyúttal lehetővé tette neki, hogy tehetségeit egészen új mezőkön fejlessze ki. Bethlen tehetséges és jellemes kortársát, Esterházy Miklóst csupán azáltal is messze túlhaladta, hogy fejedelemmé lett, amíg ez, bár mint nádor az anyagi hatalomnak nem csekély mértékével rendelkezett, mégis egész életében alattvaló, szolga maradt. Pázmánynak ezt a függetlenséget, mit Esterházytól megtagadott a sors, egyházi mivolta és a katolikus hierarchia magas állásai szerezték meg, amelyek birtokában ő is elérte azt a nagy formátumot, melyet e korban világiaknak csak a fejedelmi méltóság adhatott.

Az egyéniségnek e legmagasabb, fejedelmi fokra való emelkedését a háromesztendőös küzdelem során folyton szemmel kísérhetjük. A támadás elhatározásától és előkészítésétől kezdve a katonai, politikai és diplomáciai vezetés kizárólag az ő kezében van, tanácsát senkinek nem kéri ki, hacsak azért nem, hogy kész elhatározásait utólag elfogadtassa. Mindenütt az ő akarata uralkodik, immár azzal a kizárólagossággal, azzal az ellenmondást nem tűrő határozottsággal, mely a korszak fejedelmeinek tulajdona, legyenek ezek több-kevesebb szuverénitással bíró német rendi fejedelmek, vagy pedig szuverénitás nélküli, de tényleges hatalommal annál inkább rendelkező nagyurak, mint például Richelieu, Buckingham vagy Wallenstein. A kibontakozásnak ez új, egyéni irányát az alattvalók eleinte nem veszik észre, innen van, hogy Bethlen kénytelen őket nem is egyszer figyelmeztetni arra a tiszteletre, mellyel vele szemben tartoznak. Ilyen figyelmeztetésre annál inkább szükség van, mert az erdélyi fejedelmi tiszt az utóbbi évtizedekben éppenséggel nem emelte ki viselőjét a főurak tömegéből, igazi szuverénitást János Zsigmond óta tulajdonképpen senki sem gyakorolt. Bethlen kioktatja tehát

alattvalóit, hogy „nem volnék játszótársa senkinek”, tehát nem is szenvedheti, ha parancsolatának valaki nem enged,¹⁵² — ilyen megokolását a fejedelem iránt tartozó engedelmességnek született szuverén aligha mondhatta, csakis olyan, akit még nem régen alattvalói magukhoz hasonlóknak tartottak. Hasonlóképen fáradtságába kerül egyes előjogokat elismertetnie, amelyek pedig az igazi fejedelmeknél, például a Habsburgoknál természetesek voltak. Így kell alattvalóival szemben magának formuláznia azt az „írott vitélő törvényt”, mely szerint „minden főrab az fejedelemé, valamelyet az fizetett hadak fognak, kik fejedelem fizetésén vagynak.” Ez volt Rudolf császárnak is joga, aki alatt, ha valami főörököt fogtak a magyar urak, kötelesek voltak fizetés, váltságdíj nélkül a császárnak adni, ugyanily jogokat gyakorolt Bocskay fejedelem is, csak épen tőle tagadják meg fizetett szolgálai, alvezérei, akikkel ily esetekben igen szigorúan lépett fel.¹⁵³ Általában, minél újabb keletű a fejedelmi hatalom, annál inkább kell azt folyton hangsúlyozni, ezért tart ő is gyakorta előadást a fejedelemség kötelességeiről, hogy azok szerint mi illendő és mi nem, hogy fejedelmi tisztét úgy kell viselnie, nehogy Isten és világ előtt méltán vádoltathassék gondviseletlenség vétkével. Ezért van neki joga még keményebb szókra is, az engedetlenség és restség eltávolztatására és a „haza szolgálatjának oltalmazására.”¹⁵⁴

Erdélyi fejedelmi szuverénítás — Bocskay rövid uralmát leszámítva — Bethlen Gáborig ismeretlen fogalom volt. Az ő elődei nemcsak kivétel nélkül elismerték a Habsburgi magyar király suzerainitását, eleinte nyilvánosan is, később titkos szerződésekben, de ettől függetlenül nem vették igénybe saját fejedelmi személyük számára a felségjogoknak azon teljességét, mely ekkor már, a római jogi teóriák terjedése folytán, minden nyugati trón megszilárdulásának alapja, leghatékonyabb segédeszköze volt. A magyarok közt a szuverénítás fogalmai ekkor is a szent korona járulécai voltak, az erdélyi fejedelemségben nem is fejlődhetett

ki külön, a szent koronától független szuverénitás. Az erdélyi fejedelem Zápolyai János és fia óta igazi primus inter pares volt, nagy főúri családnak tagja, hasonló nagy családok fiai között, az alattvalók köztudatában még személyének sérthetetlensége sem élt, innen a folytonos összeesküvések a fejedelmek élete ellen akkor, amikor a magyar királyságban az uralkodó felségét az emberek rossz szóval is alig merik érinteni. Az erdélyi fejedelemnek ezt a hiányzó szuveréni tekintélyt Bethlen Gábor szerezte meg, az ő nagy formátumú egyénisége az első (és szinte egyetlen), mely Erdély trónjának is biztosítani tudta a szuverénitással járó előjogokat és személyes tiszteletet.

Ez az erdélyi szuverénitás Bethlen Gábor személyében kitűnőleg protestáns jellegű, az ő reformált hitű prédikátorai, udvari papjai képezik ki, szoros kapcsolatban a protestáns Nyugaton uralkodó felfogással, s első sorban pedig református hittételekkel megalapozva. A kálvini reformáció, melynek támadásra mindenkor kész energiáit szeretik a jezsuita-rend állandó harci készenlétével összehasonlítani, egyházpolitikai elmélkedéseiben a világi hatalmat erős gyökerekkel ereszté le az egyházi talajba, a fejedelem kötelességeit és jogait mindenekelőtt vallási parancsokból vezette le. Ehhez képest Bethlen Gábor fejedelmi hatalma is első sorban vallási vonatkozású: eredeténél és végső céljánál egyaránt Isten rendeletét látják a kortársak, akik egyházi vonatkozásoktól elvált világi hatalmat sem a protestáns, sem a katolikus félen nem tudnak még elképzelni. Laicizált világi hatalom ismeretlen az egész akkori Európában, így érthető, ha Bethlen új szuverénitásának igazolását és egyúttal határait is református hittételekben találjuk meg.

Lipsiai Pál debreceni könyvnyomtató 1616-ban újra kiadta a helvét hitvallásnak magyar fordítását, melyet Szenci Csena Péter készített Oppenheimben, a pfalzi választófejedelem területén, Szenci Molnár Albert támogatásával. Az új hazai kiadást

Bethlen Gábor sürgette és támogatta, mert hiszen a „magyar nemzet még ez ideig nagy része nem tudta és nem olvasta ez vallást.” Ebből a fordításból idézzük a helvét hitvallás harmincadik részét, mely a fejedelemségnek fogalmát, értelmét, jogosultságát és kötelességeit magyarázza.

„Mindennemű fejedelemség Istentől rendeltetett az emberi nemzetnek békességére és csöndességére és úgy, hogy az világon legfőbb hele legyen. És ha ellensége lezend az Anyaszentegyháznak, fölötte igen megbánthatja és háboríthatja azt, ha pedig jóakarója és ugyan tagja az Ecclesiának, hasznos lészen az Anyaszentegyháznak, mint főtag, ki annak sokat használhat és azt szépen is segítheti.” A fejedelemség viselőjének békesség a főkötelessége és ezt eléri az anyaszentegyház szerint való keresztyén, istenfélő étellel, valamint „ha az igazságnak predikálását és az igaz hitöt promoteálja (előmozdítja), az hazugságot és idegen isteni tiszteletet minden hitetlenséggel és bálványozással együtt kiirtja és az Istennek ecclesiáját oltalmazza. Mert tanítjuk, hogy az hitnek gondgya főképen néz az szent fejedelemre. Tartsa azért kezében az Isten ígét és hogy az ellenközö dolog ne taníttassék, gondot viseljen.”

Ebből a kötelezettségből a fejedelemre nézve a háborúnak és békének vallásos megkööttsége származik: „Azért az Istennek kardját kivonja minden gonosztévőkre, pártütőkre, tolvajokra avagy gyilkosokra, nyomorgatókra, káromlókra, hamis hitőekre és mindazokra, kiket az Úr megbüntetni és meg is öletni parancsolt. Megtiltszon minden szófogatatlan eretnekeket is (azkik valóban eretnekek), kik az Istennek fölséges voltát káromlani és az Istennek Ecclesiáját háborgatni, sőt elvesztetni nem szűnnek meg. Hogyha szükséges haddal is az népnek megmaradását oltalmazni, hadat támasszon az Úrnak nevében, csak hogy először békességet keressen minden módon és semmiképen meg nem tarthatja az övét, hanem csak had által. És mikor ezeket az Magistratus hit-

ből cselekszi és ő cselekedetivel mint jókkal szolgál az Istennek és áldást vészen az Úrtól.”¹⁵⁵

A világi politika praktikumára nézve mindebből a fejedelemnek vallási megkötöttsége következik, mely a helvét hitvallástól ilyképen megszabva, semmivel sem kevésbé szigorú, mint az a megkötöttség, melyben II. Ferdinánd, a hithű katolikus császár intézte világi politikai ügyeit. A reformált hitű fejedelemnek, bár távolról sincs egyházával oly szerves összeköttetésben, mint a lutheranus „püspökfejedelmek”, egyházi kötelessége vallásának fentartása, terjesztése, mindennemű világi eszközzel, még háború által is: az egyház megmaradásáért hadat kell támasztania az Úr nevében. Viszont ennek az egyházi parancsnak kiegészítését képezi az akkori magyar protestantizmus teológiai irodalmában hasonlóképen előjövő parancs, mely szerint egyházellenes fejedelemnek, aki az egyházat el akarja nyomni, nem tartozik senki többé engedelmességgel. Amint ezt pl. Kecskeméti János, káliai prédikátor 1615-ben felvetette: „Szabad-e pogány és istentelen fejedelemnek engedni? Ha az pogány és istentelen fejedelem parancsol és kíván oly dolgot, mely az keresztyéni szabadsággal és Isten igéjével s tisztességével ellenkezik, nem szabad és nem köteles engedni, sőt az Szent Pál reguláját kell ez ellen megtartani, ki azt mondja: „Melius est obedire Deo, quam hominibus”, — elég baj, teszi hozzá, hogy „ez mostani időben mely keveset gondoljanak az emberek mind az Isten igéjével, mind pedig lelkek ismereteivel, úgyannyira, hogy az birodalom alatt levő emberek az ű tisztviselőjüknek szabadságosan engednek lelkek ismereti ellen is” — félelemért, barátságért, kedvért, ajándékért.¹⁵⁶

Ezeket a gondolatsorokat kell tekintetbe vennünk, ha Bethlen Gábor új erdélyi szuverénitását és annak az ő lelkében való tükröződését meg akarjuk érteni. A protestantizmusnak e vallási-lag indikált felfogása már csírájában hordozta az oppozíciót a szent koronának középkori, kizáróan katolikus jellegű tekinté-

lyével szemben. Itt két folyamat esik egybe, egymást kölcsönösen erősítve. Az egyik Erdélynek a magyar szent korona alól való felszabadulása, mely Bocskay István gondolata, s utána Bethlen próbálja kifejleszteni; a másik az a protestáns felsőbbbségi tan, mely a katolikus magyar király ellen irányul, s melynek a protestáns egyházi férfiak nyilatkozatai, prédikációi, s nem utolsósorban a *Querela Hungariae* panasza adnak folyton növekvő energiákat. A kettőnek egybefolyó hangjai folyton erősödve viszik és adják át későbbi nemzedékeknek a hírt Bethlen Gábor protestáns és erdélyi szuverénitásáról, melynek képe azután mindenkor megelevenedik, amikor a nemzettest egységében szakadás, az ősi királyság elleni opposíció jön létre.

Ez a magyar földön eddig ismeretlen protestáns szuverénitás a korszak felfogásához képest szinte egészen korlátatlan, abszolutisztikus természetű. Amint az erdélyi államból hiányzik centrumként a szent korona, épen úgy hiányzik belőle annak állandó korlátozója, a magyar rendiség. Erdélyben nincsenek rendek, csak három nemzet, három külön, önmagának elő csoportosulás, melyek csak a fejedelem parancsára mozdulnak meg közcélok érdekében. A fejedelmi hatalomnak távolról sincsenek oly korlátai, mint a nyugati királyságban, igazságszolgáltatás, hadvezetés, pénzügyek az ő kezében vannak, s ha katonasága van — darabontjai nemcsak testőrség, de egyúttal országos haderő is — akkor mindenki fejet hajt neki. Politikai opposíciónak nemcsak szervezete nincs, de a népességben hajlamosság sem található a protestáns fejedelem isteni eredetű jogait megtámadni. Ismeretes I. Jakab angol királynak fia számára írt oktató munkája a fejedelem tisztéről, amely a protestáns abszolutizmusnak, sőt legitimizmusnak e korbeli legmerevebb összefoglalása; ez a munka szintén közkézen forgott Magyarországon, Szepsi Korocz György, Bocskay egykori íródeákja fordításában, ellátva Szenci Molnár Albertnek, Bethlen jó emberének bevezető verseivel Jakab ki-

rály, a protestantizmusnak nagy tekintélye, itt a nép és király viszonyában az előbbi tökéletesen passzív, az utóbbit irányító, mindent cselekvőnek rajzolja: a király igyekezetét arra igazgassa és vezérelje, hogy „az alatta való népnek megmaradására és épületire szolgáljon és hogy az szép törvényeket kiosztván ő közzéjék, ez nép csendesben és békességben megtartassék.” A jó törvényeket a nép javára a királynak kell hoznia az országgyűlésen, mely utóbbit csak komoly törvényhozás kedvéért ajánlatos összehívni, nem pedig valami magánszemélyek érdekében, s így is minél ritkábban. Fő maximája, hogy az „együgyű szegény község” szabadon panaszkodhassék, de egyúttal megakadályoztassék, hogy a „gonoszok, néminemű demokratia, azaz, az köznépnek uralkodása felől kezdjenek gondolkodni magokban és így a fejedelemségeket hátra akarják vetni.¹⁵⁷

Bethlen Gábor, majd szinte ezerre menő ránk maradt levelében szokatlanul beszédes fejedelem — aki szívesen szól fejedelmi kötelességeiről és uralkodási maximáiról. Vallási vonatkozású nyilatkozataiban a protestáns fejedelem szólal meg, aki magasabb parancsnak engedelmeskedve tör céljaira, köztük első sorban a protestáns egyház, az ő egyháza erősödésére. Ez természetes is, amit ha tekintetbe veszünk, tudni fogjuk, hogy a vallás szabadságát követelő kifejezései mindenkor protestáns értelemben veendőek: a helvét hitvallású és Magyarországon az ágostai protestáns felekezetek szabad vallásgyakorlatainak érdekében. De nem kevésbé hibás volna, ha a magyar szabadságra vonatkozó kifejezéseit vennők a szónak mai értelmében, amikor szabadság csak az egész magyar közösségre, az egész nemzetre gyökerezethető s fogalmából magyar területek vagy népességek nem zárhatók ki. Bethlennél a magyar szabadság a protestáns magyarokra korlátozódik, a katolikus magyarok kizáratnak belőle, vagyis mindazok, akik a nyugati királyhoz ragaszkodva a protestáns érdekeknek ellene szegülnek. Azaz a nemzet politikai gon-

dolkodásában és egyúttal frazeológiájában is végbement immár a gyökeres szakadás, hasonlóan a vallási gondolkodáshoz: amint vallási kifejezéseken, ugyanazon kifejezéseken mindkét fél mást, egymással ellentettet ért, úgy különbözik értelemben a politikai szabadság is, ha azt protestáns, Bethlen, vagy katolikus, mondjuk: Esterházy alkalmazza. Esterházy frazeológiájában ép oly bőséggel merülnek fel a magyar szabadságot illető kifejezések, de mindenkor olyképen, hogy annak elnyomói az erdélyiek, maga Bethlen Gábor. Ő a magyar szabadság végveszedelmének tartja Bethlen támadását, mert épen ez sérti a szabad királyválasztás jogát; Bethlen választás nélkül is Magyarország fejedelmének hívja magát „fegyverrel vonván minden rendeket maga kötelességére”; ugyancsak Bethlen sérti a magyar szabadságot, mikor jogtalanul proskribáltat, sokak jószágát elveszi és másoknak adja minden per és perbeli ítélet nélkül, mikor az egyik rendet totaliter extirpálja az országból, s mikor a szabadon választott koronás király megvetésével azt akarja, hogy „egyszer megkoronázzott urunkat, fejedelmünket cseréljük el egy török-feltartott és nevelt rabon, ki most is jármában az töröknek” és így tovább, Bethlennek összes török érintkezéseit szemére hányva, mint a magyar szabadság elleni bűnöket.¹⁵⁸

Vallási szabadságnak így szegzik ellene a saját vallási szabadságukat, mely kizárja a másikat, politikai szabadságnak a saját politikai szabadságukat, mely szintén ellene mond a másikénak. Itt a kifejezésnek mélyére tekintve, a szakadék mélységét is megmérhetjük, mely a két koncepciót egymástól elválasztja, s amely lehetetlenné teszi, hogy bármelyik politikában is az egész magyarság, a nemzeti egység képviselőjét ünnepeljük. A nemzeti egység mintha visszavonhatatlanul elveszett volna, szintézis a két, egymás ellen fordult törekvés között hosszú időre most válik először lehetetlenné. Korábban, Bethlen uralkodása előtt még voltak némi kilátásai a nyugati magyarságtól kiinduló egy-

ségesítő mozgalomnak: hiszen Bocskay rövid függetlenségét még epizódnak lehetett tartani, mely után talán újból sikerülni fog egyesíteni a kettészakadt területet, — most azonban, miután Bethlen annyi sikerrel mutatta be az ő új Erdélyének életerejét és békekötésében oly súlyosan megcsonkítá a nyugati királyságot, ez utóbbinak végkép le kellett mondania a szintézis újabb kísérletéről. Esterházy és Pázmány, bármily expeditív is észjárásuk, többé nem próbálják meg Erdély visszacsatolását, leszámolnak a protestáns erdélyi szuverénitással, mely legfőlebb külsőleg rendelkezhető a szent korona alá, mellyel ellentétben fejlődött ki. Viszont Erdély sem elég erős arra, hogy az erők egybefogását, a nemzeti szintézist Keletről próbálná meg, — erre való teljes alkalmatlanságát leginkább az dokumentálja, hogy úgy Bethlen, mint utóda, I. Rákóczi György csak újabb magyar területek leszakításához tudnak nekilendülni, az egész: sok nekik, nem tudnának mit csinálni vele. Egyedül Bethlennek fantáziája, valóságos erő híján, próbálja meg egész Magyarországot valamiféle viszonyban hozzákapcsolni a protestáns erdélyi szuverénitáshoz, amint azt alább látni fogjuk.

A nemzeti élet egysége szempontjából egyik félt sem fogadhatjuk el tehát a nagy emberi és nemzeti jogok előharcosának, mindkettő egy végzetesen szétszakadt nemzet egyik vagy másik felének alkotásra most alig képes képviselője. Mind e tényleges ellentéteken felül azonban úgy Bethlen Gábor, mint nagy nyugati ellenfelei egyképen utódai a 16. század magyarjának, aki a török nyomása alatt éles tudatossággal ébredt rá az ő magyarságára és valami egészen új, fájdalmas szívbeli hazaszeretetre. A 16. század magyarja az, akibe belenyillalik a haza sorsán való fájdalom, aki a magyarok közti összefüggést keserű és szent dolognak érzi, mely egymás iránt szeretetet és kötelességteljesítést és önfeláldozást követel. A heroikum magaslatáig emelkedett ez az érzés Zrínyi Miklósban, aki Szigetbe zárkózott, hogy az „édes hazá-

ért”, a fájdalmas kollektivitásért ontsa ott vérét és áldozza életét. Ő utána, talán Balassa Bálint verseinek közvetítésével is, úgy az érzelem, mint kifejezőmódja elterjed az egész országban, s ugyanazt az egységes hazafias frazeológiát találjuk meg a 17. századnak egymást marcangoló magyar pártjainál, ahol a kifejezések bár nem képesek többé valóságos nemzeti egységet alkotni, mégis őszinte, lélekből fakadó kifejezések. Ezt az egyetemes hazafias frazeológiát teljes kifejlésében találjuk meg Bethlen Gábornál, azon különbséggel, hogy míg a 16. század embere a török hódításra vonatkoztatva érezte a magyar hazafiság súlyát oly édesnek és oly keserűnek, melyért vérét is kell ontania, addig Bethlen, s utána a 17. század keleti magyarja a nyugati fél elleni küzdelemben érzi ugyanezen érzelmeket és használja ugyanazon kifejezéseket. Azok a szavak, melyek Zrinyi Miklós ajkain az egységes magyarságnak török elleni lendületét vitték előre, ma már a koronás király, a papi rend, a nyugati egész magyarság ellen szólnak és nem képviselve többé a nemzeti és keresztény egységet a török ellenében, valóságos tartalmukban kétségtelenül megfogyatkoztak. Így mondja, Nyugat elleni éllel Bethlen: „Az nemes Magyarország, nekem szerelmes nemzetem, kiért örömet meghalok, megbántatott sokképpen koronás királytól és az papi rendtől”, kiindulásakor pedig lelkes kifejezésekkel biztatja a felsőmagyarországi urakat a fölkelésre: „Minthogy én is minden elmémet, kicsin erőmet az kegyelmetek megmaradására, igaz vallásunknak megóvtalmazására, nemzetünk szabadságának helyére való állítására fordítottam, *vagy élet vagy halál*, de nem gondolok sem magam személyével, békességes és erős fundamentummal épített fejedelemségemnek kockára való vetésével, valamint ad az Úristen kegyelmetekért, mivel im megindultam, élni-halni akarok.” Ez a hazáért való készséges önfeláldozás minden vállalatában kísérője öntudatának, már attól kezdve, hogy a háborút megelőzőleg Várad bástyáit saját költségén kireparálva,

ez az áldozata is, mint láttuk, ily magasztos kapcsolatban jelenik meg önmaga előtt.¹⁵⁹

Bethlen itt, az érzés beszédes kifejezésében messze túlhaladja nemcsak kortársait, hanem szinte századának minden emberét, aminthogy kifejezésmódja az érzések egész skáláját fogja át, s ebben a régi magyar világban szinte egyedülálló. Szakszerű kutatás bizonyára észre fogja venni rajta úgy a törökös levélstílus hatását, mint a barokk-korszak hatalmas mondatkialakító erejét, minket Bethlen egyénisége miatt főként az érdekel, hogy ő gyönyörű magyarsággal megírt leveleiben mindenkor politikai célokat követ, s ilyenek szolgálatába állítja érzelmi kitöréseit is, saját lelki hangulatainak rendkívül friss rajzolatait. Körülményességében, szélesen festő, részletekre örömet kiterjedő előadásában akár törökös, akár barokk hatást, akár mindkettőt vegyük is fel, leveleinek maguk e túltömött részletei is valami valószerűséget adnak, melyet még inkább emel a személyes szenvedély, nem egyszer a legszemélyesebb kitörések egész sorozata. Ha Bethlen valakit rá akar beszélni valamire, nem kíméli sem a papirost, sem a kérlelő, könyörgő, panaszkodó, megsértődő, majd kibékülő kifejezések egész özönét, s ha valakit le akar hordani, akkor hasonlóképpen a magyar szidalmazó levél típusát alkotja meg. Levélíró és rábeszélő tehetsége legmeggyőzőbben ott dolgozik, ahol diplomáciai tárgyalások során a vérontásban, a hadüzenetben való ártatlanságát és igaz békességes hajlandóságát akarja bizonyítani. Ilyenkor védekezve egyúttal támad is, ugyanezen bűnökkel ellenfelét terhelve meg. Így írja 1623-ban Thurzó Szaniszló nádornak: „Én uram, amit sokszor megmondtam kegyelmednek, most is egyebet annál nem mondhatok, valami keresztyén embertől kívántatott nemzetének megmaradására való dolgokhoz s az keresztyén vérontásnak megszüntetéséhez, mindeneket megcselekedtem, de ha ő felsége nem akarja követni azokat az utakat, melyeken birodalmának tökéletes, állandó csendes békességet szerezhetne,

engemet is magáévá tehetne, az nem én vétke; aki oka, az Uristen előtt adjon számot róla.”¹⁶⁰

Levélbeli nyilatkozatainak aktuális politikai jellegéből következik egészen különös dialektikája, mely talán legjobban mutatja Bethlen Gábornak vele született geniális tehetségeit. Iskolázásban alig részesült, latinul igen keveset tudott, s amit tudott, az is csak utóbb, államügyekkel foglalkozás közben ragadt rá, s ehhez képest későbbi leveleiben több latin szó és fordulat is található, mint a korábbiakban; annyi azonban bizonyos, hogy sem a római klasszikusok, sem a korabeli teológusok nem hatottak rá, s így borotvaéles logikája és rábeszélő, meg cáfoló előadásának hatásos fordulatai nem klasszikus vagy hitvitázó latin örökség, hanem saját egyéniségének adaequat megnyilatkozása. Leveleit olvasva és a korszak hasonló termékeivel összehasonlítva csakhamar rátalálunk egyes vonásokra, melyek csakis Bethlen Gábor egyéniségére jellemzők. Leginkább szembetűnő előadásának egy bizonyos dialektikus tagolása, melynek segítségével az ellenfél nyilatkozatait felhozva és megcáfolva, a vádak nem is egyszer, hanem többször is visszafordítja a másikra. Eljárása rendesen az, hogy a vádak idézve, nem akar védekezni, mert hiszen ő ártatlan, bár mondhatna ő is eleget, de nem mond, a valóságban ilyen ártatlansági és jóindulatbeli obtestatiók során símán elmondja mindazt, amivel ellenfelét meg akarta támadni. Íme egy ily részlet bevezető formulája: „Klezelius uram én felőlem az sok idegen ítéletet amint látom, mind ezideig le nem tette, akár mint és hogy essék állapotunk, de mindeneiket nekem tribuál ő nagysága. Volna és lehetne sok és igaz mentségem, melyekkel felőlem koncipiált opinióját avagy cenzuráját refutálhatnám, de én nem disputálok ő nagyságával, ám meglátja, mint ítél bennünket. Ahol azt írja...” s ezzel már bent is van Khlesl püspök vádjainak cáfolásában.¹⁶¹ Tipikus e részben egy korai, 1614-i, kísérlete, mellyel a Magyarországgal való viszony

megromlását eleve is a magyaroknak rója fel, a maga lelkiismeretét teljesen megnyugtatta; itt szeretet, békenyilatkozat, panasz, a másik fél lelkére beszézés, tiltakozás és burkolt fenyegetés szinte ritmikus egymásutánban váltják fel egymást. Kezdi a megható emlékezéssel, miképen esküdtek magyarok és erdélyiek Bocskay korában örök hűséget egymásnak, bár ilyen esküre nem is volna szükség, hiszen anélkül is békességet és egyességet kíván az igaz atyafiúi szeretet, hogy „egymáshoz igaz, tökéletes szívet viselnénk az szent békességnek megőrzésére és egymás vérét, romlását, kárát nem különben kellene fájlalnunk, mint a magunkét.” Ezen általános megállapítás után három tárgyi bizonyítékát hozza fel, hogy ezen atyafiságos békességnek ő a „tisza tökéletességgel való őrizője”. Viszont a császári magyarok a békesség örök háborítói; ezek bűnei felsoroltatnak. Utána saját tiszta lelkének újabb megmutatása: „mi az Uristent és magunk jó lelki ismeretét hívjuk bizonyosságul”, hogy a magyar vármegyék javát „nem különben igyekeznénk őrizni, mint szintén az magunkét és azon édes hazánkat, melyben lakunk, nem különben őrizzük a szent békességet, mint az saját szömünk fényét.” De még a vérszerinti atyafiság sem ér semmit, ha nem viszonoztatik: itt megint jön a vád, hogy a magyarok folyvást kapdossák az erdélyi határokat, holott, — itt pedig újra vizsátér a saját büntelenségére: ő az ő igazságával meg van elégedve, azontúl semmit nem kíván, azontúl senkit se háborít. De ha ez így megy tovább, akkor magának is gondoskodnia kell magáról, azaz a törökhöz fordul, de ezt nem mondja nyíltan, csak sajnálkozik, hogy a német-török frigy fel fog bomolni, amit ő dehogy is kívánna, hiszen „annak sokáig való fennállásában mi bizony szívünk szerént és nem haszontalanul is fáradni és munkálkodni akarnánk; tudván azt, ha annak fölbomlása következik, az mi szegény nemzetünknek” lesz abból legtöbb kára. E burkolt fenyegetésre következő mondatban már ismét „igaz atyafiúi szeretetből és körösztvény indulatból” kéri a békes-

ség fentartását, újból harmadszor elpanaszolva annak a túloldaltól történt sérelmeit. Erre következik az „Isten előtt, mind az szent angyalok és egész világ előtt” tiltakozás, hogy ha a frigy felbomlik, a magyar vármegyéktől lesz ez, nem pedig tőle, — „legyen azok számadása mind lelkekben, tisztekben, valakik indítói lesznek afféle zűrzavarnak.” Ez már megint fenyegetésszámba mehetne, ezért utána azonnal tiltakozik ily felfogás ellen: „Ezeket kegyelmeteknek mi nem azért írjuk, hogy valakit fenyegetni akarnánk, mert efféle gondolatunk, ne adja Isten, hogy legyen kegyelmek ellen semmi üdöben, hanem inkább igaz atyafiúi szeretetünk és kegyelmek békességes megmaradására teljes szívből való igyekezetünk viszen arra, hogy efféle aggályos dolgoknak és gyulladozó tüzeknek jó idején az kegyelmek részéről vegye elejét és ne adjon okot káros, ártalmas veszekedésekre és másoknak is adni ne engedjen semmiképpen.” Itt azután be is fejezi a levelet, de nem anélkül, hogy még egyszer ki ne emelje a „mi kicsiny állapotunk szerint minden időbeli nagy békességes, szent, igaz jó akarattal való szomszédságot és annak megmaradására, őrizésére hasznos szolgálatainkat.”¹⁶²

Az egész dialektikának specifikus sajátosságát abban kell látnunk, hogy bár az előadás egyes alkatrészei élesen körülhatárolt nyilatkozatok, az egésznek értelme mégis többféleképpen magyarázható, aszerint, hogy melyik, egymással ellentétes alkatrészt veszi az olvasó az egész levélre nézve irányadónak. Bethlen elméje ezekben a hosszú levelekben, melyeket maga kezével, maga fejéből írt, úgy hogy naponta több órát kellett levélírással eltöltenie, a dolgok mivoltát sok oldalról veszi szemügyre és ezeket a különböző oldalakat nagy stilisztikai készséggel, szinte mesemondó kedvvel rajzolja le. Leveleit végigolvasva észre kell vennünk, hogy írójuk napokon, heteken, éveken át szinte kizárólag politikai dolgokkal foglalkozott, s hogy ez a foglalkozás teljesen kielégítette az ő érdeklődését. Bethlenben, bár kitűnő, lelkes katona is volt,

ez a politikai érzék és érdeklődés gyakorolja a hegemoniát minden egyéb működés felett, írásbeli nyilatkozatai pedig politikai törekvéseinek állnak szolgálatában. Innen a tendenciának gyakori elhalványítása, akár olyképen is, hogy egyszerre többféle tendenciát belegyömöszöl egy és ugyanazon nyilatkozatba, hogy ily módon a valódi politikai cél felől homályban hagyja olvasóit, innen a vád—ellenvád, érv—ellenérv, baráti nyilatkozat—fenyegetés, békeszeretet—halálos önfeláldozás ellentétjei, s ezeknek már szinte ritmikus halmozása. Bizonyára ez is barokk stílus, hasonlóan Pázmánynak nagyarányú és logikusan is szenvedélyes körmondатаihoz, meg Esterházy Miklósnak terjengős, de igen gyakran keserű, barátságtalanul szúrós leveleihez; ami a levélírást illeti — Bethlennek nem lévén egyéb irodalmi munkája, csak ebben hasonlítható össze két nagy kortársával és ő ebben azoknál komplikáltabb jelenség, akinek levelei nyíltan vagy rejtve politikai célokat szolgálnak, vagy legalább azt, hogy akaratát változatos fordulatok ránciba rejtse és a félrevezetett olvasó előtt elleplezze.

Az események további folyamán látni fogjuk, hogy Bethlennek époly kevésbé hitt legtöbb szövetségese és pártfele, mint ellenségei. Már eddig is láttuk, hogy a csch királyi udvar államférfiai bizalmatlanságot tanúsítottak iránta. Talán nem tévedünk, ha azt hisszük, hogy ez a gyanú nem kis részben dikciójának itt taglalt sajátosságaiból táplálkozott: államférfiú és diplomata olvasói, akik maguk sem szokták meg az őszinte igazmondást, az ő törökös simasággal folyó átmeneteiben nem tudták megtalálni azt a hírt, melynek közlése végett készíthette Bethlen az illető levelet. Így nemcsak a barokk stílus divatos cikornyáiról van szó, nemcsak a korszak ornamentális túlterheltségének nehezen kihámozható pozitív értelméről, inkább arról a specifikus bethleninek tetsző tulajdonságról, hogy pozítíve állított és elfogadott ténybeli körülményekből kiindulva, észrevétlen átmenetek sima útján a kiindulóponttól teljességgel eltérő következtetésekre jut.

Még minket, késői olvasókat is impresszionálhat a könnyedség, mely Bethlen leveleiben, a stílus mesteri kezelésével, váratlan szakadékokat nyit meg, s egy hosszú körmondat, mely a béke őszinte kívánságát hangsúlyozza, végső kieresztésében fegyverkezést, s erre vonatkozó pozitív rendeleteket tartalmaz. Legyen itt elég ép az utóbbira egyetlen hosszú mondatot idéznünk Rhédey Ferenc váradi kapitányhoz írt leveléből.¹⁶³

„Palatinus uram izenetit, uram, az mi illeti, őnagysága mint keresztyén úr úgy int, melyet én engedelmes elmével hallgatok, bizonyára uram senkinek ez országban, csak egy gyermeknek is hozzám való kedvetlenségre okot nem adtam, de ha az nyughatatlan elmékben az megrögzött rossz természet nem nyughatik, hanem újabb újabb változást kívánnak magok veszedelmekre, arról nem tehetek, az jámborával való egyességet és azoknak promótiójokat bánják az latrok és azért nem nyughatnak, noha bizony a latrának is ez ideig igen sokat kedveztem és senkit meg nem büntettem, sőt sok jóval voltam némelyeknek, melylyel ezt használtam, hogy minden ottan ellenem való praktikákat forralni meg nem szűnnek most is, de immár tovább nem fogom állhatni, mert valóban meg kezdék nyilatkoztatni praktikájokat, amint hallom meg is futamodtak immár az árulókban, de a feje, feje körültem vagyon mostan, csak egyik hia, kit minden órában várok hozzám, ha eljönne, kegyelmedet kérem, erőltessen minden rendet táborában szállani, és minden nemes embert kopjára szerszámra, hajdú módon a nemes ember ne legyen. Kapu szám után való gyalogokat megmustráltassa...” így zengi túl a mondat második felében fegyverzőrej a kezdetnek békés idyllszerű hangjait.

Aki így ír, s aki ilyen írásművészettel tölti életének esztenéit, az nemcsak korához képest, de az egyetemes magyar fejlődésbe beállítva is a szellemi élet rendjének elsőrangú, kiemelkedő jelensége. Aminthogy nála a szellemi felsőbbség öntudato-

san is megnyilatkozik igen gyakran szatirikus megjegyzésekben, melyek sokkal fölényesebbek, mint például Esterházy Miklósnak inkább a szidalom fokára leereszkedő gúnyolódásai. Bethlen egész stílusát jellemzi az a képesség, mellyel a szatirát, pillanatnyilag felvillanó gúnyos mosoly után át tudja vezetni a politikai célnak megfelelő komoly elmélkedésbe, mintha el akarná felejtetni ezáltal az imént kiosztott szúrást. Ime egy ily enyelgése Esterházyval, akinél nagyobb ellensége, saját szavai szerint, nincsen az ég alatt: „Kegyelmed, hogy legyen olyan ember, mint mi, megengedjük; hogy minálunk bölcsebb, vitézb, gazdagabb — lehet; mert isten minket talán abbeli gratiájával nem akart meglátogatni, mi affelett kegyelmeddel nem altercálódunk. De nem illik egy eszes és vitéz emberhez is az, hogy valamely felebarátját, sőt ellenségét is gyalázatosan traktálja, annál inkább, hogy okot azokra nem adtunk, keservesen szenvedjük. De ha Isten így akarta, legyen az ő szent akarata.”¹⁶⁴ A levél 1626-ból kelt, amikor Bethlen már nagyon érezte, hogy a nádornál ő a gazdagabb, vitézebb, bölcsebb, az első rész tehát véres gúnyt tartalmaz, melyet fordultatos stíluskezeléssel visz át néhány kis mondatban a jogos sértődöttség kifejezéséhez és az Isten akaratában való fölényes megnyugváshoz; az egész, egyetlen vonalban, folyton fokozódó megterhelése az ellenfélnek. Máskor meg azt koncedálja Esterházynak, hogy az ő saját „elméje alacsonyabban diskurral az kegyelmedénél”, amit csakhamar követ a fölényes politikai kioktatás.¹⁶⁵

Még csak egy jellemző sajátosságát kell kiemelnem ennek a törökös-barokk politikai stílusnak: s ez a rendkívül érzékeny panaszkodás hangja, mely diplomáciai tárgyalásokból hangzik felénk egész váratlanul, sőt akárhányszor bevezetője, iránytadója is a politikumnak. Emlékszünk, hogy első támadásának is egyik okát abban adta, hogy a király főemberei becsmérlőleg nyilatkoztak felőle. Hasonló panasz, a sértődött ember keserűségével

és méltatlankodásával igen gyakori nála, s csak részben vezethető vissza azon bizonytalanságérzetre, mely benne, az alacsonyabb sorból fölemelkedett homo novusban régi családokkal való érintkezésben talán öntudatlanul megvolt. Abban az időben a hatalom, rang és gazdagság teljes jogcímet nyújtottak ugyan a legfelsőbb társaságba tartozáshoz, de akik már régebben benne voltak, alkalom adtán mai fogalmak szerint a legdurvább módon is kifejezést adtak lenézésüknek az utóbb jött iránt. Ilyen brutális vádak hangzottak el a főurak részéről Esterházy Miklós ellen Bethlen pozsonyi országgyűlésén, aki felháborodva tiltakozik ellenük: „sem kocsisa, sem jobbágya fia azoknak az jámboroknak nem voltam”, de egyúttal kiemeli, hogy a haza legjobb szolgálói, Illésházy István meg Nádasdy Tamás, két palatinus, sem voltak „úri ágyból”,¹⁶⁶ Bethlent, különösen első támadása óta, nem érték ilyen támadások, az ő gyakori sértődöttsége inkább politikai jellegű, aminthogy belőle igen gyakran politikai következtetéseket von le, gyakorlati követeléseket is állít fel.

Összefoglalva ezt a kutatást, melynek adatait Bethlen Gábornak ebből a szempontból még nagyon is elhanyagolt saját nyilatkozataiból vettük, egy minden ízében, egész belsejében protestáns fejedelemmel ismerkedtünk meg, aki tudatában van az ő vallási elhívottságának, s aki magyarországi politikájában is mindenkor vallása előmozdítását tartja kötelességének. Ő az első igazi protestáns fejedelem, aki a közmagyarságból kinőtt, s aki ennél fogva maga alkotja meg céljait és feladatait. Már eddig szemügyre vett működésében is eredeti gondolkodású, hatalmas államférfiúi egyéniség, aki töretlen utakon járva, magának egészen eredeti, sajátosan egyéni formanyelvet alakít ki. Stílusában törökös és barokk elemek találhatók; mindkettő természetes abban a korban: törökök magyarnyelvű levelei, törökökkel való évtizedes érintkezés, több éven át köztük lakás szerezte meg számára a törökös hosszadalmasságot, az átmenetek törökös simaságát és

alkalmilag a többféleképen érthető, szántszándékos homályt. A barokk-stílus sajátosságai viszont a keresztény világban, s benne Magyarországon voltak divatosak: Bethlen beszéd- és írásmódjának barokk túlterheltsége rokona Pázmány és Esterházy stílusának, de sokkal inkább öntudatosan politikai. Ha Bethlen semmi egyebet nem alkotott volna, mint a magyar politikai levél mintáit, ezzel is előkelő helyet szerzett volna magának a magyar szellem történetében. Stílusa is azt mutatja, hogy lelke mélyéig politikus természet volt, s amihez hozzányúlt, mindennek egyszerre politikai értelme lett. A magyar magánlevelezés családias hangja, atyafiságos közvetlensége szinte a vérében van, de ezt soha cél nélkül nem szólaltatja meg, annyira, hogy valóságos politikai céljait ismerve nem egyszer arra kell gondolnunk, hogy ez atyafiságos hangot csak mimeli, távoli célok érdekében.

De maradtak neki ennél nagyobb horderejű alkotásai is. S most e talán túlságosan formális vizsgálódás után meg kell néznünk Bethlen Gábort, amint az erdélyi protestáns trónszéken ülve uralkodói kötelességeit teljesíti.

2. Az erdélyi protestáns fejedelem

Magyar fejedelem és magyar udvar Európában ekkor már száz esztendő óta ismeretlen volt. A Habsburgok udvarának színpompás szivárványában a német, cseh, spanyol, olasz mellett a magyar szint csak egy-egy udvari familiárisnak törökösen öltözött lovasai, ünnepi alkalmakkor pedig néhány magyar zászlósúr csapatai képviselték; magyar nemzeti köntösben felvonuló katonaság már a 16. század közepén is annyira idegenszerűnek tűnt fel, hogy a nyugatiak csodálkoztak rajta, néha meg is mosolyogták. Az erdélyi fejedelmek udvara pedig távol Keleten élt, ahova idegen alig jutott el, s ha igen, akkor első sorban a váratlanul

ott talált idegen, olasz elemeken: muzsikusokon, táncosokon csodálkozott, mint még Báthory Zsigmond udvarában. Bethlen Gábor az első, aki igazi magyar fejedelmi udvart tart és azt, Pozsonyban, a morva és ausztriai határon tartózkodva, megmutatja idegen diplomátáknak, katonáknak, államférfiaknak. Ezek nem minden meglepetés nélkül látogatják udvarát, melyben bárókat véltek ugyan találni, de örömmel állapítják meg csalódásukat. XIII. Lajos francia király rokona, d'Angoulême herceg követtszáraival bevonulva Bethlen pozsonyi udvarába, amit ott talál, abban „rien de barbare”, csak egyes vonások mutatják az élesszemű franciáknak, hogy még sincsenek Nyugaton. A francia urakat messze Pozsony előtt pompás magyar lovascsapat fogadja, több mágnás, Thurzó Imre vezetésével, összesen négyszáz lovas, ez utóbbiak aztán a franciák előtt vonulnak Pozsonyba, az ő szokásos rendjükkel, ami a könnyű lovasság gyors mozdulataihoz nem szokott franciáknak inkább konfuziónak, mint rendnek tűnik fel. Pozsony főterén zárt sorokban állanak Bethlen kék egyenruhás testőrei, ezerkétszáz gyalogos hajdú, akik aztán szállásukra kísérik a franciákat, mielőtt a fejedelem fogadná őket.

A fejedelem udvarában az audiencia hasonlóképen igen udvariásan és művelten „fort civil et poly” folyik le, Bethlen vörösbársony aranyos trónszéken ül, de mint rendesen, felkel és kezét fog vendégeivel, finoman, de tartózkodóan beszél, a díszében pedig nagy tisztelettel illeti vendégeinek királyát.¹⁶⁷ Személyes megjelenésében volt valami különös, ami azon szemlélőket, kik már láttak török méltóságokat, a törökökre emlékeztette. Testalkata középmagas, arca hosszúkás, hatalmas lehajló, alul vastagodó orral, széles magyaros fekete szakáll, mely a jól kifejlődött száját nem fedi el, sem pedig az abban rendetlenül nőtt fogakat, vörös atlasz és bársony köntös, prémmel cifrázva, törökös bőségben, ami nem utolsó sorban keltett alakjáról törökös benyomást. Ez a benyomás még inkább erősödött, ha táborában

találkoztak vele az idegenek; sátora belül tiszta atlasz-szövettel bevonva, fegyverekkel díszítve, de — ez már bethleni volt — szép mívű íróasztal sem hiányzott belőle.¹⁶⁸

Méltóságát fejedelmi rangjához illően tartá fenn idegenek és alattvalói közt egyaránt. Míg nyugati ellenségei nem győztek részegségéről, kicsapongásairól történeteket koholni, s eleinte még a francia urak is azt hitték, hogy vele csak délelőtt lehet tárgyalni, ebéd után már nem józan többé, addig a valóságban kora reggeltől késő estig tárgyalt, követeket fogadott, akikkel órák hosszat beszélte meg a legkomolyabb diplomáciai ügyeket. Tudunk eseteket, mikor délután két és félórás audienciát adott, még pedig az európai műveltség legmagasabb fokán álló pfalzi tanácsosoknak, Plessennek, a Dohnáknak, s ezek szellemi képességeitől teljesen kielégítve távoztak tőle. Pedig az audienciák után nem ment pihenni, hanem íróasztalához ült és írásban folytatta azt, amit szóbelileg csak most hagyott abba: az emberek akarátának az ő céljaihoz hajlítását. Ünnepi alkalmakkor a borivásban is kitett magáért: a boritalt bírta, sokkal jobban, mint vendégei, s mikor például egy besztercebányai lakomán császári vendégei már annyira elvesztették fejüket, hogy a főbiztos, Meggau egyre azt hajtogatta: „mit tehetek otthon én magam, annyi német között”, Bethlenen, bár maga többet ivott, mint vendégei, egyéb változást nem lehetett észlelni, mint hogy hangosabban és többet beszélt és utóbb nemcsak kinyitatta, januárban, a terem ablakait, hanem könnyebb ruhát is vett fel.¹⁶⁹ Abban a korszakban, mikor a német fejedelmek tanácskozásai rendszerint rút részegségbe fulladtak, Bethlent csak a rosszindulat vádolta hasonlóval, az ő megfeszített munkás életében ilyen dolgok nem játszottak szerepet.

Uralkodása kezdeteiről egykorú szemlélőtől úgy tudjuk, hogy Erdély népeinek rokonszenvét nem tudta magának megszerezni, mivel túlságosan szigorú, zsarnoki módon uralkodott; ezt később

maga is észrevette, s iparkodott alattvalói érzéseihez közelférközni.¹⁷⁰ Ha nem is az ellenszenv, de valami distancia kétségtelenül megmaradt közte és alattvalói életfelfogása között később is. Úgy a magyarság túlnyomóan hadi, mint a szászság polgári felfogása idegent látott, azt kellett látnia, Bethlen Gábornak egyrészt szokatlanul tartózkodó fejedelmi szokásaiban, másrészt pedig az ő folytonos írásbeli és szellemi foglalkozásaiban. Bethlen Gábornál alig találunk úri passziókat, mintha ilyenekre neki államférfiúi gondjai soha időt nem engedtek volna. II. Ferdinánd szinte a korlátoltsággal határos passzióval tudott a legfontosabb ügyektől is elmenekülve szarvas után iramodni, vallásos gyakorlatai után a vadászatnak áldozott legtöbb időt életéből. Bethlennek viszont írásbeli és szóbeli kormányzás, tárgyalások és levélírás a legfőbb, életét leginkább igénybe vevő foglalkozása, családjával, beteges első feleségével, Károlyi Zsuzsannával is aránylag kevés időt tölt, s iránta való gondoskodása inkább arra törekszik, hogy az asszonyt komoly dolgokkal, birtokok kezelésével, ellenőrző utazásokkal foglalja el. Majdnem elmondhatnók róla is azt, ami a kifejlődött abszolutizmusban az uralkodó legnagyobb dicsérete: alattvalóinak első szolgája. Valóban, magyar földön Bethlen Gábor mutatja meg először, mennyire megfeszített szellemi munkát kell annak a fejedelemnek végeznie, aki a korszak divatjaként magát rendi befolyástól függetleníve, egyedül akarja népét magasabb anyagi és szellemi színvonalra emelni.

A kezdő abszolutizmusnak mindenütt pénzügy és hadügy a mankója, míg meg nem erősödve, a rendi ellenállást teljesen megtörve, a modern nemzeti államokat ki nem alakítja. Bethlen mindkettőt erősen tartja kezében.

Fejedelemségének jövedelmeivel ő maga rendelkezik, a három nemzet gyűlései alatta csak arra jók, hogy a rendkívüli, portális adót megszavazzák neki és tilalmakkal gondoskodjanak, nehogy az állami bevételekhez, a fejedelmen kívül, valaki hozzá-

nyúljon. Jövedelmei úgy hódításai, mint különleges kereskedelmi politikája következtében, uralkodása folyamán szinte megkétszereződtek. Előtte Erdély és a partium jövedelmei, a fejedelmi várbirtokokkal, bányákkal és vámjövedelmekkel együtt nem egészen 300.000 forintot tettek ki, ami magában véve is igen tekintélyes összeg, különösen pedig összehasonlítva gazdag német fejedelemségek 16. századvégi bevételeivel: a szász választófejedelemség ekkor mindössze 207.000 forint jövedelmet hozott, a még ennél is sűrűbb lakosságú Rheinpfalz és Oberpfalz, Frigyes király tartományai pedig csak 150.000 forintot.¹⁷¹ Bár Bethlen, mint már láttuk, rögtön trónraléptekor megkezdte az elidegenített állami javak visszafoglalását, első támadása előtt aligha vitte többre a Báthoryak korabeli 300.000 forintnyi évi jövedelménél.¹⁷² Egy csapásra megjavítá jövedelmeit a nikolsburgi békében reászállott hét vármegye birtoka, amelyeknek bevételeit kezelő kassai vagy szepesi kamara már a királyi uralom alatt is a legsikeresebben működő hatóság volt, most pedig: Bethlennek mindenre kiterjedő, szinte pedáns felügyelete alatt még inkább meg kellett feszítenie erőit. A szepesi kamarásoknak, akarva nem akarva, mintaszerűen kellett dolgozniuk, mikor a fejedelem sajátkezűleg írta meg nekik, hajtsák be a Széchy Györgynél kinnlevő pénzeket, s intsék meg „ne vesződjék velem, mert isten úgy idvezítsen, az ebeknek vagdaltatom elibe”, és a kamarásoknak maguknak is szemükre hányja, hogy „mentől több jószág vagyon az kassai kamara keze alatt, annál inkább nincsen semmijök; im az Úristen megment bennünket az sok jószágtól, nem kelletik azok miatt búsulnunk, könnyen élhettek, ezután is talám a semmiből több leszen immár”¹⁷³ Az ilyen metsző gúnnyal és életveszélyes fenyegetésekkel dolgozó gazda mellett a pénzügyigazgatás emberei dehogy is mertek volna a rájuk bízott jövedelmekhez hozzányúlni, amikor pedig ez majdnem minden államban, így a Bourbonok és Habsburgok országaiban természetes és épenséggel

nem becsületbevágó dolog volt. A kassai kamara a rábízott portális adókból, a munkácsi, tokaji uradalmakból, az immár legálisan is szekularizált egyházi tizedekből évenként legalább 100.000 forintot vett be, de ez a jövedelem felment 120.000 forintra is, ami egészében a fejedelemnek állott rendelkezésére, mert a hét vármegyét és Kassa városát ő kapta meg, saját személyére, s azok kezelésére az erdélyi három nemzetnek semmi befolyása nem volt.¹⁷⁴ Első háborús szerzeménye tehát az eredeti erdélyi jövedelmet majdnem ötven százalékkal gyarapította, s mivel ez az összeg az erdélyi rendektől függetlenül folyt be és volt felhasználható, Bethlen helyzetét a rendiséggel szemben még inkább megerősítette. Ugyancsak háborúból származó bevételeknek tekinthetjük egyrészt a subsidiumokat, melyeket a további támadások során külföldi szövetségeseitől követelt, de nem nagy eredményre, másrészt azon hadikártalanítás számba menő összegeket, melyeket a nikolsburgi békében Ferdinánd megígért ugyan, de sohasem fizetett. Mindkettő: hadi subsidium és kártalanítás gyakori bevétele a korakapitalizmus pénzügyi fejlődésében azoknak az államoknak, amelyekben nagy hadi erőre és folytonos hadjáratokra támaszkodva készül megszületni az abszolút fejedelemség.¹⁷⁵

Kereskedelemi politikája hasonlóképpen tipikus jelenség erre a korszakra, amikor a francia királytól kezdve egész a kis, évi 15—20.000 forintos jövedelmű német territóriumokig minden fejedelem a kezdődő kapitalizmus szövevényes útjain, tilalmakkal, monopóliumokkal, kereskedelmi társaságokkal, saját személyes kockázatú kereskedelmi vállalataival iparkodik anyagi helyzetét javítani, s magát ezzel is függetleníteni a rendek befolyásától. Míg azonban külföldön egy-egy fejedelem mellett rendszeren több kamerális képzettségű szakember irányítja ezt a működést, bár a kis német fejedelmek közt is akad, aki maga jár utána mindennek, Erdélyben megállapíthatólag Bethlen akaratára és agyveleje az, amiből az egész kereskedelempolitika táp-

lálkozik. Pénzügyi tanácsosai alig vannak, mindenütt csak végrehajtó szerveket tart magának, akikkel úgy bánik, mint előbb látuk, a kassai kamarásokkal, de gondolatokat és új módszereket nem vár tőlük. Ilyenek az ő fejéből pattannak ki, időhöz és körülményekhez alkalmazva, el nem halványítva élettől idegen teoriáktól. Mikor első támadásaiból először tér meg Erdélybe, nagy tömegét hozza magával a magyar háborúban zsákmányul esett lovaknak, s ekkor hirtelen elhatározással rábeszéli, rákényszeríti a szászokat, hogy szántóvető ökreiket elcseréljék az ő lovaival, — a szászok így lovat fognak ekéjükbe, ő pedig az ökröket saját üzemben, mondanók ma, elhajtja a bécsi vásárra.¹⁷⁶

Ilyen alkalmi kereskedés és alkalmilag elrendelt monopólium éles kereskedelmi érzéket és gyors elhatározást bizonyítanak. Kiviteli tilalomnak mindig az az értelme ekkor, hogy az államhatalom valamely árucikkből nagyobb mennyiséget vél eladhatónak a külföldi piacon, vagy akár bizonyos, többnyire háborús okból itthon; hogy tehát az alattvalók konkurrenciájától ne kelljen tartania, elrendeli a kiviteli tilalmat, vagy ezenfelül és az egész ország területére vételi tilalmat, azaz monopóliumot. Igen gyakori ehhez képest a külkereskedelem legnagyobb exportcikkét képező marhára, továbbá lovakra, bőrökre a kiviteli tilalom, mindenkor kapcsolatban a fejedelem magánkereskedelmének fellendülésével, akár Bécs felé, akár Velencébe vagy Oláhországba. Arany, ezüst, vas kiviteli tilalmával is találkozunk, melyek háborús célokkal vannak összefüggésben. Igen tanulságos a fejedelemnek részletekbe is bocsátkozó gondosságára a méz és viasz monopóliuma, melyet több kísérlet után uralkodása végére, 1629-ben rendezett be, méz- és viaszgyűjtőket nevezvén ki, akikkel külön, számukra készített esküt tétetett le, hogy a falvakban hordókba gyűjtsék az árut, s a fejedelem tárházába szállítsák be; egyúttal maximális árat is rendelt, melyen a termelők annál inkább kénytelenek eladni áruikat, mert mindenki másnak, a fejedelem em-

berein kívül, tilos a vétel.¹⁷⁷ Különösen sokat törte a fejét a velencei árukereskedelem fellendítésén, s itt oly nagyméretű tervei voltak, hogy ezek a Fuggerek utódainak e korbeli áru- és pénzüzletei mellett is számba jöhetnének, ha megvalósultak volna. Velencei követei politikai szövetség és subsidium kieszközlése mellett az erdélyi szállítások megszervezését is utasításba kapták. Bethlen szállítani akart, török területen át Spalatóba, s onnan tovább tengeren Velencébe 120.000 arany értékű ökröt, 25.000 darab állatbőrt 106.000 aranyban, rezet 72.000-ben, kénest 35.000-ben, viaszt 20.000-ben, összesen egyetlen kereskedelmi ajánlattal, 353.000 arany értékű árut, aminek fejében részben legalább velencei árut kért volna. Ágensei azzal biztatták a köztársaságot, hogy ebből az erdélyi kereskedelemből évi másfél milliónyi nyereséget lehet csinálni. Annyi bizonyos, hogy az otthon monopolisztikusan összevett viaszt Velencében dupláján akarta eladni, így elég nyeresége lett volna, ha nem dolgozik nála is túlsokat a fantázia, mint e korai nagykereskedelmi tervekben majdnem mindenütt. Török területen át, utak és személyes biztonság hiányában teljességgel utopisztikus volt a terv ily nagy tömegű áruk szállítására, még Bethlennek is, aki pedig itt kétségtelenül számított a töröknek régi jóakarására.¹⁷⁸

A korakapitalizmus legnagyobb állami pénzforrásai közé tartoztak a bányák és a pénzverés, — a legnagyobb vagyonok, melyek a most beköszöntő új világ küszöbén létrejöttek, bányák kitermeléséből és a bányatermékekállításából, eladásából állottak elő. Amelyik fejedelemnek területén bányák voltak, az boldognak érezte magát, mert a bánya és pénzverés ekkor még eminensen fejedelmi jog volt, melybe a rendek nem szólhattak bele. A fejedelmek tehát szívesen költöttek a bányák felvirágoztatására, mert munkájuk hasznát egyedül, osztatlanul élvezheték. Így járt el Bethlen is, akinek erdélyi só- és aranybányái a Báthoryak korára következő zavarokban az elpusztuláshoz közel

jutottak, beszakadoztak, mindenütt benyomult a víz és beléfuladt az egész üzem. Az alsómagyarországi bányavárosokat elfoglalva nem elégszik meg tehát azok nemesérc-készletének lefoglalásával és elszállításával, sem pedig a bányák üzemének további fentartásával, hanem az ottani képzett bányászok egy részét áttelepíti Erdélybe, az ő saját bányáinak helyreállítására. Az a 150—200 német bányász, akit ekkor áttelepít, későbbi telepítésekben is megsokasítva újra biztosítja az erdélyi bányajövedelmet, melynek kisebb része a zalatnai aranybányákból, nagyobb a sóbányákból származott; ez utóbbi 30.000 forinton felül hozott évenként.¹⁷⁹

Amint az ipari és kereskedelmi, általában technikai ismeretekkel bíró lakosságnak egyik területről a másikra telepítése is hozzátartozott a kezdődő kapitalisztiko-abszolútizmus módszereihez — francia királyok és miniszterek, német fejedelmek egyformán gyakorolták, — ugyanilyen eszköz volt a fejedelmi gazdagság szolgálatában a pénzverés, illetőleg a pénzrontás, rossz, értéktelen kis pénzek veretése által. A harmincéves háború borzasztó pénzkiadásait mindegyik hadviselő fél első sorban a pénzverés fortélyai és csalafintaságai segélyével próbálta elviselhetővé tenni: már a cseh direktorok és Frigyes király is így kezdték a hadviselést, ugyanezt cselekedte Ferdinánd császár és Bethlen Gábor is. Bethlen hadviselése alatt állandó az országgyűlések panasza a rossz pénz miatt, amit a fejedelem iparkodik a rossz lengyel pénz beözönlésével mentetetni, de végül kénytelen maga is megígérni, hogy jobb pénzt fog veretni. Ami azonban aligha történt meg, mivel az alattvalók ezt az állítólagos új pénzt sem akarták elfogadni. Az volt a híre, hogy a legrosszabb pénzt oppelni hercegségében verette, melynek jövedelmével csakugyan nem volt megelégedve, s nincs kizárva, hogy sziléziai jövedelmeinek emelésére készített fantasztikus tervei között — nagyarányú méhészetet akart ott létesíteni, melynek hét-nyolcezer kosár termésével évi

jövedelme onnan 300.000 forintra volt emelkedendő — a pénzrontásból származó haszon is szerepelt.¹⁸⁰ A korszaknak éppen legmozgékonyabb, legtöbb kereskedelmi és politikai érzékkel bíró államférfiúi estek bele pénzügyi álmokba, kalandos tervekbe, mintegy bizonyítandók, hogy a 17. században igen nagy szerepet játszik a fantázia még oly tereken is, hol ma a hideg számítás és mérlegelés uralkodik. Ilyen fantasztikus tervet ajánlott a nagy svéd kancellár, Oxenstjerna Bethlennek, közölve vele követe által, hogy az európai rézpiacot Svédország és a magyar-erdélyi bányák uralhatnák, ha ők ketten megegyeznének egymással olyképen, hogy rézpénzüknék a valódi értéknél sokkal nagyobb névértéket adnának; a többi állam kénytelen volna ezt tőlük elfogadni, még az ezüstös Indiák birtokosa, Spanyolország is rájuk szorulna rézpénz dolgában, úgy hogy ők ketten, Svédország és Erdély így könnyűszerrel fizethetnék zsoldosaikat és kereskedelmi megrendeléseiket.¹⁸¹

Bethlen mindezen terveiben és rendszabályaiban fel kell ismernünk azokat az ideákat, melyek együttvéve a merkantilizmus gazdasági gondolatvilágát alkotják. A merkantilizmus tudvalevőleg, ha nem is e néven, már a 16. században készen volt, elveit theoretikusok megírták, s ami fontosabb, fejedelmek dolgoztak megvalósításukon. Bethlennek nem volt sem theoretikusa, sem szakszerűleg képzett gyakorlati tanácsadója, az is kétségtelen, hogy sem a 16. századi francia és angol merkantilistákat, sem a most fellépő német kameralista-irodalmat nem ismerte, de annál biztosabb érzékkel vette észre azon szükségleteket, melyeket országában ki kellett elégíteni, ha Európában szerepelni akart. Ezek a merkantilista elvek akkor épúgy a levegőben voltak és mindenkire hatottak, aki Európában, a keresztény közösségben élt, mint a főttebb leírt valláspolitikai elvek is. Hatásuknak keleti vonala ismét Erdélynek keleti határai: ezeken túl nincs többé európai gazdaság, az oláh vajdaságok földjét nem termékenyíti

meg, termését nem osztja el és teszi pénzzé merkantilista gazdasági elveket valló fejedelem; Erdély keleti határain gazdasági tekintetben is megkezdődik Kelet, Ázsia, török, orosz, magatehetetlen terménygazdaság.

A merkantilista ideákhoz képest Bethlen Gábornak gazdasági elgondolásaiban is Erdély mint egy államgazdasági, szerves egység szerepel, melynek pénzbeli elővitele a fejedelem gazdasági működésének legfőbb célja. Minél több pénzt hozni be a határon, s e cél érdekében minél több árut termelni benn, ami haszonnal legyen kivihető: ennek érdekében szükséges a fejedelemnek tetteles részvétele, közbelépése, ami a gazdaságnak bizonyos nemzeti centralizációjára vezet. Ne felejtjük el: a merkantilizmus a kifejlésben levő nemzeti államok, nemzeti abszolutizmusok gazdasági rendszere, mely utóbb Colbertnek Franciaországot nagyra tevő működésében csúcsosodik ki. Erdélyben is a nemzeti fejedelem az, aki országának gazdasági életét minden divatos eszközzel iparkodik fellendíteni, s ezáltal nemcsak a saját abszolutisztikus hatalmának szerzi meg a gazdasági alapokat, hanem országát és alattvalóit is az anyagi műveltség magasabb fokára emeli. Az már nem Bethlen hibája, hogy egy gazdasági egységet nem lehetséges alig tíz esztendő munkájával kiépíteni és hogy utóda, I. Rákóczi György, ahelyett hogy folytatta volna e korszerű merkantilista politikát, visszaesett a Magyarországon akkor, de még azután is divatos középkori, terménygazdasági szemléletbe, fáradozásait tisztán a kezében levő nagybirtokok terménygazdasági üzemének emelésére fordítá, az abból nyert összegeket zsugori rövidlátással thezaurizálván, ahelyett hogy Bethlen mintájára a nemzetgazdaság ereibe vezette volna át. Erdélyben Bethlen után az anyagi termelésben is visszaesés állott be.¹⁸²

Bethlen a már említett tilalmakon és monopoliumokon kívül is minden módon belenyúl a gazdasági életbe, láthatólag magá-

nak követelve annak irányítását. Ezt szolgálják az akkor még mindenütt divatos limitációk, az egyes piacra kerülő ipari és mezőgazdasági árucikkek árának hivatalos megállapításai, melyek nála már nem annyira a céhek érdekeit, mint inkább a népesség általános gazdasági szükségleteit szolgálják, részben pedig a folytonos pénzromlással szemben próbálják az emberek életszínvonalát valamiképen fentartani. Nevezetesen a limitációk végrehajtását, s az ellenőrzést illető, részletekbe menő utasítások, Bethlen praktikus érzékének tanújelei. Azokat az „áros rendeket”, akik a limitációk alacsony áraitól elkeseredve be akarnák szüntetni kereskedésüket, Bethlennek joga van, az országgyűlésektől elfogadott rendelkezések értelmében, kereskedésük folytatására kényszeríteni, vagyonuk elvesztésének terhe alatt. Viszont ahhoz is joga van, hogy általuk ne csak olcsó, a „közönséges rendeknek való marhákat”, azaz árucikkeket, hanem luxuscikkeket is hozasson be, sőt ezt nekik egyenesen meg is parancsolja, az országban hadd terjedjen a vont-arany, ezüst, bársony, kamuka, atlasz, tafota, selyemszövetek használata. Erdélynek belsőleg megszervezett gazdaságát minden áron egy színvonalra akarja hozni az európai gazdasággal, ezért is küldi ki évenként embereit Bécsbe, Krakóba, Ilyvóba, Nándorfejérvárba, hogy ezek ott az egyes árucikkek árát feljegyezzék, az onnan Erdélybe szállítás költségeit kiszámítsák, s ez adatok tekintetbevételével állapítsák meg az új limitáció árait.¹⁸³

Iparnak és kereskedelemnek még a régi tisztas privilégiumok megsértése árán is emelése: a szuverén feladata. Ha az országban nincs elég errevaló elem, idegenből kell hozni. Ilyen, a hazaiaknál tanultabb mesteremberek voltak a morvaországi anabaptisták vagy új-keresztények, akik mind a katolikusok, mind a protestánsok részéről kemény elnyomást szenvedtek, s ez elől már évtizedek óta folyvást szivárogtak Magyarország nyugati vármegyéibe. Bethlen morvaországi hadjáratai alkalmával ismer-

kedett meg e szorgalmas és józanéletű népséggel, melyből több száz családot telepített át, első támadásának vége felé, Alvinc mellé, a szász városok iparos lakosságának nagy elkeseredésére, akik bennük veszedelmes konkurrenseket kaptak. Volt köztük kalapos, varga, kocsigyártó, szijgyártó, késes, kovács, lakatos, timár, takács, fazekas, akiknek szabad volt termékeiket a limitációban a szászok és székelyek számára megszabott árnál magasabban adniok el, mivel ezeknél sokkal jobb árukat készítettek. Betelepedésük valóban súlyosan érintette a szász ipart, melynek eddig túlhatalmát Erdély területén senki se vonta kétségbe. A szászok viszonya a fejedelemhez ettől kezdve megint rosszabbodik, Bethlen időnkint nem zárkózik el a székely és magyar nemzetnek a szászok elleni animozitása elől, s megpróbálja fejedelmi befolyásával kivinni ezek kívánságait, köztük a legfontosabbat, hogy székely és magyar is lehessen háztulajdonos a szász városokban. Ettől ugyan eláll a szászok nagy deputációja kérésére, akik huszonnyolc hintóban vonultak fejevári palotája elé, de gazdasági téren nem habozik igen radikális eszközöktől sem, nehogy a szászoknak sikerüljön az állam érdekében szűkebbnek felismert konkurrencia letörése. E célból arra is gondolt, hogy minden szász városban három boltot állít fel, ezek által szabályozandó a városi árak kialakulását. Egész haláláig az volt a nézete, hogy a két Küküllő völgyében, a szászság és a székelység földjén olcsóbbak a megélhetési viszonyok, ott „Isten minden élést bővebben adván”, ezért a szász és székely iparosnak olcsóbban kell mindent adnia, mint a nyugati és éjszaki, vármegyei részek iparosainak.¹⁸⁴ Emellett a szász városi iparost és kereskedőt az új keresztyényeken kívül a megszaporodott zsidóság konkurrenciája is nyomta, melyet szintén a fejedelem hozott be. Zsidó kereskedőknek nemcsak külön biztosító levelet állított ki az országban való szabad járáskelésre, hanem portai követét is utasította, hogy zsidó doktoron kívül kereskedőket is hozzon

magával, akikre, ha nekik az erdélyi állapot tetszeni fog, „úgy viselünk gondot, amint maguk állapotja kívánja.” Ezek a törökországi zsidók „drága marhákkal”, ékszerrel, finom szövetekkel, fegyverekkel, keleti fűszerszámmal kereskedtek, s áruiknak az országot megnyitva, a fejedelem a lakosság életszínvonalát akarta emelni.¹⁸⁵

Mindezen kereskedelempolitikai intézkedéseknek pénzübeli eredményét nehéz volna lemérni, meg kell elégednünk azzal, hogy egykorúak Bethlen jövedelmeit 400—450.000 forintra teszik, így a világi dolgokban is igen jártas Carafa bécsi nuncius, aki még hozzáteszi, hogy kereskedése és zsarnoksága által annyit tud kipuréolni országából, amennyit akar.¹⁸⁶ Annyi bizonyos, hogy az állami jövedelmek nagyrésze tisztán az ő személyes akaratától és gondoskodásától függött, s ő az állami érdeket hidegen, emberi érzésektől mentesen képviselte, mintha már nála is az államérdek volna a legfőbb mozgató, a későbbi abszolutisztikus uralkodók mintájára. Bethlen Gábornak ezt a nem egyszer szívtelenségnek tetsző ridegségét is itt kell megemlítenünk, mert bizonyosnak látszik, hogy részben legalább összefügg azon magas felfogással, melyet ő fejedelmi kötelességeiről, a század szellemében táplált. A lakosság jólétéért, megmaradásáért ő a felelős, a fejedelem, s ezt a munkát senkivel meg nem oszthatja, aminthogy nincs is egyetlen minisztere, egyetlen bizalmas tanácsosa se, akivel a dolgok menetét mélyebben megbeszélne. Mindent magának kell a nép és ország érdekében elvégezni — közrejátszik itt protestáns vallási felfogása is, mely szerint neki Isten szolgálatában, az ő megbízásából kell népeiről gondoskodni, tehát mindebből következőleg az eszközök megválasztása is az ő dolga, neki abban sem segíthet senki. Döntő esetekben gyorsan és nem egyszer erőszakosan kell határoznia és cselekednie, tekintet nélkül emberi sorsokra, melyek ha útban állnak, eldobhatók, ha kihasználhatók, kihasználандók. A korszak nyersségétől, melyet történeti távlat nélkül

durvaságnak mondhatna valaki, ő sem mentes, érzelmesség és érzelgősség távol állanak tőle, akárcsak Richelieu-től, Wallenstein-től, emberi életek e nagy pusztítóitól, vagy a magánéletében jólelkű, szelíd, de állami vonatkozásban szenvtelen, egyéb fejedelmekhez hasonlóan érzéstelen II. Ferdinándtól. Bethlennek szigorú nyilatkozatai is ebből a szempontból érthetők meg: ő is az államot képviseli és ez a pályája kezdetén álló nemzetállam még nem tud kegyetlenség, emberi életek rombadöntése nélkül megélni. Hozzátehetjük, Bethlen még nem egészen tanult bele az államfő szenvtelenségébe, emberi érzéseit nem mindig tudja elnyomni, így mikor a hainburgi tárgyalásokban szinte pótolhatatlan Péchy Simon kancellárnak felesége meghal, ő államérdekből nem közli vele a rossz hírt, nehogy megzavarodjék a fontos tárgyalásokban: „az felesége meghalt s nem tudom, mit tegyek, mert ha megírom neki, minden esze, kedve, konceptusi elbomolnak nyavalyásnak és az egész trakta a mi részünkről nagyon fog periclitálni; ha meg nem írom neki, egyik keserűsége a másikat öregbíti”, — ebben az érzelmi dologban egyelőre győz az államérdek, hozzáteszi: „Eddig még eltitkoltam.”¹⁸⁷ A legtöbb cselekedet és kifejezés, mi manapság visszataszítana bennünket mai politikus szájában, a kor szak fejedelmi felfogásából származik, sőt Bethlennél legtöbbször csak fenyegetés vagy pedig korlátozatlan érzelmi kitörés, melyet ritkán követ való szándék és végrehajtás. Hirtelen szenvedélyből, vagy taktikázásból, hogy félelmet keltsen, nagy fenyegetésekre és erőteljes szidalmakra képes, városoknak elpusztítást jósol, ha elpártolnak tőle, így Trencsénnek, így Pozsonynak, melyet kitanít a magyar szokásra: ha a városnak akármilyen kicsi rebellióját tapasztalja, a „magyar nemzetségnek régi szokása szerint” elveszti a várost: „tűzzel-vassal rajtatok lévén, magatokkal együtt feleségetek, gyermekek is fegyverre hányattatik, mert ebben az igyekezetben, melyet szabadságunkért kezdtünk, általában fogva senkinek is szömélyválogatás nélkül s tinéktek is azonképen egy cseppet

sem kedvezünk, holott az közönséges jót egy s két város tekinténél följobb becsüljük.¹⁸⁸ Íme a „közönséges jó”, a ragione di stato magyar megjelenése, mely az új nemzetállami célok szolgálatában emberéletekkel, városok sorsával rendelkezik, s amelynek egyetlen kifejezője, Isten és ember előtt egyetlen felelős mozgatója az új korszak fejedelme! Ez előtt még a régi, rendi korszak korlátjai is ledőltek: a nemesi szabadságokat, ha az állam és a háború kívánja, Bethlen sem respektálja már, s ugyancsak kigúnyolja azt az alvezérét, aki nem meri kivégeztetni katonáit, ha „nemes személyek”...¹⁸⁹

Az új fejedelmi szuverénitásnak megvan a maga hadserege is, mely immár a rendi erőktől alig függ. Jellemző a kezdődő nemzetállami fejlődésre, hogy a legtöbb államban a fejedelem saját rendelkezésére álló csapatok nem az illető nemzet fiaiból, hanem idegen zsoldosokból állnak össze. A franciáknál az egész 16. században németek harcolnak, a Reître-lovasok és svájci gyalogosok, olasz udvarokban szintén svájciak és spanyolok szolgálnak, a hollandusok szabadságharcában németek vezérek a jó hollandi forintokért, a harmincéves háború katolikus seregei, mint pl. Wallensteiné, szinte túlnyomólag protestáns németekből, tehát más, ellenséges fejedelmek alattvalóiból állanak. Bethlen seregében már a kiinduló ponton is igen sok az Erdélyen kívüli, így a hajdúk és a felsőmagyarországi főúri csapatok, később pedig újra meg újra szolgálatába fogad német zsoldosokat, belátván, hogy tisztán a magyar könnyű lovassággal sem döntő csatát nem nyerhet a külföldiekkel szemben, sem várostromra nem vállalkozhatik. Ez a belátás azonban csak első támadása folyamán születik meg, eredetileg ő is, mint magyar-török harcokon kívül egyebet nem látott honfitársai, meg volt győződve a magyar könnyű lovasság nagy értékéről, sőt több esetben ausztriai és cseh-sziléziai szövetségeseinek is a magyar hadviselési módot ajánlotta: folytonos támadást, csipkedést, a vidék előzönlését, az

élelmiszerek elpusztítását, amik szerinte annyira elgyöngítik az ellenséget, hogy a végén egyenes támadást is lehet ellene irányítani. Első támadása alatt maga is személy szerint részt vett a harcokban, többször életveszedelemben is forgott, amikor is zsoldos hittel, Szent Dávid verseivel vigasztalta és az Úristen segítségével bátorította magát és seregeit.¹⁰⁰ Döntő győzelmet azonban túlnyomóan lovassapataival el nem érhetvén, megkezdte a császári szolgálatban elfogott német knechteknek felfogadását, német serege nagyban gyarapodik a Jägerndorfi őrgrofnak állítólagos ötezer főnyi csapatával, akiket azonban nem tud eléggé fizetni, úgy hogy ezek a magyarok iránt egyébként is bizalmatlansággal viseltetvén, alig várják, hogy a császártól pardont kapjanak.¹⁰¹ Német csapatainak magvát a Bucquoy eleste után hozzáállott ezerkétszáz német képezte, akiket a háború után az anabaptisták mellé Vincen telepített le, amíg második hadjáratába magával nem vitte őket.¹⁰²

Német katonaságot azonban nehéz volt magyar úrnak, fejedelemnek szolgálatába venni. Magyar hajdú és lovas egyképen olcsó katona volt, a tizenötéves háborúban még két forintért is szolgáltak, ekkor már drágábban, de lovasnak négy, gyalogosnak három forintnál akkor sem járt több. Magyar országgyűlések folytonosan maximálták a magyar katona zsoldját, az urak önző érdekeiből nyomván le a vérét áldozó katona életszínvonalát mélyen a németeké alá, akiknek bizony ekkor már havi 8—12 forint zsoldot kellett fizetni. Ha német zsoldba fejenként és havonként csak nyolc forintot számítunk, akkor is kitesz ötezer katona zsoldja egy esztendőre 480.000 forintot, körülbelül annyit, mint Bethlen Gábor összes jövedelmei. Már most igaz, hogy ezekben a harcias századokban minden államban a hadügy volt a legköltségesebb, XIII. Lajos például összes bevételeinek hatvan százalékát fordította hadügyi célokra, kisebb szuverének még többet, így Savoya néha 72%-ot is,¹⁰³ mégis Erdélynek jövedelmei maguk-

ban véve is túlságosan alacsonyak voltak ahhoz, hogy Bethlen akár 2—3000 német zsoldost is tarthatott volna. Innen első támadása óta soha meg nem szűnő diplomáciai akciója, hogy gazdag protestáns államoktól, mint Anglia vagy Hollandia, állandó subsidiumot kapjon rendes zsoldos sereg tartására. Subsidium nélkül nem hogy idegen zsoldost, de saját hazai csapatait sem tarthatta huzamosabb ideig szolgálatában, innen két utolsó támadásának feltűnően gyors lefolyása és váratlan vége.

Hadviselésének mindvégig a gyalogság hiánya volt az igazi betegsége, ezen még az ő gondoskodása és megoldásokat kutató észjárása sem tudott segíteni, bár bizonyos, hogy csapatai így is nagyobb hadi értékkel bírtak és a korhoz hasonlítva modernebbek voltak, semmint fél század múlva Thököly, majd II. Rákóczi Ferenc seregei. Hadi erejének zömét magyar, székely és német testőrői képezték, kiknek száma háborúk esetén több ezerre is felment, közöttük a székely és magyar „kék darabontok”. Ezek mellett megkövetelte a régi hagyományos katonatartás minden módját, így a portális katonaságot, a nemesi felkelést, a székelyek fejenkinti szolgálatát, külföldi, azaz magyarországi hadjáratain azonban inkább magyar és székely zsoldosok és a váruradalmakkal bíró főurak katonái kísérték.¹⁹⁴ A százszok alig vettek részt fegyverrel a hadjáratokban, ők adót fizettek, amin azután a fejedelem zsoldosokat fogadott magának. A rendszeren változtatni nem tudván, hazai katonaszolgáltatás dolgában csak szigorú ellenőrzésre, a visszaélések üldözésére szorítkozott. Így lépett fel érelyesen a székelyek azon meggyökeresedett szokása ellen, hogy háború idején a szabad székelyek jobbagyszolgálatba léptek, ily módon próbálva kikerülni a zászlók alá állást. Ez a törekvése gyakran megzavarta kezdettől fogva amúgy sem igen bensőséges viszonyát a székelyekhez, akiknek azonban, ha hadjárataiban jól harcoltak, bőkezűen osztogatott birtokadományokat. A hadba szállt katonaság dolgaival rendkívül sokat foglalkozott, a legapró-

lékosabb dolgokra is kiterjesztve figyelmét: maga készít szigorú felületi rendet, mely alól fortélyos rendelkezései miatt, semmiféle fajtájú nemes ember ki nem vonhatja magát: jószágos, jószágatlan, egyházi nemes mind tartozik engedelmeskedni, s nem „valami bocskoros jobbágyokat”, nem is oláhokat, hanem szolgálatra valókat, jól felfegyverezve küldeni.¹⁹⁵ Nem kevesebb szorgalommal szabályozza a már összeállított és vonuló, harcoló sereg életét: mustrát tart újonnan bejött csapatok fölött, amikor is egész nap lovon ül, csak estve, sötétben száll le, miután 13.400 embert megmustrált;¹⁹⁶ maga szabályozza a tábor életét, tiltva a részegséget, az asszonyoknak táborban tartózkodását, ami ha seregeit nem is tette erkölcsben és komorságban Cromwell-éihez hasonlóvá, de valamiképen mégis kiemelte a harmincéves háború erkölcsi fertőjéből. Csapatainak telelésére ő ír szabályzatot, lövőszerszám szállításáról ő gondoskodik és nehogy utolsónak hagyjuk: seregének taktikai és stratégiai vezetése is az ő dolga. Alvezérei többnyire egyszerű emberek; olyan helyre, melynek betöltése tőle függ, lehetőleg nem tesz be magyar vagy erdélyi főurat, ez utóbbiak hadjárataiban alig szerepelnek, magyarországi főúr is csak a magyar vármegyék és főúri kontingensek élén. Bizonyára megvolt az oka, hogy erdélyi nagyurat vezető állásban nem alkalmazott, megemlékezvén a folytonos összeküvésekről, melyekben ezek már nemzedékek óta töltötték és veszítették is el életüket. Önálló vezérnek csak sógorát, Rhédey Ferencet tartja, s másodszorban Kornis Zsigmondot, akit épen előkelő származásánál fogva környékez meg a bécsi kormány és ajánl Erdély fejedelmének maga Wallenstein. Legtöbb alvezére, úgy mint diplomatája is, egyszerű sorsból való ember, akit ő emel ki, s akinek hűségére ezért számot is tart. Ilyen szentpéter Bornemisza János, a konfederatusokhoz küldött segélycsapat generálisa, akivel alkalmilag elég lenézően bánik, tudva róla, hogy más sem szereti, de becsületes, megbízható szolgálataiért mégis megtartja.¹⁹⁷ Nem bará-

tokat, nem nagy tehetségeket vagy fényes lovagokat keresett maga körül, hanem parancsait végrehajtó egyszerű embereket, akik helyett ő úgyis eléggé tudott gondolkodni. Egy ízben, annak megbeszélésekor, ki legyen alvezére, döntőleg veti föl a kérdést, mit kíván a commune — a közjó, az államérdek — a privatummal szemben. Az állam egyedül ő, úgy pénzügyi, mint hadügyi vonatkozásban is.

Külföldi szemlélők gyakran lenézéssel nyilatkoztak Bethlen Gábor lovas seregeiről, melyekben harminc ember közül jó, ha egynek van lövőfegyvere, az is csak pisztoly,¹⁹⁸ a felfuvalkodott Wallenstein is ócsárlólag és gúnyolólag beszélt róluk, annyi azonban bizonyos, hogy Bethlen serege az akkori kezdetleges közép-európai viszonyok közt igen jól használható instrumentum volt politikai céljai szolgálatában, mindenesetre jobb, mint amit a cseh vagy ausztriai felkelők ki tudtak állítani és hogy ez a sereg teljesen az ő munkájából, az ő agyműködéséből és energiájából állott elő. Magyar sereg, magyartól vezetve, kevés van a mi szerencsétlen újkorunkban, de Bethlennek serege miatt nem kell szégyenkeznie még Görgey előtt sem, annál kevésbbé a katonailag többé-kevésbbé sikertelen Thököly és Rákócziak előtt. Seregének egész külön specialitása, hogy a rendes hadi adót leszámítva, fennállásával alig terhelte az erdélyieket, akik fejedelmük távolnyugati sikereiről szívesen hallottak, anélkül, hogy a háború fúriáit maguk testén kellett volna elszenvedniök. Erdély élete nyugalmas tó tükre volt, melyet alig fodorítottak ártatlan szellők, mi alatt Magyarországon a fejedelem hadai véres harcokat folytattak, Pozsony város minden borbélyüzlete tele volt sebesültekkel és haldoklókkal, s Éjszak és Nyugat-Magyarország virágzó területei évenként újból és újból elpusztított harcszintérré váltak, melyek utóbb éveken át éhhalállal küzdöttek. Erdélybe szűkszávú hírek, kevés izgatottságot keltve érkeztek, hogy a fejedelem megint megverte a németeket, majd hogy ez vagy az a jámbor vitéz ember

is elesett, — mi volt ez a pusztulás Erdélynek Báthory Zsigmondra következő évtizedéhez, amikor főnemességének virága pusztult el és az országot egyszerre öt-hat ellenfél sanyargatta! Most otthon Bethlen István, csöndes ember, tartott régi rendet, s a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsánna, kék darabont testőreitől kísérve járt körül az országban „szelíden és kegyesen”, s akivel beszélt, az később is megemlékezett róla, hogy minő becsület érte. Amikor pedig a távollevő fejedelem újabb adót vagy újabb katonaaállítás követelt, összegyűltek a rendek országgyűlésen, megyegyűlésen, szászok összejövetelin „kurta gyűlésre”, melyen először rendesen „nem adánk”, mondták, másodszori felszólításra aztán megígérték a fizetést. Mindenki tudta, hogy mindez csak mellékes, a háborút a fejedelem viseli, a saját javaiból, saját felelősségére és majd abba hagyja, mikor kell, mert elég esze van a pillanat szükségének megítéléséhez. Abból a lelkesedésből, mely a felsőmagyarországi, kassai részeken, protestáns érzelmekkel kísérte legalább kezdetben Bethlen fegyvereit, alig találunk nyomokat Erdélyben, hol a támadások alatt oly nyugalom és biztonságérzet honol, aminőt csak annak tudata ad, hogy a dolgokat erős, főképp értelmes fő vezeti, másrészt pedig, hogy mindezen külföldi bonyodalmakban Erdély létérdekei nem forognak kockán. A vármegyei előkelő nemes, folytonos utazásai, tolvajok és gonosztevők utáni cirkálásai és törvénykezési dolgaiban távoli morajként figyel fel egy-egy háborús hírre, s különben istenes nyugalommal írja be naplójába: „Vettem új ruhát rám, gondviselő Istenem s édes Atyám, az te neved legyen áldott örökké, hogy én reám kegyelmesen viselsz gondot.”¹⁹⁹

De bármennyi momentummal találkozunk is a háborúnak úgy megszervezésénél, mint végrehajtásánál, melyek összegükben dinasztikus, egyetlen fejedelmi akaratból kiinduló hadviselésre mutatnak, ez a fejedelmi akarat a valóságban emelkedett, magasb szempontból is képviselte országát. Mindenki tudta, hogy Bethlen

Gábor protestáns világérdekek szövetségese, azok szolgálatában harcolnak seregei s győzelme egyúttal a protestáns Erdélynek is győzelme lesz. Erdély akkor protestáns ország volt és fejedelme protestáns szuverén. Ez a protestáns szuverénitás pedig nemcsak külpolitikai és hadügyi eszközöket állított saját szolgálatába, nemcsak diplomácia és véres hadjáratok által szolgálta, a katholicizmus előnyomulásával szemben, a protestáns érdekeket, hanem befelé is erősen óvta az ország protestáns jellegét, tetterős aktivitással fejlesztve annak protestáns kultúráját.

Itt még a vallásügyet és a közoktatás dolgát kell szemügyre vennünk. Mindkettőnek irányát döntőleg szabta meg az országnak és a fejedelmi szuverénitásnak protestáns, közelebbről helvét hitvallású, kálvinista jellege, mely épen akkor, Bethlen Gábor uralkodása alatt lesz mindent szabályozóvá. Vallási téren a kálvinista államnak kétfelé kellett figyelmét megosztania: egyrészt az újonnan keletkező hitfelekezetek, szekták felé, melyekkel szemben az újítás, innovatio eltiltásával kellett fellépnie, másrészt a katholicizmus felé, mely Európaszerte új lendülettel próbálta az előző században elveszett pozícióit visszaszerezni. Bár a katolikus vallás az államtól befogadott religiók közé tartozott és ehhez képest szabad gyakorlatára minden fejedelem, így Bethlen Gábor is ígéretet tett, ez az ígéret távolról sem jelentett teljesen szabad vallásgyakorlatot, mert csak az érvényben levő országgyűlési artikulusok fentartására vonatkozott, amelyek közt a katholicizmusra még akkor is az 1566-iki tordai artikulus volt irányadó. Ez volt azon országgyűlési törvény, mely „afféle egyházi renden lévő személyeket, kik a pápai tudományhoz és emberi szerzésekhöz ragaszkodtak, és abból megtérni nem akartak, öfelsége (János Zsigmond) birodalmából mindenünnen kiigazította” azaz kiűzte. Azóta ugyan Báthory Zsigmond alatt az 1581-es országgyűlés megengedte a jezsuiták behozatalát, s nekik nagy óvatossággal bizonyos helyeken működési teret is nyitott, de mindez már 1588-

ban visszavonatot, s ha a jezsuiták később ismét vissza is jöttek, csak tűrt egyének voltak, akiket aztán 1610-ben végkép kiűztek. Közben a gyakorlat úgy fejlődött ki, hogy egyes katolikus nagyurak tarthattak ugyan házuknál katolikus papot, községek azonban nem, egyes területekre pedig egyáltalában tilos volt katolikus papnak lábát betenni. Mindezen rendelkezés és a mögöttük álló felfogás semmiben sem különbözött a nyugati vallási felfogástól, ahol német, francia, angol, olasz területen az uralkodó vallásfiai mindenképen gátolták a többi felekezet térfoglalását, jól tudva, hogy térfoglalás egyúttal hódítást és az egyeduralom veszedelmét is jelenti.

Ezen a helyzeten a hitéhez hű és annak uralkodását vallási parancs értelmében is elősegítő fejedelem elvileg nem változtatott, aminthogy ilyen hegemoniális helyzeten változtatni és a saját uralmát aláásni akkor józaneszű, vallási dolgok iránt érzékkel bíró uralkodó nem is tehetett. A nagyszombati szerződésben, Pázmány Péter sürgetésére elvállalta ugyan a katolikusok vallásgyakorlatát leginkább akadályozó néhány rendelkezés meglazítását, ezen ígéretét azonban nem hajtotta végre. A katolikusok az ő uralkodása alatt vallásgyakorlat dolgában a régi korlátok közt éltek, protestáns földesúr alatt sem templomuk, sem istentiszteletük, annál kevésbé mehetnek ki körmenetekre, kereszttel kezükben, — egy ilyen kísérletüket épen a katolikus Báthoryak most már protestáns somlyai uradalmában akadályozta meg a fejedelmi tisztartó. Bethlen azonban a vallási gyakorlat terén nem zárkózott el a politika parancsszava elől, s amennyiben Mátyás királlyal, utóbb Pázmánnyal folytatott tárgyalásai megkívánták, kisebb-nagyobb engedményeket szívesen tett. Így adott vissza, részben tőle javasolt országgyűlési határozat által hat-hét templomot a katolikusoknak ott, ahol ezek többségben voltak, két helyen kötelezve őket, hogy előbb a reformátusok részére, ezekkel együtt, auditoriumot, imaházat építsenek. A politikán kívül jól felfogott

államérdeke is megkívánta azt a nagy szolgálatot, melyet a katolikus egyháznak püspöki vikárius beengedésével tett, úgy látszik egyenesen a bécsi nuncius, Carafa püspök kérésére. Izabella kora óta nem volt Erdélyben püspök, az 1566-iki törvény formálisan is kimondotta a tilalmat, minek következése nemcsak a teljes paphiány lőn, hanem úgy a megmaradt néhány székelyföldi papnak, mint általában a katolikus hívőknek elvadulása. Már Báthory Zsigmond alatt is a jezsuiták álmélkodva látták, hogy a papjaiktól megfosztott hívek közt mesteremberek hirdetik az ígét, a szektaképződés jelei azóta is felmerültek, s végre is politikusabb volt a katolikus hierarchiát a protestáns fejedelemtől kinevezett püspöki vikárius alatt helyreállítani, semmint az országot egy újabb szektamozgalom kiszámíthatatlan esélyeinek kitenni. Egyéb-ként a helvét hitvallás uralkodó helyzetének biztos tudatában Bethlen Gábor nem habozott szórványosan jezsuitákat is bebo-csátani, és magas állásokba, így a kancellárságba katolikus ura-akat is kinevezni. A pápistákban különben ő is másféle embe-reket látott, akiktől tartani kell, mert belsejükben a protestantiz-musnak ellenségei. Fiatal barátját, Thurzó Imrét szeretettel óvja a pápista veszedelemtől: „Kegyelmetek szorgalmatosan vigyázzon magára, ótalmazza felérkezésünkig magokat kegyelmetek a pápista csalárdságtól, nekik sok stratagemájok vagyon”, s mikor Bosnyák Tamást elpártolása miatt elfogatja, utasításba adja, szó szerint: „vasat veretvén lábaira, semmiféle pápista embert mellé beszélleni nem engedvén.” Tipikus akkori felfogás: a saját felekezet emberei egy kör, a másikei másik kör, s a kettő között polgári bizalom, kölcsönös hit és becsülés, de még érintkezés is alig lehetséges akkor, mikor mindegyik fél kimondottan saját vallásának ural-máért száll a harcba. Ezt a harcot Bethlen kálvinista hithűséggel harcolta végig, ami azonban nem akadályozta politikus cseleke-detekben, minő volt, hogy Erdélyben gyakran megjelent katho-likus istentiszteleten és Pozsonyban, a korona átvétele után Szent

Márton templomában, mielőtt azt a katolikusoktól, mint kisebbségtől elvették volna, egymásután katolikus, helvét és ágostai hitvallású istentiszteletet tartatott.²⁰⁰

Helvét hitvallású szuverénítésára jellemző, hogy nemcsak ő nevezi ki a katolikus vikáriust, hanem az ágostai konfesszióhoz tartozó szász papok is ő hozzá kénytelenek megerősítésért fordulni, megerősítést még nem nyert papoknak pedig letiltja jövedelmeiket. A szász egyház oly mély gyökereket vert már a szászok politikai nemzetében, hogy terjeszkedésétől nem kellett tartani, ezért a fejedelem mindvégig jó viszonyban volt vele. A helvét hitvallásra a múltban az unitarizmus, a jövőben a szombatoság látszott veszedelmesnek, mindkettővel szemben erélyes rendszabályokkal védte a fejedelem az állam vallását. A szombatosok helyzete nem volt könnyű, mert ellenük régóta kipróbált fejedelmi jog állott rendelkezésre, melyet legelőször a katolikus Báthory István használt fel a kálvinizmusnak is védelmére. Német protestáns mintára az államhatalomnak épen a hegemon vallás érdekében joga, sőt kötelessége is volt az innovatiót, újabb hitbeli javítási és változtatási kísérleteket eltiltani, — ez történt Dávid Ferenc elítéltetésekor és máskor is az unitarizmus mindent magával sodró árájának megállítása érdekében. A nyolcvanas és kilencvenes évek erdélyi törvényhozása teli van az innovatio tilalmával: eddig és ne tovább! mert minden további lépés istenkáromlás és eretnekség, melyért a hirdetőket legalább is tiszteséges fogsággal kell büntetni, nehogy Istennek nagy haragja szálljon az országra. Ezzel a joggal élt Bethlen Gábor a zsidózó szombatosok ellenében, akiket az 1610. törvény után az ötöle javasolt 1615-ki törvény szolgáltatott ki vizsgálat és elítéltetés végett a világi hatalomnak, a fejedelem igazságszolgáltatási hatalmának, az ő jogügyi igazgatója közbejöttével. A szigorú törvényt Bethlen vallási parancsnak engedelmeskedve hozatta meg, mert fejedelmi tiszte szerint van, hogy az istenkáromló szektákat

birodalmából kitisztítsa és az ezekhez tévedteket személyükben és javaikban kedvezés nélkül megbüntesse. A később is megújított törvényt Bethlen nem hajtotta végre, nem látván veszedelmesnek a szektát és egyéb dolgokkal lévén elfoglalva. Sőt azáltal, hogy kiváltságlevelet adott a bejövételre a konstantinápolyi zsidóknak, bár öntudatlanul is, elősegítette a szombatosok hittételeinek kialakulását. Míg azelőtt Péchy Simonéknak Konstantinápolyból titokban kellett talmudi könyveket hozatniuk, most mindent megkaptak a bejött zsidóktól, akik a szefárdi, spanyol ághoz tartozva a legjobb talmudi hagyományokat adták át a szombatosoknak.²⁰¹

Az unitarizmus, mint bevett vallással szemben nem lehetett az innovatio-tilalmat alkalmazni, bár ez a felekezet épen most, Bethlen uralkodása alatt kezdett újra nekilendülni a hódításnak, újra kezdvén félszázad óta elhagyott hitvitákat, s újra kiadván régi alapvető vitáiratainak néhányát. Vele szemben a küzdelmet a református egyházi férfiak vették fel, harcos püspökük, Keserői Dajka János, vezetése alatt, akinek sikerült is a szentháromságtagadók mozgalmát visszaszorítani, több faluból erővel eltávolítván az ő nézete szerint jogtalanul betolakodott unitárius papokat. Bethlen ezekbe a dolgokba nem avatkozott bele, bár Keserői Dajka Jánosnak az egyházi élet és erkölcs emelését célzó javaslatait szívesen meghallgatta, sőt abba is beleegyezett, hogy a helvét hitvallású egyháziaknak könyörgések, imák tartásáról, penitenciatartásról, ünnepek megülésétől szóló intései országgyűlési törvénycikkbe is felvétesse. Theológusainak vitáiban résztvenni, azokkal foglalkozni nem volt ideje, de talán érdeklődése sem; ügylátszik, Alvinczi Péterhez, a lutheri és kálvini tanok kiegyenlítésén fáradozó kassai paphoz inkább vonzódott, mint a zelosus erdélyi kálvinista püspökhöz, aki a hagyomány szerint is látva a fejedelem „akadékoskodását”, „merő ambrosiusi lélekkel és buzgó bátorsággal” intette meg, mire Bethlen,

nagy maga megalázásával eleget is tett püspöke intésének.²⁰²

Bethlen Gáborban nem tisztelhetné egyháza egyik legnagyobb fiát, ha fejedelmi öntudatával a protestáns, kálvinista kultúrát oly alkotásokkal nem gazdagítja, melyek valóban fejedelmi látókörrel és akaratról tesznek tanuságot. Itt tanügyi működésére gondolunk, melyben talán legvilágosabban tükröződik le az ő, korabeli erdélyi korlátokon messze túlnőtt egyénisége. A protestáns iskolaügynek Erdélyben régi multja volt, mindjárt az Izabella idejébeli szekularizáció alkalmával protestáns iskolát alapítottak néhány kolostorban, a középkori katolicizmus tanító helyein. Bethlen azonban nem egyszerű folytatója ez iránynak, őt e téren sem lehet beállítani a rendes folyamatba anélkül, hogy egyénisége ki ne ütköznék. Szenvedélyesen akar alkotni, de nem valamit, ami a magyar fejlődésben már benne van, ezt a magyar fejlődést ő lenézi, szinte megveti és magyar földön egész akaraterejével valami külföldit akar meghonosítani. Iskolát akar, egészen újat, olyat, ahol „ne magyar iskolákban való hitván szokás szerint tanítsanak, hanem more jesuitarum exerceálja a gyermek magát az oratio csinálásokban”.²⁰³ A gondolat kútforrását keresve, nem tudnánk pozitív adatot találni, honnan, milyen iskola speciális eredményeinek szemléletéből vette Bethlen ezt a kívánságot, meg kell elégednünk azzal, hogy ő távolról, nagy vonalakból szemlélve az előtte tornyosodó katolikus mozgalmat, bár kardot vont, hogy annak határokat szabjon, bírt annyi önuralommal és éleslátással, hogy a szedett-vedett császári zsoldosok sorai mögött felismerje a magasabb tanultságot, a fölényes szellemi képzést, mely az ellenreformáció erőit expanzióra, hódításra képessé tette. A gondolat, külföldi, katolikus mintára „közönséges akadémiát”. tehát egyetemet alapítani, eléggé idegenszerűen ütötte meg az erdélyiek fülét, s mikor a fejedelem az 1622-ki országgyűlésen elébük terjesztette szándékát, meg is jegyezték, hogy az akadémiához „csendességes, nyu-

godalmas, békességes hely" kell, pedig szegény hazánk gyakorta annyi változást szenved, hogy nemcsak az akadémia, de egyéb nagyobb állapotok is megháborodhatnak benne. Bethlennek azonban sikerült még idegenszerűbb gondolatokat is megértetnie velük, így azt, hogy „a tudós emberek hazánknak sok fő dolgaiban hasznosan szolgálhatnak” és ha az ő soraik a hazai zavarokban igen megfogyatkoznak, akkor rövid időn az ország és a jövő maradék is veszedelemes állapotra jut. Mintha csak Széchenyi István szenvedélyes küzdelmének, a tudomány nélküli nép ellen, a kiművelt emberfő gyarapítása mellett, egy 17. századi, utilitariusan színezett harci kiáltását hallanók, mely a kezdő abszolutizmus tipikus gondolatmenetébe belesimulva, állami, fejedelmi beavatkozást követel, mert az állam érdeke, az államraison követeli a tudósok fentartását, a nevelésnek általuk való elterjesztését. A törvény szövege szerint elpusztul az ország, ha a nevelésre „gondviselés nem leszen”, s ennek elejét veendő jelölik ki a kolozsvári, egykor pápista pusztá kolostort, hogy ebben állítsa fel a fejedelem az ő akadémiáját. A főiskolát azonban székhelyén, Gyulafejervárott építette ki, nagy és folytonos adományozásokkal; a legnagyobbyszerű ajándékot élete utolsó évében, oklevélben és végrendeletében hagyta meg: öt egész falu, több részbirtok, tokaji szőlők, Enyed város évi 200 forint dézsmája, Debrecen évi 2000 forint taksája, 20.000 forint készpénz, tízes kamatra tőkésítve, végrendeletében újabb 6000 forint az építkezések befejezésére, mindez ha az évi 400.000 forintot meghaladó fejedelmi jövedelemhez képest nem látszik is túlságosnak, de abban a korszakban magas dotáció és példátlanul komoly megbecsülést jelent az oktatásügynek.

Mindez összegek a tanhelyiségek felépítésén és a tanári testület fizetésén kívül első sorban a szegény diákok eltartására fordítottak az alapító fejedelem intenciója szerint. Bethlen Gábor kollégiumot akart alapítani benlakással, hogy abban szegény csa-

ládok gyermekei képeztesse ki a theológiai tudományokban. Ez a gondolata tökéletes ellentétben állott a magyar rendi fogással, mely csak nemrég mondotta ki, hogy püspök ne lehessen nem-nemes, jobbágyfiú, s amely még az ő felkelő országgyűlésein is folytonosan a nemesi rend kizárólagos életjogához ragaszkodott. Nem tudjuk, érezte-e Bethlen, hogy az a rendiség, mely gyökereit a talajból kivonja, mely lemond és ellene áll az alatta lévő osztályokból való részleges megújulásnak, kimondta magára a halálos ítéletet; mondom, a szociális belátás öntudatoságát alig mernék ekkor még oly szabad szellemnél is feltételezni, s inkább arra az eshetőségre hívjuk fel a figyelmet, hogy Bethlen, mint szuverén, már lélekben is elvált a rendiség érdek-közösségétől, és az állam érdekét, a *ragione di stato*-t tartva fő maximájának, az általános nevelés, a szélesebb körű kiválasztás érdekében ragaszkodott annyira a jobbágyak szellemi felemelkedésének lehetőségéhez. Amint nagy kortársa, Pázmány Péter is, rendi gondolkodástól felszabadulva teszi nagy alapítványát, hogy annak áldásaiban nem nemes ifjak is részesüljenek. Bethlen ezt a szociális gondoskodást az erdélyi törvénykönyvbe is beviszi, szigorú büntetéssel tiltva el a földesurakat, nehogy jobbágyfiaikat, kik tanulás okáért és nem is öreg korukban mennek az iskolákba, onnan kedvük ellen, azaz erőhatalommal kivegyék. Ezen és hasonló intézkedései kétségtelenül közreműködnek abban, hogy a század végén és a 18. században Erdélyben nincs oly merrev különbség, oly tátongó űr a privilegizált és jogtalan osztályok közt, mint az ellenkező szociális irányban haladó Magyarországon.²⁰⁴

Gyulafejevári főiskolájában negyven alumnus kapott ingyen lakást és ellátást, ő maga féltő szemmel figyelte kedves alkotásának fejlődését, és jóismerőseinek szeretett róla öröndetes híreket írni: „Az mi fejevári iskolánk mely szépen kezdett légyen florealni, írja Alvinczi Péternek, jó reménységű ifjak

nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdettek, vagynak öreg deákok, reméljük 75, avagy talán 80 is." Hallgatók voltak, de annál több baj keletkezett a tanárok miatt. Bethlen egész gondolata a külföldi tanmódszerek átültetését célozta s ennek szolgálatában jónak látta külföldi tanárookra bízni az oktatást új akadémiajában. Történetíróját, unokaöccse nevelőjét, a szintén jobbágysorból felemelt Bojti Veres Gáspárt küldi ki Németországba, hogy neves tanárokat hozzon, főként külföldi helvét hitvallású tudósok ajánlata alapján. Első tanárával azonban nem sok szerencséje volt. Opitz Mártont Bethlen, mint maga is sziléziai fejedelem, két kálvinista kollégájától, a sziléziai Brieg és Liegnitz két testvér hercegétől kapta. Opitz 1622 nyarán ért Erdélybe, hogy már egy esztendő múlva örökre elhagyja az országot, melynek viszonyai közt a humanista módon nagyzó, mindent lenéző költő nem tudott megmaradni. Gyulafejevárnak még szalmafödeles házikóitól épűgy irtózik, mint lakosainak szokásaitól, akkor érzi magát jól, ha a várostól megszabadulva a közeli Zalatna erdeibe mehet, mint a német származású Lisbona bánya-felügyelő vendége. Opitz Márton esete tipizáló érvénnyel mutatja a veszedelmet, melybe műveltségünk juthat, ha minden áron az idegenhez akar kapcsolódni, ahhoz az idegenhez, aki minden előkészület nélkül lépven velünk érintkezésbe, nem tudja megtalálni a kulturális hatáshoz szükséges melegebb hangot. Opitz értelmetlenül áll a magyarsággal, sőt a százsággal szemben is, de elragadtatva hallgatja az oláh jobbágyok beszédét, melyben az ő mennyei latin nyelvének sokkal közelebbi rokonát látja, mint akár az olaszban, spanyolban, franciában. Zalatna emlékére írt nagy idylliumában az oláhokat dicséri, rossz viskóikban nemes vérre talál, mely a rómainak egyenes folytatása, holott a magyarok szokásai csak visszataszítóan hatnak reá, úgy hogy végül Erdélyben még a levegőt és vizet is megunja.²⁰⁵ A széltoló költő hazaérve beállott Károly főherceg szolgálatába, aki a Bethlen-

től elvett sziléziai hercegségek új birtokosa lett; Bethlen azonban nem gyógyult ki az idegenek szeretetéből, életének utolsó évében hozta be Bojti Veres Gáspár közvetítésével a három német professzort, Alstediuszt, Bisterfeldet és Piscatort.

Ilyen tanárok alkalmazása mellett továbbra is fentartja kezdetől fogva gyakorolt szokását: erdélyi fiaknak külföldi protestáns, kálvinista iskolákba küldetését. A hazai protestantizmus külföldi kapcsolatait ilyenképpen lehet biztosabban fentartani és továbbfejleszteni, annál inkább, mert hiszen akkor minden iskolában theológusokat, egyházi embereket nevelnek. Szenci Molnár Albert, aki maga is élvezi hányatott életében a fejedelem bőkezűségét, bár hívásának, hogy működésének színhelyét Erdélybe tegye, családi viszonyai miatt nem tudott eleget tenni, már 1618-ban Bethlennek hat alumnusát sorolja fel a heidelbergi és marburgi főiskolákon tanuló harminckét magyar közt, így Bojti Verest és Geleji Katona Istvánt, az erdélyi kálvinizmus jövőő oszlopát. Ugyancsak Szenczi Molnár állapítja meg erdélyi utazásakor, hogy Bethlen működése következtében Erdélyben nemcsak elpusztult területek virulnak fel, hanem az orthodox egyházak és iskolák is újraélednek és meggyarapodnak.²⁰⁶

Valóban: Szenci Molnár Albert nem hiába dicsérte Istent, hogy épen Bethlen Gábort emelte hatalomra, amikor a protestáns egyházak Luther első reformatorius lépésének százados évfordulóját ünnepelték. Bethlen Gábornak politikai, gazdasági, hadi berendezkedése csak indirekte szolgálta a protestantizmust, de annál világosabb az ő kulturális működésének kálvinista jellege. Iskolaalapító nagy tette az általános műveltség emelése mellett épúgy saját felekezetének céljait szolgálja, mint például Pázmány Péternek már nem sokáig késő alapításai. Gyulafejevári akadémiaja hithű kálvinista egyházi férfiakat nevel, ugyan csak a helvét irányú theológia a studiuma azoknak az ifjaknak, akik külföldi akadémiaikon tanulnak az ő költségén. Saját fele-

kezetének tanait köti azoknak a világi fiataloknak is lelkére, akiket első sorban általános műveltség szerzése céljából küld ki nagy körutakra, Nyugat-Európa székvárosaiba, így két unoka-öccsét, Istókot, a „kis grófot”, s ennek öccsét, Pétert. Nem felejt el egyéb sok jótanács mellett utasításba adni kísérőiknek, hogy pápista városokban ne igen látogassanak templomot és kollégiumot, mert a páterekkel való beszélgetés veszedelmes dolog, — ami akkor teljesen megfelelt a vallásfelekezetek egymással szemben elfoglalt pozitúráinak. A kálvinista egyház szolgálai iránti tiszteletének pedig egyetemlegesen is kifejezést adott, amikor armalislevélben egyszersmindenkorra megneemesítette Erdélyországnak minden, Isten ígéje hirdetőjét, avagy szolgáját fiaikkal és leányaikkal együtt.”²⁰⁷ Most késő utódoknak haszontalan, de egyúttal történetellenes is volna felvetnünk a kérdést, miért nem terjeszté ki e mély szociális érzékét is tanusító priviligiumot a lutheránus és unitárius lelkészekre is, — az, aki előadásunk fordulatait figyelmére méltatta, tudni fogja, hogy más-ként Bethlen nem is tehetett: akkor nem volt sem tolerancia, sem egyetemes protestáns szolidarizmus és Bethlen Gábor is, mint protestáns, kálvinista volt.

Az ő fejedelemsége, az eddigiek alapján nyugodtan mondhatjuk, a helvét hitvallás alapjain épült fel.

Befejezésül még néhány vonással ki kell egészítenünk a korszerűen abszolutista uralkodónak a képét is. Lorenzotól és az Estéktől a Farneséken és az újonnan hatalomra került toscanai nagyherceg Mediciken át vonul a renaissance-típus a barokkba át, hogy egyidejűleg az Alpeseiken átlépve kis német fejedelmi udvarokban is mintául, kötelező példaképül szolgáljon. A barokk fejedelmi életforma elterjedése mintha már mechanikus volna, egyik állam a másiktól veszi át, minden különösebb kultúrhatás előzménye nélkül. Bethlen Gábornál is megtaláljuk ez életforma egyes vonásait, anélkül, hogy az átvétel módjait közelebbről

meg tudnók határozni. Az új életformához tartozik többek között, nagy római reminiscenciaként, törvények összeírása, törvénykezési gyakorlat egységesítése és megszilárdítása: Bethlen összeírta a mult század hetvenes és nyolcvanas éveire visszamenőleg a büntető perrendtartás artikulusait, s belőlük válogatva már 1619-ben igazi kodexet alkot. Az új életforma fejedelme országát hasznos épületekkel látja el, saját dicsőségére csak úgy, mint népeinek javára: Bethlenről már néhány évi uralkodása után hálával emlegeti országa: „Hogy penig hazánkat őnagysága ilyen szorgalmatossággal építi, örökké háládatossággal tartozunk mindnyájunk őnagyságának érette, mert ugyanis több vagyon huszonöt esztendeinél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősegin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint őnagysága ez harmadfélesztendő alatt.”²⁰⁸ Olyan dicséret ez, minőt ekkor és kevéssel előbb Parma és Piacenza és Modena lakossága osztogatott, várfalakat, piactereket, templomokat, palotákat építő fejedelmeknek, akik ez építkezéseikkel halhatatlanságot ígértek maguknak. Bethlen nem ígerte magának, de kortársai oly őszinte bámulattal nézték vár- és város-, palota- és vízvezetéképítkezéseit, hogy összebeszélés nélkül, szászok és magyarok egyhangúlag ajándékozták meg ezért a halhatatlansággal, így Szalárdi János, így Kraus György, mindkettő elragadtatással írva le korszakos építkezéseit. Ugyancsak e renaissance-barokk életformához tartozott a középkori szűk városi viszonyokból menekülve új tágas, díszes városképeket építeni fel, amit Bethlen szintén megpróbált, Hunyadi Mátyás óta magyar földön először, Gyulafejérvár rendezésénél. A vár három új bástyájának építését rábízta a három nemzetre, a szász el is készült a magáéval, s még Bethlen életében bevészthették az új bástyába a szász grófnak, Bethlen hívének, Koloman Gotzmeisternek nevét az univerzitás címerével; a székelyé és magyaré nem készült el, de igen a negyedik, a Bethlen-bástya, melyet a fejedelem a maga költségén építtetett. Az aka-

démián, kollégiumon és fejedelmi palotáján is egész életén át építtetett, a fejedelmi palotát olasz renaissance-mintára tornácosan, belül festett, aranyos és stukko-mennyezetekkel, miknek elkészítését olasz és német mesteremberekre, kőfaragókra, mész-metszőkre, szobrászokra bízta, az építkezés vezetését pedig Giovanni Landi mantuai és a velencei Augustino Lerena építőmesterekre. Az előbbi Erdélyben halt meg, az utóbbit jóval Bethlen halála után Itáliába hazatérőben, Görz mellett két magyar és egy szász szolgája gyilkolta meg, halála híre Erdélyben némi meglepődést keltett, mert gonosz életmódja miatt senki sem szerette.

Igazi barokk pompát fejtett ki a fejevári palota berendezésében: a termeket velencei üvegcsillárok, sok ezer tallért érő drága kárpitok ékesíték, melyekre Julius császár és egyéb nagy rómaiak históriái voltak „szóttetve csudálatos szép mesterséggel”. Szőnyeg, gobelin, kristályüveg, drága bútor, arany, ezüst és kristály asztali felszerelés hozzátartozott minden fejedelmi palotához, sőt mindez ekkor már a nyugatmagyarországi nagyurak várkastélyaiban is otthonos volt. Míg azonban ezek a 16. század végétől kezdve az olasz divattól elfordultak, s délnémet renaissance ízlésnek hódoltak berendezéseikben, addig Bethlen Gábor — talán részben németellenes politikájának következtéseként is — olasz, még pedig velencei hatás alatt áll, bár azért nem egyszer német területeken is vásároltat, így Nürnbergben három kis szobára való kárpitot. Üveg munkásokat azonban Muranóból hozat, akik Fogaras mellett rendeznek be számára kristálygyártást, míg halála után, további foglalkoztatás híján, visszatérnek hazájukba. Gyulafejevári, radnóti, balázsfalvai, alvinci termeinek berendezését is legnagyobb részt egyenesen Velencéből hozatta; egy-egy követé, akinek se politikai szövetséget, se kiviteli piacot nem sikerült Szent Márk köztársaságában szereznie, egyszerre hét-nyolc láda üvegáruval, szőnyegekkel, gobeli-

nekkel tér vissza Gyulafejevárra. Rendkívüli tömegekben hozat drága szöveteket is onnan, arany, bársony, damasztiszöveteket, ruhákra és a termék falának díszítésére. Sőt annyira a velencei divat hatása alatt áll, hogy ingeket, selyemharisnyákat is vétet és ládákban hozatja haza, nem kevésbé az olasz asztal inyen- ségeit: cukrot, szirupot, befőttés gyümölcsöt, narancsot, malva- ziát, — az csak természetes, hogy a küldeményekben arany- és ezüst-asztaldísz, meg orvosszerek is helyet foglalnak. Az egyik ilyen szállítmányban, melyet Iklódi Tamás, a fejedelem familiá- risa vett össze Velencében, többek közt viaszgyertyák, szirupok, befőttek, muranoi üvegek és szövetek voltak, egy másiknak ára hasonló tartalommal 4460 aranyat, tehát majdnem 8000 forin- tot és utána csak a velencei vám 268 aranyat tett ki.²⁰⁹

Még egy nagyúri passziója volt, nem kevésbé megegyezően az akkori olasz és német fejedelmi divattal: zenét hallgatni, ud- varában különböző hangszerek virtuózait tartani, akik ünnepi alkalmakkor éneket és táncot kísérve olasz daljáték és ballethe hangulatát tudták Erdély hegyei közt elővarázsolni. A koncer- tek kereteiben zsidó komédiások is felléptek, akik olasz tánc- darabokat adtak elő: Bethlen ugyan nem értette beszédüket, de megvolt az öröme a játék színes képeiben és mozgalmában. Kü- lönösen szerette hallgatni Don Diego nevű spanyol gitárosát és komoly német orgonistáit, akik mind letelepedtek Erdélyben, szász asszonyokat véve feleségül, így Johann Preusinger, Michael Hermann, aki utóbb brassai bíró lett, azután a bécsi karmester, Johann Thossel és végül Giovanni Baglioni, a lantos, aki VIII. Orbán pápa udvarában ezer aranyért szolgált, s ugyanannyiért hívatta magához az erdélyi fejedelem, unokaöccse, Bethlen Péter gróf által. Legjobban szerette pedig két német gyermek lantosát, a 13—14 esztendős Konrádot és Dietrichet, kik mindig vele voltak, még akkor is, mikor feleségének udvarát látogatta meg. Az alapjában véve katolikus barokk-korszaknak egyházi ének-

és zenedivatja annyira meghódítá, hogy református papjainak tiltakozása mellett olaszosan akarta megreformálni az egyházi zenét, sőt a gyulafejevári főtemplomba orgonát és barokk faragványú szószéket állított be, mely utóbbi még hozzá az apostoloknak és angyaloknak képeivel is díszítve volt. Papjai azonban nem használták, a halála után az orgonával együtt eltávolították.

Így kerülnek aztán be számadáskönyveibe ezek a bármely nyugati fejedelemhez illő tételek: német ötvösnek, olasz ötvösnek, professzornak, cathedra aranyozó képírónak, a historikusnak, a bibliothekáriusnak, őfelsége negyven alumnusának, püspök uramnak, Landi építőmesternek, — mindez vegyesen a mezőgazdaság sokkal kisebb tételeivel: tehénpásztornak, bivalypásztornak, szénaosztónak, két talyigásnak, vereskancák mellett levő pásztornak stb. A barokk felépítmény alatt ott van, mint mindennek Atlaszként hordozója: a fejedelmi birtokok kiterjedt mezőgazdasági termelése.

És amint ezek szerint barokk kortársainak erényei és nagyvonalú gondolkodása Bethlen Gábor lelki szövetének is integráns részét tették, ugyanígy megtaláljuk nála a korszak árnyoldalait is, köztük, hogy még csak ezt említsük, a természetfölötti elemnek betegesen hiszékeny felfogását, mely ép a 16. és 17. században terjed el és igázza le egész Európában a katolikusokat és protestánsokat egyaránt. Bethlen Gábornak egyik első proposíciója, az 1614-iki országgyűlésen a „nézők, jövőmondók, varázslók és bűbájosok, úgymint ördögi tudományok” ellen irányul, akiknek tudományában ő is hisz, annyira, hogy saját családi életében is nyomait látja ezek ártékony befolyásának. Első felesége betegségét a feslett életű Bánffy Dénesné Báthory Annának, elődje, Báthory Gábor nővérének és boszorkánytársainak tulajdonította, akiket elfogatott, megírva feleségének: „Csomaközi Bánfinét megfogatta, az ördögösökben is ötöt, a mestert is. Megírtam mindjárt, hogy törvényt láttas-

son reá, ha megszentenciázta a törvény, megölesse." Erre azonban mégsem került a sor: a fejedelem a boszorkányoknak nemcsak erejükben hitt, hanem gyógyító képességeikben is, ezért utólag elrendelte, hogy megölésükkel ne siessenek, hanem a halálbüntetéssel ijesszék őket, hogy meggyógyítsák feleségét: „az Istentől elszakadtak talán valahogy meggyógyíthatnak”. Uralkodása alatt épügy égették a boszorkányokat, mint előtte vagy utána, s főként Debrecen rendszerető lakossága tett ki magáért a bűbajosok felkutatásában és elégetésében. Ez is bizonyítja, mennyire más korszak volt az övé, melyet mai felfogásunk egyszerű visszavetítésével semmiképen sem tudhatnánk méltányosan megítélni.

HATODIK FEJEZET

ÚJRA MAGYARORSZÁG BIRTOKÁÉRT

Alku és fegyver.

A nikolsburgi békekötést Bethlen Gábor nem szívből, hanem a viszonyok nyomása alatt, elkeseredve írta alá. Bármily szép és széles területeket vágott is ki számára Magyarország testéből ez a szerződés, ő nem tudta feledni, nem is feledhette, hogy korábban a császár sokkal több vármegyét ígért neki, és még talán ennél is keserűbben érezte, hogy a magyar királyi címről, s ezzel a korona reményéről is véglegesen le kellett mondania. Felfogása szerint ő Magyarorszáért olyan áldozatokat hozott, Erdélyországnak annyi vérét és pénzét pocsékolta el érte, hogy most, mikor fegyverét épen a magyarországiak árulása miatt kell letennie, ő rajta végletes igazságtalanság történt. Haragja szenvedélyes formákban fordul a magyarországiak ellen, akiknek segítségére indult ki, s akik most rút hálátlansággal fizetik meg jó-téteményeit. Amint már egy korábbi alkalommal megírta: csak békéljenek meg a magyarok, „de bizony jaj lészen országul néktek”, a Habsburg-ház el fogja nyomni őket, de őtöle többé ne várjon segítséget e hálátlan nép: „De bizony nem jön többé Bethlen Gábor segítségtekre, megégetvén kása az száját, nem köti fel másszor az harangot falu fejében, nem költi el érettetek ötször, hatszor való százezer forintját, látván mostan szemeivel, mely igen elvonszák az emberek magokat, nem akarnak hazájokért, Isten tisztességéért, religiójokért, szabadságokért semmit

költeni és személyekben szolgálni". Így azután, mikor mindenki megsokalta a hazának járó áldozatot, mikor az urak még csak felülni, hadba menni se akartak, még kevésbé vérök hullásával szolgálni, mikor legelőször Rákóczi György ment haza feleségének fejfájására avagy szülésére, ekkor „kényszerítettén, mondja utóbb Bethlen a támadás kudarcának összefüggő leírásában, az gyalázatos kondíciók szerint császárral megbékélni, nem úgy az mint én kívántam volna végben", az urak a tatár had megérkezését se várták meg, ész nélkül tódultak a császár kegyelmére, s így vette el az ő nikolsburgi traktára kényszerítése „minden dicsőségét, jó híret, nevét az magyar nemzetnek." Bethlenre pedig a magyarság e defekciója a legnagyobb keserűséget hozta, a királlyá választásról való lemondását; ez az, ami évek múlva is sajog szívében, s ami a nikolsburgi békének egyébként fényes eredményeit szeme előtt fekete gyászba vonja: saját szavai szerint az uraknak ez hadakozástól való meguntatkozásuk, abból származott vakmerő elégedetlenségük és „személyemnek tőlük megvetése kényszerített akkor engemet azoknak az gyalázatos kondícióknak aláírására, mert bizony szóról-szóra írom: soha én azokra nem léptem volna, örök gyalázatomra, electióm renunciálásával, mert első dolgaimban így hagyattattam el és így deponáltam, sőt megfosztattam electiótól őkegyelmek (a magyar urak) miatt."²¹⁰

Legnehezebben az electióról való lemondásra tudta magát elhatározni, a békét megelőzőleg még így ír róla Forgách nádornak: „Hogy én Istentől és az nemes országtól régi szabadsága szerint reám ruházott kicsiny dignitast féltében magamról levessem, és örökké való gyalázatomra annak renunciáljak, bizony uram az soha sem lészen, arról senki ne gondolkodjék, sőt inkább halok meg tisztességem (a királyi cím) mellett." Mikor aztán mégis le kellett mondania róla, ez az, ami Bethlent nem hagyja nyugodni és ami újra fegyvert ad kezébe. Ha e kifejezéseknek értelmet akarunk adni, mást nem adhatunk,

mint hogy Bethlen legalább az 1620 elején megígért tizenhárom vármegyét akarta volna megtartani a választott magyar király titulásával, amire már volt példa: János Zsigmond is választott magyar király volt Erdély és némi felsőmagyarországi részek birtokában. A tövis megmarad szívében, de ő nem olyan természetű, hogy megalázását magába zárkózva hordozná, rögtön a békekötés után szenvedélyes szókkal fogadkozik, hogy nem tűri a szégyent, s ebben emigráns vendégei, köztük a Jägerndorfi őrgróf is erősítik, akik saját helyzetük javulását csak újabb bonyodalmaktól, újabb hadjáratoktól várhatják. De Bethlen értett annyit az európai diplomáciához, hogy a háború megújulásának ódiumát mindjárt legelső nyilatkozatában az ellenfél vállára tegye. Ez esetben Pázmány Péternek egy állítólagos gúnyos nyilatkozata szolgált a háború megújítása okául: a nikolsburgi béke aláírása után alig öt héttel az egyik császári békebiztos, Czobor Imre jelenlétében ebédnél elgondolkodva ezt mondja a fejedelem: „Bizony, nagy dolog az, hogy mikor a trakta elvégződött, utolsó órában is megtréfált-csúfolt az érsek; azt mondta, elmehetsz Bethlen királlyságoddal, itt hagyád az titulust, — elhigye minden ember, tette hozzá a fejedelem emelt hangon, hogy bizony inkább akarom, hogy az testemet koporsóban tegyék, hogy sem mint gyalázatosan letegyem a titulust. Elhiggyék bizony, az kezemet Magyarországon tartom és az szemem bizony az bécsi kapura néz”, mire Jägerndorf őrgrófja ügyesen odavetette izgató szavát: „Fölséged fogadja szómat: bizony mind ebben megvagyon módja Fölségednek”; Bethlen erre: „Bemegyek Erdélybe, ott egy kevés ideig megnyugszom és helyén hagyom az országot, az egész székelységet és egyéb renden levő vitézlő népet megmustrálom, és ismét kijövök.”²¹¹

Bethlen tehát megállapíthatólag nem szándékozott a nikolsburgi szerződést megtartani, amihez az akkori nemzetközi gyakorlat szerint joga is volt, hiszen tudjuk, hogy szerződések érvé-

nye magasabb szempontoktól függött, amelyek könnyen megkívanhatták az előnytelené vált szerződés megszegését. De ebből még távolról sem következett, mintha ő csakugyan azonnal hajlandó lett volna, székely csapatait megmustrálva, újrakezdeni a támadást. Ugyanazon viszonyok között, ugyanoly segélyforrásokkal az új támadásnak alig lehetett volna jobb reménysége, mint az elsőnek. És Bethlen különben is elszokott már attól, hogy politikai céljait egyetlenegy úton próbálja megközelíteni. Mióta 1620 legelején, egy hét leforgása alatt lényegükben eltérő szerződéseket kötött a cseh királlyal és Ferdinánd császárral, azóta mindenkor párhuzamos akciókat találunk nála, melyeket bizonyos pontig egyforma akarattal, egyforma őszinteséggel melenget, abból indulva ki, hogy előre nem lehet tudni, melyik akció az értékes és melyik vezet csak zsákutcába. Csak az ügyek későbbi stádiumában tudta magát elhatározni, hogy végleg lemondjon az egyik expediensről, a másikra fordítva osztatlanul minden erejét.

A nikolsburgi békekötés után célja lévén, annak „gyalázatos feltételeit” megváltoztatni, azaz a királyi címet és Magyarország több vármegyéjét újra megszerezni, ezt a célt tárgyalásokkal és nyílt hadjáratokkal egyképen próbálta elérni. Diplomáciai tehetségének fejlődését, szinte már kiteljesedését mutatja, hogy mindkét eszközt sokkal nagyobb tudással, sokkal komplikáltabb formákban veszi igénybe, mint még első támadásakor. A háborút széles bázisra helyezett diplomáciai alkudozásokkal igyekszik előkészíteni, a békés út szolgálatában pedig kijátsza legnagyobb ütőkártyáját, mely erdélyi, protestáns fejedelemnek, a török vazallusának kezében lehetett.

A bécsi udvarnak tett házassági ajánlatát értjük itt, azt az ajánlatot, melyet a hozzá nem értő utókor legtöbbször használt fel személyes, önző politikája és annak homályos, immár erkölcsi renden is átgázoló útja bizonyítására. Az egykorú adatokat ösz-

szefüggésbe állítva, meggyőződhetünk róla, hogy ő itt régi céljait, új eszközökkel, de minden erkölcsi defektustól távol akarta elérni.

Első támadását 1622 legelején fejezte be a békekötés, az 1622. esztendő, a nikolsburgi feltételek végrehajtását illető alkudozásokban telt el, új hadjáratát Ferdinánd ellen a következő, 1623. év őszén kezdi meg, közben pedig 1623 nyarán játszódik le a házassági tárgyalás első fázisa, mellyel ekkor még az újabb háborús kifejlésnek akarta elejét venni. A nyugati magyarsággal való alkudozásra Bethlen most is Károlyi Mihályt használta fel, aki először Esterházy Miklósnak tett levélbeli említést a fejedelem házassági tervéről, oly óvatos formában, hogy ez követ által érdeklődött Bethlennél a dolog iránt, látva, hogy ezek nem kicsiny dolgok és remélve, hogy ha ő maga beszélhetne a fejedelemmel, akkor „nemzetünknek böcsületére és békességes megmaradására vezető utakat” találhatnának. Bethlen a követségnek a nála gyakori sértett, durcás hangon adott választ, kiemelve, hogy ő a békesség barátja marad, ha a császári magyarok részéről való megbántódásai, sérelmei orvosoltatnak, de most igen megkeseredett szívvel van, amiről Károlyi Mihály szóban fog eleget mondhatni Esterházynak. Ez hozzátartozott immár Bethlen tárgyalási módjához: a megsértődöttet adni, a „szent békesség tökéletes szeretőjét és őrzőjét”, aki épen békeszeretete miatt hajlandó a másik fél bocsánatkérését elfogadni, — ezen méltóságos maszk mögött, mely jól illett ellenfeleinek hasonlóképen keresztény békességet emlegető manírjaihoz, Bethlen elfogulatlan, világos szemmel nézte a dolgokat és készítette pozitív ajánlatait. Károlyi Mihály Érsekújvározt megjelenvén, Esterházynak tolába diktálta a fejedelem javaslatát, hogy ez hiteles formában és teljes titokban kerüljön Ferdinánd elé.

Károlyi előadása szerint a fejedelem Ferdinánd második leányának, az 1611-ben született, tehát tizenharmadik évében

levő Cecilia Renata főhercegnőnek kezét kérte, felajánlva, hogy az megmaradhat a katolikus hitben, számára templomokat ad és épít, kollégiumokat emel, sőt „ha Istennek úgy fog tetszeni, látván igazságát az katolikus religiónak, talán maga is követője leszen”; a főhercegnő biztonsága érdekében német őrséget fogad be Tokajba, Szatmárba és az erős Váradba, sőt a császár segítségével a török frigyét is felbontja, arra arcul támad és a kereszténység mellett fog szolgálni. De jóindulatából a császárnak is lehet haszna: a kezén levő vármegyék legelső gyűlésén keresztül viszi, hogy Ferdinánd idősebb fiát királlyá válasszák és megkoronázzák; Erdélynek és a neki engedett vármegyéknek Magyarországhoz visszacsatolását halála utánra már most biztosítja, sőt a császárnak, ha szüksége van rá, a német birodalomban is szívesen szolgál ellenségei ellen. Mindezt megbővíti szolgáltatának igen alázatos jelentésével és azzal, hogy még több biztosítékra is hajlandó, amennyiben ezekre nagy gyaláztatja nélkül reálélhet.²¹²

Az egészet kezdő ajánlat típusának tarthatjuk, amikor a bizalmatlan fél még alig körvonalazza a tárgyat, megpróbálja ugyan a másik fél érdeklődését még túlzott színezéssel is felkelteni, de tulajdonképeni célját még nem fedi fel. Várja a választ, s annak tónusa szerint fogja a tárgyalást továbbfűzni, vagy pedig kutató, érzéklő csápjait óvatosan visszahúzni.

Az ajánlat joggal volt rejtély Esterházy előtt, aki úgyszólván a legnagyobb bizalmatlanságot táplálta Bethlen iránt és semmiképen sem adhatott hitelt oly ígéretnek, mely a közismerten hithű protestáns fejedelem vallásváltoztatásáról szólt. Sem Esterházy, sem a bécsi udvar nem láthatta még az első ajánlatból azt az engedményt, melynek fejében Bethlen ily sorsdöntő lépésekre vállalkoznék. Csak annyit gondolhattak, hogy ez engedménynek igen nagyoknak kell lennie, ezért nem is árulta el azt Bethlen az alku kezdő lépésénél.

A rejtély megfejtése késett, de el nem maradt. A Károlyi Mihály-féle ajánlatra nem érkezvén pozitív válasz, Bethlen a háború útjára tért és csak rövid második támadása után, a béketárgyalások folyamán vette fel az elejtett fonalat. 1624 januárjában katolikus vallású kancellárját, Kamuthi Farkast Bécsbe küldvén a fegyverszüneti alku folytatására, titkos megbízást adott neki, most már nem régi személyes ellenségéhez, Esterházyhoz, hanem Pázmány Péter érsekhez. Eszerint Kamuthi most egyenesen, ékesgető szók nélkül, de nagy titokban beszéljen az érsekkel és keltse fel bizalmát az iránt, hogy ő csak kényszerítve áll török szolgálatban; vele, úgy mint az erdélyiekkel, a németek rosszul bántak, pedig ő nem törökkel békelt, hanem jó keresztény ember, s belőle, mint szőlőből a mustot, erővel sajtolták ki a rossz bánásmóddal a kereszténységtől való idegenkedést, — „mert, mondja Kamuthinak az utasításban, én is örömebb társalkodnám a keresztényen fejedelmekkel, hogysen mint az pogányokkal”. A törökkel azonban csak addig barátkozik, míg a császárék bizalommal nincsenek iránta és amíg biztos védelemre nem számíthat a török ellen; amint ez megvan, a török ellen fordul és tanácsokkal szolgál Ferdinándnak, hogyan foglalja vissza a töröktől egész Magyarországot, és ő annyira ismeri a törököt, hogy útbaigazításával Magyarország négy-öt év alatt vissza-kerülhet a király kezére!

Míndez csak bevezetés, hangulatkeltés, amialatt követe figyelje meg Pázmányék arculatját, tetszik-e nekik a dolog, s ha igen, akkor se siesse el az ügyet, hanem szállására hazamenvén, gondolkodjék rajta és mindenképen, akár belső szolgálak megvesztegetésével, udvarhölgyek, „főasszonyok” által is tudakolja meg, elég kedvező-e a hangulat az udvarnál az igazi nagy ajánlatra.

A nagy ajánlat pedig két részből állt, egyik a házasság dolga. „Ha leányát nekem adja”, mondja Bethlen, akkor az ő és a főhercegnő házasságából származó utódok Erdély urai, a csá-

szár fenhatósága alatt, ha pedig örökös nem születnék, akkor Bethlen halálával azonnal visszaszáll Erdély Ferdinánd királyra. Ilyen ajánlatot már Zápolyai Jánostól és János Zsigmondtól kezdve Erdélynek majdnem minden fejedelme tett, akik ugyan választásnak köszönték trónszéküket, de családi érdekből hajlandók voltak az ország szabad választási jogát ignorálva, Erdélyt a magyar királysághoz visszacsatolni. Ennyiben tehát Bethlen sem jár taposatlan úton, de annál inkább az ajánlat másik részében, amelyet ő maga a gubernáció kérdésének nevezett.

Az egész diplomáciai játéknak ez a gubernáció a lényege, e körül forog minden és ezzel áll vagy bukik az egész ajánlat. Ime Bethlen szavai: „Őfelsége gubernálná én általam Magyarországot, a gyűléseket őfelsége hirdettetné ki és mi presideálnánk benne, az propositiókat őfelsége küldené le nekem, in summa az egész direkciót és gondviselést őfelsége bízna reám, hadd én procurálnám az országot, a szükségesekekhez képest akaratom szerint, dependeálnának (függenének) mindenek éntőlem, palatinus, iudex curiae és minden váraknak kapitányi, az pozsonyi kamara; hadd én érteném az ország jövedelmeit, kit hova tesznek, semmi proventust én magamnak nem kívánnék kezembem jönni, hanem menne a kamarára, hanem a végházaknak hadd fizettethetnék én meg, építtethetném, takarhatnám élelemmel, municióval, valami azokból megmaradna, vinnék őfelsége tárházában, nekem lenne absolutus principatusom csak a Fátrán túl való darab föld, amint őfelsége adta vala Pozsonyban ezelőtt négy esztendővel.” A gubernátorságért csak a beszercebányai rézbányákat kérné fizetésnek, melyeknek üzemébe köteleznék magát 148.000 forintot évenként befektetni, úgy, hogy nem sok nyereség maradna neki. Egyébként pedig az üzletről visszatérve a házasságra, felesége hozhatna magával papot is, németet is, amennyit akar, a fejérvári belső templomot is nekik adja, feleségét pedig rangjához illően eltartaná, van neki arra elege, job-

ban tartaná, mint Báthory Zsigmond egykor főhercegasszony feleségét, élni pedig nem Báthory módjára élne vele, mert „a gyermekkorból kikölttem és kedveskedő férje tudok én lenni akárkinek.”²¹³

Lebontva az egész előadásról a rábeszélő elemeket, a magyar-török-erdélyi területek megszervezésének grandiózus koncepciója áll előttünk, sokkal hatalmasabb és messzebb tekintő, mint Bocskayé, ezétől annyira különböző, amennyire Bethlen államférfiúi génusza is, az ő gazdag fantáziájával, találékony mozgékonyágával különbözött Bocskay reális, szolid, hozzá képest szinte nehézkes ingeniumától. Bethlen Gábor megtartaná Erdélyt és a nikolsburgi vármegyéket, ezekhez kapná még a Fáttraig elterülő magyar vármegyéket, melyek az ő erdélyi szuverénitása alá kerülnének, mint „abszolutus fejedelemségének” részei, maradna Magyarországból a néhány éjszaknyugati vármegye és a Dunántúl, melyeknek kormányzásáról szintén lemondana Ferdinánd az ő javára. A konstrukció ugyanaz, mint aminő már a cseh fölkelés idején a téli király javára is fölmerült: Ferdinánd adja át a tényleges hatalmat Csehországban Frigyesnek, megelégedve a cseh királyi címmel és némi évjáradékkal. Bethlen nem hagy kétséget, hogy Magyarország tényleges ura ő lenne; megköveteli magának a hadi és pénzügyi szuverénitást, legfőlebb az országgyűléseket illetőleg engedne a királynak némi tiszteleti jogokat. Ő, aki Erdélyt a virágzás oly magas fokára emelte, joggal képzelte el magáról, hogy Magyarországot is, ha egyszer kezébe adják, hatalmassá, egészségesse, integerré tudná tenni. Milyen passzióval építené, takarná ő a végvárakat, melyek most tehetetlen kézben pusztulóban vannak! Az egész ajánlatból kiérzik a tetterő, mely utat, teret tör magának, s amely a tervet kiemelve az egyszerű önzés szféráiból, neki erkölcsi alapot kölcsönöz.

Persze az egész koncepció, az ő nagy vonalaival felfedet-

vén a császár és magyarjai előtt, semmiképen nem volt megvalósítható. A császár nem mondhatott le Magyarországról, melynek birtokát csak az imént tartá meg magának két véres küzdelem árán, különösen nem Bethlen Gábor javára, aki eléggé megbizonyította a szerződések kevésbevételét ahhoz, hogy egy újabb szerződés betűiben bízva, neki Magyarországot átengedni: a magyar király öngyilkosságát jelentette volna. Hasonlóképen hiányzott az urakból is minden hajlandóság, hogy Bethlen alattvalóivá legyenek, nádor, országbíró, Thurzó Szaniszló és Esterházy Miklós, éppen ezek voltak, kiknek személyét is leggyakrabban szidalmazta a fejedelem. Mindezekon felül a Habsburgoknak családi összeköttetéséről volt szó régi ellenségükkel, protestáns, kálvinista, alacsonynak tartott származású emberrel. Ferdinánd mégis megkérdezte spanyol rokonságát, mit tegyen, odaadja-e leánya kezét Bethlennek. Az ügyet a madridi császári követ, Khevenhiller gróf a legnagyobb titokban jelentette, csak a fiatal IV. Fülöp király és minisztere, Olivarez tudtak a dologról. Érdek-házasság, még más felekezetbeliekkel is, akkor sem tartozott a ritkaságok közé, a spanyolok ép ekkor éveken keresztül tárgyaltak Jakab angol királlyal, aki mindenképen szeretett volna fiának, a később szomorú véget ért I. Károlynak spanyol infánsnőt szerezni feleségül, ezek a tárgyalások voltak részben az oka annak is, hogy Jakab segély és védelem nélkül hagyta vejét, a téli királyt, nem akarván a Habsburgokat megsérteni. Olivarez végre írásbeli válaszban ajánlotta Ferdinándnak, adják oda Cecilia Renata kezét, de biztosítsák ennek fejében a katolikus vallás szabadságát Erdélyben. Ez az üzenet és levélváltás azonban Bethlen első ajánlata alapján ment végbe, amikor még nem volt ismeretes az ár, melyet kíván magának.²¹⁴ Amint azonban kiderült Bethlen kívánsága, hogy a főhercegnő kezével, burkolt formában bár, királyi cím nélkül, de mégis egész Magyarországot akarja megkapni, az egész ajánlat, sem a magyar király,

sem a spanyolok részéről nem volt komolyan tárgyalható. Ferdinánd tehát nem is bocsátkozott a gubernáció megbeszélésébe, a további tárgyalásokban mindig csak a házasság dolga szerepelt, s a császár kész volt leánya helyett rokonságából szerezni asszonyt, a nőülni vágyó fejedelemnek. Viszont Bethlen is tisztában volt azzal, hogy ily messzemenő igényeket legfőlebb királyleány kezével köthet össze, nem pedig valamely, a Habsburgokra többé-kevésbé közömbös hercegnőével. És ha valóban gondolt a házasság utáni török hadjáratra, ebbe csak mint a császár veje, kedves leányának férje merészkedhetett volna, akinek megvédését, ha bajba kerül, a császárnak családi érzelmek is parancsolták volna. Más császári rokonleány kezéből, aminőt Ferdinánd követjei többet is említettek neki, semmi politikai haszna nem származott volna.

Igy történt, hogy Kovacsóczy István kancellárnak újabb követtségét, 1625-ben, már kettős utasítással látta el a fejedelem, meggyőződven tervének kivihetetlenségéről: kérdezze meg immár utoljára, a bécsi udvart, s ha ez újból megtagadja a főhercegnő kezét, menjen tovább, Berlinbe, ahol a kálvinista Brandenburgi választó nővérenek férjhezmenő szándékáról a fejedelem már korábban meggyőződött. A fényes követtség Bécsből csakugyan ki-elégítetlenül ment Berlinbe, s mint egyik tagja, az ifjú Kemény János, a későbbi fejedelem, meg is jegyezte: „szimulált is szégyén fejedelem az religió dolgában, hogy azzal is kedvességet és hitelt szerezzen”, ami hogy nem sikerült neki, nagy kár volt, mert ha „hihetek volna egymásnak”, a török elleni hadakozásba is kész volt belebocsátkozni.²¹⁵ A kérdés tengelyéről, Magyarország gubernációjáról senki sem tudott a néhány beavatottakon kívül, annyira titokban folyt le az egész dolog.

Bethlent tehát nem kevesebb, mint három esztendeig foglalkoztatta a gondolat, hogy a császárral szoros családi kapcsolatban Magyarország ura legyen, s emellett a török uralomtól

is valamiképen, szükség esetén háború árán is felszabadítsa magát. Ugyanezen három esztendő alatt ezzel a tárgyalási vonallal homlokegyenest eltérő irányokban is folytatott alkudozásokat, még pedig a legkülönbözőbb hatalmakkal egyszerre, emellett közben fegyvert is fogott, békétárgyalásokat is folytatott, amelyeket megint tagadnia kellett bizonyos hatalmak előtt. Ha mindezen tárgyalásait nemcsak időrendben, hanem egymással egyidejűleg is elképzeljük, ami azoknak sokoldalúsága miatt egyszerű történeti előadásban alig érzékeltethető, akkor értjük csak meg, miként fejlődött ki Bethlen Gáborral szemben nemcsak ellenségeinél, de azoknál is, akikkel szövetségben állott, a legteljesebb bizalmatlanság. Ez a két-három esztendő viszi őt be az európai politikába és alapítja meg egyúttal azt a híret, mintha ő mindenkor hátsó gondolatokkal dolgozó, hiteszégésre kész, megbízhatatlan fél volna. Bethlenről ez a felfogás gyökeresedett meg, már kortársainál, s azután évszázadokon át szinte minden európai történetírónál, aki valamiképen foglalkozott alakjával és tetteivel.

A konstantinápolyi angol követ, a nagy műveltségű Sir Thomas Roe Bethlen terveinek és diplomáciai lépéseinek rajzát a legtöbbször e felvilágosítással zárja be: but all this is dissimulation és hosszú éveken folytatott megfigyelései után arra az általános szabályra jut, hogy Bethlennek természetében van a csalás és csak az bizonyos, hogy ahol teheti, inkább ellenségeit, mint barátait csalja meg.²¹⁶ Jakab angol király és tanácsosai éveken át vonakodtak vele érintkezésbe lépni, nem utolsósorban az ő megbízhatatlan híre miatt, hogy pedig a Habsburg-érzelmű országokban ha lehet, még kevésbé bíztak meg benne, ez csak természetes. Azon kapucinusok egyike, akik Père Joseph korában egyik európai udvarból a másikba utazgattak szövetségtervekkel, Pater Hyacinthus, Miksa bajor herceg előtt Bethlent „senza fede e senza legge” embernek nevezte, s ezzel elég pon-

tosan fejezte ki az európai közvéleményt, amint az Bethlen első támadása után kialakult.²¹⁷

Hogy ez így történt, ebben kétségtelenül közrejátszott az akkori diplomáciai életben megfigyelhető gyakorlat, hogy bár a tárgyalások mindenkor szigorúan titkosan folytak, s a felek a titkosság biztosítására a legkülönbébb eszközökhöz folyamodtak — láttuk, Bethlen csak mily elővigyázati intézkedések után közli házassági tervét a bécsiakkal, — a titok még sem volt megőrizhető, mert a tárgyalások nagy része levelezés útján ment végbe, s ezek a levelek a hosszú úton, háborús területeken keresztül mindegyre az ellenfél kezébe kerültek. Diplomáciai iratok elfogása, intercipiálása, amint már akkor is nevezték, az európai politika fegyvertárába tartozott. Ezt a fegyvert mindenki iparkodott használni, legkönnyebben pedig a középeurópai hatalmak forgathatták, akiknek területét a perifériákon levő fejedelmeknek nehéz volt elkerülniök levelezésükkel. A császári udvart ugyan ebben is akadályozta közismerten rossz hivatalszervezete, Miksa bajor választó panaszkodik is, hogy a császáriak nem tudnak elég ellenséges levelet elfogni, futárt feltartóztatni. Bethlennek az ő második támadását előkészítő tárgyalásai ekkor már átnyúltak a német birodalmon, szinte állandó levélbeli összeköttetésben volt a Hágában tartózkodó pfalzi Frigyessel és a hollandi szolgálatban a Rajnánál, majd Ostfrieslandban operáló Mansfelddel, ezekkel váltott levelei tehát folyton ki voltak téve az elfogatás veszedelmének. Aminthogy tudjuk is, hogy úgy az ő, mint a nála tartózkodó volt cseh főkelő, Thurn gróf levelei Mansfeld helyett igen gyakran a császár és a liga fejedelmei kezébe estek, úgy hogy a Habsburgi párt néha egyebet sem tett, mint álmélkodott azon a kétszínűségen, melyet számára Bethlennek hozzá írt, s ugyanakkor a régi rebellisekhez, Pfalzi Frigyesékhez írt levelei együttes olvasása revelált. A fejedelem békeajánlatainak kínos illusztrációját képezte Pfalznak, Mansfeldnek,

Thurnnak, Bethlennek egy-egy levele, melyben a régi konföderáltak török-erdélyi-északnémet protestáns szövetségről beszéltek, s annak alapjait iparkodtak megvetni.²¹⁸ Az ilyen levelek azonban, ha bármi kis kompromittáló tartalmuk volt, nem maradtak meg a különböző titkos tanácsosok kezében, hanem mind a két fél iparkodott a nyilvánosság elé vinni azt, amit a szerencse kezébe adott, hogy így is befolyásolja az ekkor már hatalomnak tekintett európai közvéleményt. Emlékszünk, mily rossz benyomást keltett az a levél, melyet Bethlen a tatár szultánhoz írt, amikor a nádor kezéből Bécsbe jutva, az európai publicisztikában ismeretessé vált. Már ekkor szokásban volt, hogy egyes államok, sőt követek is a kezükbe jutott leveleket, saját diplomáciai céljaik érdekében nyomtatásba adták, különösen Hollandiában, ahol a 16. század második fele óta a bank és kereskedelem ügyei mellett a politika hírei is egész Európából összefutottak. A hollandiai angol követ, Carleton lovag már 1619-ben álmélkodva olvasta nyomtatásban Bethlennek Thurnhoz írt levelét, mely szerinte hihetetlen gyorsasággal érkezett meg Hollandiába, s ott rögtön nyomtatásba adták. Ugyancsak nagy hirtelenséggel jelent meg nyomtatásban, még pedig egy kölni hírlapban a császárral 1620 januárjában kötött fontos szerződés, melyet ilyenképen már egy hónap mulva olvashattak a csehek Prágában, akik előtt pedig jobb lett volna, ha titokban marad.²¹⁹

De bármily nagy rizikó volt is az akkori viszonyok között innen távol Keletről, ellenséges országokon keresztül keresni, levelezés útján szövetségeseket, s bármily sokszor tudomást szereztek is az egyes hatalmak az ő ellenmondó nyilatkozatairól, mégsem a levelek, hanem Bethlennek tényleg követett céljai voltak azok, amiket még az akkori, épenséggel nem egyrétű, egyhitű, vagy nem is szótartó államférfiak sem tudtak egymással teljesen összeegyeztetni. Bethlen első támadásának befejezésével kiterjeszti az újabb támadás diplomáciai felületét, köveivel, le-

veleivel olyan európai hatalmaknál kopogtat be, ahol azelőtt Erdélynek hírére sem hallották, s hogy ezen eredetileg közömbös hatalmak érdeklődését felkeltse, az alkudozások természete iránt nagy érzékkel a legszebb színekkel festi le az előnyöket, melyek Erdély megsegítéséből származhatnak az illetőre, valamint az ő saját jóakarátát is, mellyel partnerének szolgálni akar. Ebből már magából is divergenciák származtak nyilatkozataiban, mert egyszerűen próbálván tárgyalni Frigyessel, Hollandiával, Velencével, Törökországgal, a német protestánsokkal, mindegyiknek némileg más színezéssel adta elő mondanivalóit. Az a felfogás, mintha a spanyol monarchia és ausztriai ház ellenségeit mindenütt ugyanazon gyűlölet kapcsolta volna össze, mintha ez az egy érzés elég lett volna köztük politikát és hadi közreműködést létrehozni, közelebbről belebocsátkozva az európai bonyodalmakba, tévesnek kellett, hogy bizonyuljon. Itt bizony, a világ protestáns felében, akárcsak a katolikus-császáriban is, a politikában a *do ut des* elve uralkodott és Bethlennek is pozitív ígéreteket kellett tennie, hogy szövetséget és segítséget kapjon, ahol pedig kiderült, hogy tőle semmi sem várható, ott eleitől kezdve hiába is kopogtatott. Igaz, a Habsburgok ellenségeiben csakhamar meggyökeresedett a gondolat, hogy számukra Magyarország nyugtalansága mindenképpen csak nyereség lehet, — ezt Pfalzi Frigyes igen művelt, nagyeszű tanácsosa és éveken át apósa udvarában követte, Rusdorf így fejezte ki: „a közjóra nagyobb haszon és nagyobb előny nem származhatik, mintha a magyarországi békét sikerül megakadályozni”,²²⁰ de áldozni ezért a negatívumért egyik hatalom sem akart: nekik jól esett, ha Bethlen harcol és elvonja távol Keletre a császár erőit, rosszúl esett, ha Bethlen kibékült, ilyenkor meg is nehezteltek rája, de hogy pozitív segítséggel lássák el, ez alkudozásoknak volt a tárgya, amelyekben mindenki saját előnyét kereste.

Ezt kereste természetesen Bethlen Gábor maga is, — bár

nincsen kétség, hogy ő is szívből tagja volt azon érzelmi közösségnek, mely a Habsburg-ellenes tábornok Európában minden részében egybenfogalta. A Habsburg-ház, mely kezdettől fogva útjában állott úgy személyi, mint nemzeti törekvéseinek, Basta korától fogva őszintén gyűlölte, s utóbb is keserűen emlékezett meg fiatalkora benyomásairól, mikor Basta az összehívott erdélyi urak elé hányta az istrángot, hogy megköttöztesse őket, ha szófogatlanok a császárnak. A Habsburgok iránt egész életében bizalmatlansággal viseltetett, őket valami módon gonosz principiumnak tartotta, azt hitte, hogy „abban az familiában a természetből beoltatott szörnyű boszúság” lakozik, s ez nem enged velük soha állandó békességet, s így egyik Habsburg halálával sem következhetik semmi jó, mert utódja, családi, örökletes tulajdonainál fogva, ugyanoly gonoszul fog uralkodni, mint elődje.²²¹ Ilyen és hasonló nézetek a Habsburg-házról, a Hispanica monarchia rettentő embertelenségéről szinte egyenes folytatását képezték a korábbi század protestantizmusától felállított pápa-Antikrisztus egyenletnek, s a harmincéves háború idején mindenfelé el voltak terjedve, — ez a Habsburg-antipátia Bethlen lelkébe is mélyen lebecsátotta gyökereit, és ott rendkívül kedvező talajra is talált, amennyiben egész életében nem tudta elfelejteni, hogy a Habsburgok az ő uralkodása kezdetét minden eszközzel megnehezítették. Különösen sajgott benne — s minél magasabbra hágott, annál inkább — az a tudat, hogy alacsonyabb származása miatt nézték le és akarták Erdélyből kitudni.²²² Ha tehát valaki, akkor Bethlen bizonyára esküdt ellensége volt a Habsburg-ház európai pozíciójának és ha az érzelmi közösség elég erős lett volna a protestáns felek között szövetségek létrehozására, akkor valóban két kézzel kellett volna Bethlen, mint feltétlenül megbízható szövetséges után kapniok.

De amiként az európai protestáns hatalmak is ez általános összefüggéseken túl a saját államraisonjukat követték pozitív

politikai lépéseiknél, úgy Bethlennek is megvoltak a maga útjai, melyek a maguk mezítelen valóságukban meglehetősen eltértek a többi protestánsétól. A célok e divergenciája tette lehetetlenné az eszközök együttes felhasználását, köztük első sorban az együttes hadi akciókat. Pfalzi Frigyes és a hozzá hajló hatalmak létérdeke a rajnai területek visszahódítása volt; Christian von Braunschweig, az előzőtt halberstadti püspök-adminisztrátor az éjszакnémetországi protestáns területek megszerzésén dolgozott, az ugyanekkor előtérbe nyomulni kezdő dán király szintén a németországi, tenger melléki tartományok szekularizált egyházi javaira tekintett, s azokat akarta a császári és liga-akciókkal szemben a protestantizmusnak és családjának biztosítani. Bethlen viszont legalább is a Fátaráig terjedő magyar területet akarta visszahódítani, reménységei a cseh rebellió leverése óta nem terjedtek többé Magyarország határain túl. A hadi célok e különbözőségét hogyan tudta volna kiegyenlíteni a mindnyájukban közös Habsburg-gyűlölet! Már pedig közös hadi akciót csak pontosan körülírt közös célok szülhettek volna, amilyeneket Bethlen és a nyugati hatalmak között alig lehetett találni. Egyetlen ily közös katonai akció ajánlkozott, s ez valóban fel is merül Bethlen minden tárgyalásában: a csak imént levert cseh tartományokat újabb rebellióra bírni. A Fehérhegyi csata után, mint tudjuk, a csehek felett kérelmelhetetlen boszú vette át uralmát, a prágai kivégzések, a cseh nemesség nagyrésze birtokainak elkobzása, a szabad városokat sujtó rengeteg pénzbüntetések, a Rudolftól kicsikart cseh rendi jogok megsemmisítése, mindez oly súllyal nehezedett a levert országra, hogy a Habsburgok ellenfelei éveken át nem minden valószínűség nélkül vonhatták be tárgyalásaikba azt a reményt, hogy protestáns seregek megjelenése Csehország földjén újra lángra fogja lobbantani a felkelés parazsát. Csehország új felkelése pedig most, amikor a birodalomban egymásután jelentkeznek a Habsburgok fegyveres ellenségei, amikor a hollandi-

spanyol fegyverszünet lejártával Németalföldön is újra kezdődött a háború, olyan esemény lett volna, melyből evidens módon mindenkinek haszna származhatott. Főként Pfalzi Frigyesnek, aki tőle nem várt állhatatossággal soha sem mondott le a cseh koronáról, valamint Bethlennek, akinek viszont egész Magyarország birtoka intett, ha Ferdinánd uralma a szomszédos cseh tartományokban megint megszűnik és a cseh protestáns államon keresztül helyreáll egyenes összeköttetése Nyugattal.

Innen érthető, hogy Bethlen tárgyalásaiban az egyetlen pozitív együttműködési terv Csehországra vonatkozik: Mansfeldnek és Braunschweigi Christiannak vele egyidejűleg kell cseh-morva területre törniök, s ott vele egyesülniök. Viszont azt is megérthetjük, hogy amennyiben ez a közös akció nem volt megvalósítható, Bethlennek egyéb kapcsolat nem kínálkozott a nyugati hatalmakkal, ezek nem tudták őt, ő pedig ezeket saját közelebbi célja érdekében mozdulásra készíteni. A földrajzi távolság még inkább megsokszorozta az érdekbeli divergenciát, minek folytán Bethlen törekvései, hogy a nyugati politikába bekapcsolódjék, inkább csak diplomáciai, mint hadi jelentőségre korlátozódtak. Így azután közös hadviselés helyett csak önálló, elszigetelt támadás jöhetett létre, melynek szolgálatában legfőlebb subsidiumra, pénzbeli segélyre számíthatott a nyugati hatalmaktól.

Ha ezen általános szempontok tekintetbevételével nézzük előbb Bethlennek második támadását, akkor annak indítóokait keresve nem fogunk csodálkozni, ha személyes kívánságaira találunk. Első sorban a nikolsburgi béke csorbaként, kudarcként fel fogott területi rendelkezéseinek megváltoztatását: magyar területet, lehetőleg a Fátráig terjedő vármegyéket és királyi címet szeretett volna új hadjáratával kikényszeríteni. Ezen tulajdonképeni háborús cél mellett inkább ürügyek, magyarázatok és alkalmak gyanánt szerepelnek azon momentumok, melyeket hivatalos és félhivatalos nyilatkozataiban maga vet oda a háború indítékeként.

Fegyveres feltámadásakor manifesztumában általánosságban említi a békesség feltételeinek Ferdinánd részéről történt megsértését és mivel „meg nem tartatván az fogadások, sem isteni, sem pedig emberi törvénnyel az végezeseknek megtartására is senki sem köteles, így mi is hadainkkal megindultunk, remélvén azt, hogy Isten, az, ki az végezeseknek és hittel tölt fogadások megszegésének komoly boszúállója”, igaz ügyét meg fogja segíteni.²²³ A sérelmeket, melyek szerint a nikolsburgi békét Ferdinánd részéről érték, a császári magyarokkal folytatott tárgyalásokban követői által többször felsorolta, közöttük a legsúlyosabb és egyúttal a békeokmány egyetlen valódi sérelme a Bethlentől adományozott birtokokra vonatkozott. Ezekre nézve a nikolsburgi béke úgy rendelkezett, hogy a legközelebbi magyar országgyűlésen intéztessék el dolguk, illetőleg a Bethlentől behelyezett birtokosok kártalaníttassanak. A magyar országgyűlés 1622 késő tavaszán Sopronban össze is gyűlt, Ferdinánd személyesen megjelent rajta, ezzel is bizonyítani akarván a rendek iránti jóindulatát. Csakugyan, a rendeknek sikerült előbb sérelmeiket elintézni, csak azután tárgyalva a királyi előterjesztéseket; sikerült újból protestáns nádort választaniok Thurzó Szaniszló személyében és Ferdinánd választási feltételeit törvénykönyvbe iktatniok. Viszont a király kénytelen volt belenyugodni abba, hogy a rendek idegen, német katonaságot most sem hajlandók az országba eresztetni, sőt az elutasítás után még további kegyeiről is biztosítja a rendeket, akik láthatták, hogy a rendi jogoknak kedvező regime tovább tart, a királynak sem akarata, sem ereje nincs azt megváltoztatni. A Bethlentől adományozott birtokok dolgában király és rendek egyetértőleg úgy határoztak, hogy azok jogos tulajdonosaiknak, kiktől Bethlen elvette őket, visszaadandók, s a Bethlenféle adományosok kártalanításáról nem ez az országgyűlés, mint a nikolsburgi béke követelte, hanem csak a következő fog határozni. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy Bethlen hívei kény-

telenek a nekik adott jószágokat kiszolgáltatni, anélkül, hogy tényleg kárpótlást kapnának értük, a kárpótlással már „birtokon kívül” kell várniok, ki tudja meddig? Az országgyűlés azonban nagy többséggel hozta ezt a határozatát, mivel Pázmányon és Esterházyn kívül Thurzó nádor is ezt tartotta helyesnek, aki mint Nikolsburgban Bethlen biztosa, most a tőle aláírt szerződés szavait ebben az irányban interpretálja. Az igaz, hogy Pázmány érsek már előbb kártalanítá őt a Bethlentől neki adott túróci prépostság birtokaiért, lefizetve kezéhez a 15.000 tallérnyi zálogösszeget, úgy hogy Thurzó saját érdekeit kielégítve látva, könnyebb szívvel áldozhatta fel többi „beírt” kollégája, adományostársa érdekeit.²²⁴

Bethlen az országgyűlés e döntését „rettenetes halálos gyalázatára” valónak mondomta, de egyúttal megtalálta benne újabb támadása elfogadható indokát. A többi sérelem, mit alkalmilag felsorol, nem annyira sérelem volt, mint inkább a nikolsburgi béke keretein tágítani szándékozó újabb kívánság. Követelte a végvárak tartására Ferdinándtól ígért összeg kifizetését, ezentúl Sziléziába és Danzigba küldött részszállításának biztosítását, az udvarában meghúzódó cseh emigránsoknak kegyelmet és birtokaik visszaadását, továbbá azon húszezer forint megtérítését, amit ő a nikolsburgi béke előtt a tatároknak volt kénytelen fizetni.²²⁵ Ezekről a dolgokról az 1623. év egész első felében szinte megszakítatlanul tárgyalt, még szeptember havában is összeültek biztosai a császáriakkal, az övéi Kamuthi Farkas, a császáriak Dallos Miklós püspök vezetése alatt Besztercebányán, de itt már békealku helyett inkább arról beszéltek, hogy erdélyi hadak törtek be a császári magyar területre, Bethlenék szavai szerint csak azért, hogy elejét vegyék a magyar végvárak idegen, német katonasággal való megtöltésének, mert ezzel akarja szerintük Bethlen a maga részéről is az „ország szabadságát” védelmezni, amire mint Magyarország egy részének birtokosa, a császárhoz hasonlóan,

fel van jogosítva.²²⁶ A feleselés még tartott, mikor a fejedelem már személyesen betört a magyar királyság területére.

Egy pillantást kell vetnünk azon diplomáciai előkészítés eredményeire, amelyet Bethlen a nikolsburgi béke megkötése óta, a békeállapot első percétől kezdve már a háború szándékával, de egyidejű békeakciókkal párhuzamosan folytatott. Valóságos eredményt e másfél éven át nagy költséggel, távoli országokban folytatott alkudozásai csak a portán hoztak neki.

Annak idején a nikolsburgi béke megkötését a további háborútól irtózó magyar hívei előtt azzal akarta elodázní, hogy szerinte a török nem tűrné a béke megkötését, miután az már egyszer háborúra, a császárral a béke megszakítására határozta el magát. A valóságban ekkor a császárral összeveszni, általános keresztény háborúba keveredni senki sem óhajtott a divánban. A török, mint fönt említettük, súlyos betegségen ment keresztül, a nikolsburgi békét követő másfél év látta a fiatal Ozmán szultán kivégeztetését, a gyöngelméjű Musztafának börtönből napvilágra és trónra hozását, újból letaszítását és a tizennégyéves IV. Murádnak trónra ültetését, közben egymást váltogató lázadásait janicsároknak, szpáhiknak, ulemáknak, két-három hetenkint nagyvezírek és divánülő basák bukását és új felemelkedését. Ebben a helyzetben a porta állandó, nagyméretű akcióra képtelen volt, s Bethlen követei, köztük a hadvezéri dicsőséget elég méltatlanul élvező cseh Thurn Mátyás egyebet nem tehettek, mint nagyszerű híreket közölve a Habsburgok elleni koalíciókról, — francia, szász, brandenburgi, dán, cseh, mindenki kész a harcra — s hasonlóan légből kapott híreket adva be Ferdinánd törökellenes készüléteiről, némi segínyt kértek az új támadáshoz. Az erdélyi törekvések nagy támaszra találtak a konstantinápolyi hollandi követben, Haga Corneliusban, míg a császáriak érdekében és a béke fentartása irányában az angol követ, Sir Thomas Roe működött. Hollandiának ugyanis érdeke volt a császári-spanyol

hatalom ellen keletről egy kis diverziót rendezni, míg Jakab angol király ekkor még kitartott spanyol-barát, legitimista politikája mellett s követének, a török háború megakadályozását tette feladatává. Végre is a változó nagyvezírek közt akadt egy, aki Bethlen követeitől rábeszélve — és természetesen megvesztegetve, felhatalmazta a magyarországi basákat, hogy melléje álljanak; — Bethlen szerdárnak ugyan a harcias budai basát szerette volna, akitől erélyesebb hadviselést várhatott, de végül megelégedett a vén boszniai basa szerdárságával, aki névleg 20.000, a valóságban alig 12—13.000 emberrel indult melléje.²²⁷

Egyebet a portától Bethlen nem remélhetett, mert hadjárata, a khalifa vezetése alatt, a feloszlóban levő portai gépezet most teljességgel használhatatlan volt. Nyugaton még ennyi eredményt sem ért el. Velence megmaradt korábbi tartózkodó álláspontján; Jakab király, ha lehet, még makacsabbul ellene volt a Bethlennel folytatandó tárgyalásoknak, miután attól a török, tatár-barátkozás hírei is elvették kedvét; a sürgető pfalzi követnek egyszer úgy nyilatkozott, hogy csak a legnagyobb szükségben, — *flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*, — fog a Bethlen sötét hatalmához folyamodni.²²⁸ A Pfalzi Frigyessel folytatott sűrű levelezés sem kecsegtette eredménnyel, egyedül a volt protestáns püspök-adminisztrátor, Braunschweigi Christian, akkor Mansfeld mellett az alsó-szász kerületben a felkelés vezére, helyezte kilátásba, hogy Sziléziába törve meg fogja kísérelni Bethlen csapataival az egyesülést. Christian azonban az eddig semleges alsó-szász kerületi rendek beleegyezésével a liga generálisa, Tilly megtámadta és már augusztus 6-án Stadtlohn-nál döntőleg megverte. Németországban nem volt többé protestáns sereg, mely Bethlen támadására reagálva, vele együttműködhetett volna.

Bethlennek tehát a törökön kívül semmi segítsége nem volt, mégis megindult, még egyszer elpanaszolva a nikolsburgi béke

sérelmeit és hogy régi híve, most már ellensége, Thurzó Szaniszló nádor, becsületlenül forgatta nyelvén, azaz szidalmazta, tehát ő részben becsülete védelmére is kénytelen fegyvert fogni. Kiáltványai a magyar vármegyékre csekély hatást tettek, hiszen sem vallási, sem rendi sérelmeikre nem hivatkozhatott többé, nem is hivatkozott, a nikolsburgi békének emlegetett sérelmei pedig a magyar vármegyék érdekeit épenséggel nem érintették. A vármegyék nemeseitől valóban nem lehetett kívánni, hogy Bethlen hitelezőinek és erdélyi urainak, katonáinak zálogbirtokait megvédjék, s ezért keljenek fel, mikor a birtokokat elvevő országgyűlési törvény a vármegyék, a régi birtokosok és híveik helyeslésével jött létre. Vannak azonban adataink, melyek szerint még a fejedelem kezén levő hét vármegye rendjei is vonakodtak harcbamenni, Szatmár vármegyéről ezt főispánja, Károlyi Mihály volt kénytelen megállapítani.²²⁹ Maga a fejedelem is tudta ezt, megírván Károlynak: „Igen jól tudom én azt, hogy nem akarja egy is kegyelmetek közül ezt az expeditiót, sőt im csak az hadak gyülekezését sem szenvedhetné, ha egyéb lehetne benne; tudom jól azt is, hogy nem favort, hanem gyűlölséget szerzek köztetek az én mostani indulásommal, de arrul nem tehetek, arra semmit nem nézhetek, hanem böcsületemet magamnak kell oltalmaznom idegen nemzettel és zsoldos katonákkal, amint lehet”, mert, úgymond, háromszor is megpróbálta eddig a nemes országot felültetni, soha se sikerült, az ő „rettentes meggyaláztatására” a magyar rendek közt senki se szánakodott, ezért az „ő keserűségét nyelvvel ki nem lehet mondani”, de hát van neki magának is elég hada és — mondja végső elkeseredéssel a magyar vármegyékről: „semmi szükségem az gaz hadra nincsen.”²³⁰ Ezt a második támadást valóban az ő becsülete, személyes érdeke indíttatta meg vele, benne a törökön kívül tisztán erdélyi szuverénításának hatalmi eszközeire: az erdélyi főnemesi és székely kontingensekre, s az ő saját zsoldosaira, köztük

a vinci németekre támaszkodott. Az ő erőskezü belpolitikájának eredményeként volt már annyira abszolutista fejedelem, hogy saját, lehet mondani, dinasztikus céljai érdekében is harcba tudja vinni országát!

A rövid hadjárat kezdeténél ismét megbizonyította rendkívül világos stratégiai pillantását. Támadása most sokkal gyorsabb lehetett, mint első alkalommal, mert Erdély helyett már Kassa körül állíthatta össze seregét, s onnan sokkal rövidebb útja maradt az osztrák határszélig. Magyar területre lépve, néhány kisebb várat rögtön elfoglalt, amint azonban Füleket Bosnyák Tamás komolyan védelmezte, a vár alól eltávozva, gyors menetekben Nagyszombatra sietett, ezzel a Vág vonalát is biztosította magának. A császáriak megint nem voltak készen, a magyar vármegyék, sem Bethlen, sem a király pártján nem voltak hajlandók véres küzdelembe elegyedni, Esterházy Miklós Érsekújvárba zárkózott, egyébként pedig nem volt sereg az országban, nem lévén szabad idegen csapatokat behozni. Idegen csapatok különös módon most csak Bethlen seregében léptek az ország területére, német landsknechtek és törökök, tatárok! A császári seregek morva területen kezdtek gyülekezni június óta, amióta Bethlen békefogadkozásai és tárgyalásai mellett is biztosra lehetett venni a háborút. Bécsben előbb a fővezérségért folyt a viszálykodás és a protekció, Wallenstein, a befolyásos titkos tanácsosnak, Harrach Károly bárónak veje még túlkönnyűnek találtatott a vezérletre, őt mint második vezért rendelték alá a főgenerálisnak, az olasz Carafa Jeromosnak, Montenegró őrgrófjának. De ami kevés sereg készen volt is, azt sem volt ajánlatos elszállítani Csehországba, mert itt Bethlen és Braunschweig jövetele hírére tartani lehetett újabb felkeléstől. Egy helyütt a birtokukat veszített protestáns nemesek fel is keltek, de mozgalmukat már a közigazgatási hatóságok elnyomták. Így aztán a nagynehezen összeszerzett 9000-nyi emberrel végre meg lehetett indulni Magyarország felé;

Ferdinánd úgy utasítá a vezéreket, hogy Pozsonynak tartsanak, nehogy Bethlen megismételje a legutóbbi bécsi diverziót, Wallenstein és Carafa azonban nem mert oly messzire elmenni a hűségében kétes cseh-morva területtől, ezért vonakodva, lassan haladt és az annál gyorsabban közelgő Bethlen, s előttejáró könnyű lovas alvezérei elől a Morva jobb partján, Gödingben, vizektől és sáncoktól védett táborba húzódott. Bethlen ideérkezve nagy eréllyel hajtotta végre a tábor körülzárását, seregeit a Morván át a túlsó partra szállítva. Innen aztán magyar, török, oláh lovasaival Morvaország falvait pusztította, s Wallensteinékát oly szorosan körülzárva tartotta, hogy azok az élelmiszerrel alig ellátott táborhelyen már éhséget szenvedtek és lovaikat kellett levágniok. Háromheti körülzárás után, november 17-én Bethlen a sáncok alá vezette seregét, s leszállva lováról, személyesen akarta őket rohamra vezetni, azonban a törökök megtagadván az engedelmességet, rohamra nem került a sor. Ez pedig utolsó kísérlete volt, hogy a döntést fegyver erejével kényszerítse ki, mert már november 13-án *salvus conductus*t küldött a Sempte várában meghúzódó Thurzó Szaniszlónak, s ez elfogadva a meghívást, november 18-án a fejedelem táborába ment. Itt aztán szó sem volt többé a nádor állítólagos szidalmainak megtorlásáról, ehelyett november 20-án fegyverszünetet kötött vele Bethlen, mely szerint az öt nyugati vármegyéből rögtön visszavonul, a törököket hazabocsátja és megkezdí a béketárgyalásokat.

Másfél esztendő s készülődésnek igen csekély eredményét most néhány napi meggondolás után egyszerre dobta el magától a fejedelem, aki a pillanatnyi helyzet konzekvenciáit bámulatraméltó gyorsasággal és biztossággal vonta le. A hadjárat elveszett, vagy legalább is jobbra már nem fordulhat. A birodalomból, Európából nem várhat segítséget, inkább a császári csapatok erősödését. Aminthogy ekkor már el is vonta Ferdinánd Collalto osztrák csapattestét Tilly seregéből és elindította Montenegro

és Wallenstein felmentésére, sőt a katonában és pénzben mindig bő Miksa bajor választóval is megkezdte az alkut segítőszereg kiállításáért. Csehország és Morva nem akart, nem mert felkelni, bárhogyan lázították is Bethlen táborából Thurn és a Jägerndorfi örgróf. A töröktől semmi újabb segély nem jöhetett, s Bethlen helyzete minden nap csak rosszabbodhatott. Célok és eszközök feletti abszolút uralkodását jellemzi, hogy ebben a helyzetében régi ellensége, a nádor segítségével, két nap alatt megköti a fegyverszünetet, s utána, november 21-én a sáncokra kimenve, Montenegroval beszél, aki lóról leszállva üdvözlí a lován maradt fejedelmet, s ettől megtudhatja, hogy Bethlen nem a császári tartományok pusztítására fogott fegyvert, hanem önvédelemből, meghallván, hogy a császári tanácsosok ismét ki akarták tudni Erdélyből a nikolsburgi béke megsértésével. Innen Bethlen visszatérve táborába, a török basát kéreti sátrába s rá akarja venni, hogy a keresztény rabokat, kikből több ezeret fogtak össze, hazamenetele előtt szabadon bocsássa. A basa ezt, mint előrelátható volt, visszautasítja, seregével és rabjaival indul hazafelé, de útközben Esterházy, az újvári, győri és komáromi őrségek vígan szét szórják a török sereget és kétezernél több morva rabot szabadítanak ki.²³¹ Ekkor történt, a hagyomány szerint, hogy Káldy György jezsuita a fejedelmet török barátkozása miatt szemben megdorgálta.

A béketárgyalásba azonban, bár politikailag jobb helyzetben volt, Ferdinánd mégis kénytelen volt belemenni. Idegen hatalomtól segítséget ingyen nemcsak Bethlen, de ő sem kaphatott, s még emlékezett, mennyibe került neki a bajor és szász segítség a cseh felkelésben. Esterházy Miklós különben is megírta neki, hogy ha német sereget hoz be, ezt a magyarság ellenségnek fogja tartani, s pusztításai ellen fegyverrel fog védekezni, és hogy a háború folytatásának egyetlen módja: nagy számban hazai, magyar katonát fogadni, s ez lehető is volna, mert, bár régebben Bethlen a hit és szabadság örve alatt vonzotta magához

a magyarokat, ma azonban ezek tapasztalásból tudják, hogy sem a hitért, sem a szabadságért nem harcol, hanem „egyedül magának keres, meg a töröknek”.²³² A király és bécsi tanácsosai azonban, mint ezt Esterházy is előre látta, bizalmatlanságból nem szándékoztak a magyarság felfegyverzésének ez utolsó eszközéhez nyúlni, s a most kezdődő, egészen 1624 május 8-ig, a bécsi béke megkötéséig elnyúló békealkudozásoknál mindenkor Ferdinánd és német tanácsosai voltak, a magyarokkal ellentétben, a békesség sürgetői. Esterházy és Pázmány annyira meg voltak győződve a Bethlennel kötendő béke hiábavalóságáról, miután ő békére igen, de a béke megtartására nem kényszeríthető, hogy a tárgyalásoktól távol maradtak és csak a magyar tanácsban adták le véleményüket a király felszólítására, amikor is a békének Bethlen teljesen megbízhatatlan szaván túlmenő garanciáit kívánták, még pedig első sorban a Tisza jobb partján levő vármegyék és Kassa visszaadását, azután ha a hét vármegye meg is maradna kezén, ezen vármegyék rendjeinek biztosítékát, hogy Bethlen újabb támadása alkalmával ellene foglalnak állást. Ugyanekkor a bécsi haditanács is „reál assecuratiót” látott szükségesnek Bethlen hitszegései ellen, s ezt a felsőmagyarországi várak birtokában vélte megtalálni.²³³

Bethlen azonban a diplomácia porondján fölényesen védekezett; mindjárt az első fegyverszünetnél sikerült annak érvényét 1624 szeptemberig kiterjeszteni, ami a háborús bizonytalanságnak szinte egy esztendő fennállását jelentette volna, amely idő alatt az ő állandó reménye szerint nyugati vagy török részről segítség is jöhetett volna; hasonlóképen az ő sikere volt, hogy ez időre a bányavárosokat is megtarthatta, ahonnan sietett minden mozdíthatót, aranyat, ezüstöt, rezet, gépeket, bányászokat Erdélybe vinni. De Thurzónak ezen elővigyázatlan fegyverszüneti feltételeit Ferdinánd visszautasítván, Bethlen egy újabb okiratban rövidebb fegyverszünetbe is beleegyezett, a bányaváro-

sokat is kiadta, de „reális assecuratiókról”, főként magyar vármegyék visszaadásáról hallani sem akart. Ezek a hónapok, a végleges békét megelőzőleg Bethlent ismét a reá jellemző sokoldalú és önmagának ellenmondó diplomáciai működésben mutatják, olyan tevékenységben, melynél lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy őt a diplomácia, a dolgoknak különböző partnereknél különböző előadása önmagában is érdekelte, szinte azt mondhatnók, mulattatta. Amikor a császárnál a már említett házassági ajánlattal akar kedvezőbb feltételeket kieszközölni és a török kiűzésére és szinte keresztes hadjáratra is vállalkozik, ugyanakkor a porta hiszékeny divánbasáit hallatlanul fantasztikus hírekkel kápráztatja, hogy azok újból segítségére jöjjenek, s így a háborút Ferdinánd ellen tovább folytathassa. Rögtön a végleges békekötés után közli a portával, hogy a német békét — ajánl neki, (mikor már meg is kötötte azt), s ígéri neki Magyarországot a Fátiráig, Moldvát, Havasalföldet, leánya kezét, a pápától királyi koronát, csak álljon melléje és induljon vele együtt a török ellen; ő azonban, mint ez a porta régi hívéhez illik, ellenáll e csábításnak, s a törökre bízva, béküljön-e vagy sem, de jobban szeretné, ha tovább folytathatná a háborút, s abban a török az eddigénél jobban segítené.²³⁴ Igaz, hogy mindezek titkos tárgyalások voltak, — Bethlen diplomáciai működését a diplomácia titkossága nélkül el sem képzelhetnők magunknak, de az is bizonyos, hogy a portán minden könnyen kiszivárgott, s ezért is hisszük, hogy ilyen és hasonló meséket Bethlen nem mindig diplomáciai, objektív szükségből, hanem valami mesemondó kedvből, az élet színei összezavarása és tarkítása öröméből adatott elő követveivel.

A béketárgyalások különben tisztán Bethlen személyes hatalmi kielégítése körül forogtak, a császáriak kevesebbet, ő maga többet követelvén, mint amennyit már Nikolsburg adott neki. Hogy a magyar királyság rendi vagy vallási ügyeiről szó sem volt a szinte nyolc hónapon át tartó alkuban, az természetes

azok után, amiket e második támadás motivumait illetőleg megismertünk. Rendi vagy vallási szabadság nem is említették az egész idő alatt, minden akörül forog, megtarthatja-e Bethlen az ő Nikolsburgban nyert hatalmi helyzetét, avagy fegyvereinek kudarca után birtokról, jövedelemről kell-e lemondania. A bécsi békében végül is lemondott úgy a két sziléziai hercegség, Oppeln és Ratibor birtokáról, melyeket a császár már úgyis lefoglalt, továbbá beleegyezett, hogy a hét vármegye területén levő végvárok fentartására járó évi 50.000 forint, amit Ferdinánd eddig sem fizetett, leszállíttassék 30.000-re, ezek fejében a már zálogban kezében levő Báthory-birtok, Ecsed, s ezenkívül a szintén területén levő Nagy- és Felsőbánya örökletesen átmentek birtokába. A császár újból amnesztiát adott magyarjainak, baja tehát senkinek sem esett, de haszna sem, azok a régi Bethlen-féle adományosok pedig, akiknek igazaiért mondotta Bethlen, hogy kiindul támadására, melancholiával állapíthatták meg, hogy a békekötésnél mindkét fél elfeledkezett róluk.

Ez a második támadás nem jelez nyugvópontot Bethlen már ismeretes törekvéseiben. A békeszerződést aláírva, eddigi céljaitól nem állott el, sőt azt sem lehet mondani, mintha a fegyveres beavatkozás eszközéről lemondott volna. Tárgyalásai, békés vagy akár háborús megoldás előidézésére tovább húzódnak, a bécsi békétől époly kevéssé szakítva meg, mint korábban a nikolsburgi-tól sem. A bécsi béke csak egy sikertelennek bizonyult tervét és vereséggel fenyegető háborúját likvidálta; utána tovább táplálja úgy békés, mint háborús eszközzel Magyarország vagy részei elnyerésére irányuló törekvéseit. Tovább tárgyal a Habsburgi házasság érdekében, egyidejűleg figyelemmel kíséri a nyugati helyzet alakulását, készen bekapcsolódni akárkinek háborús politikájába, ha ez a Habsburg-ház ellen irányul. Legnagyobb tevékenységet azonban a töröknél fejt ki, ahol ekkor valóban főbenjáró dolgok forogtak tárgyalásban, amennyiben Ibrahim basának

Bethlen oldalán végzett hadjárata szétszakítá az 1606-iki zsitvatoroki békét és ennek meghosszabbításait, úgy hogy most a császári magyar és török követnek össze kellett ülniök új békeokmány megszerkesztésére. Ez pedig, a törökkel békeszerződést kötni, mindig nehéz volt; mindenki tudta, miképen játszotta ki Zsitvatoroknál is a török diplomácia a keresztényeket, a számára egyedül autentikus török szövegbe egészen más dolgokat véve fel, mint aminőkbe a keresztények előtt beleegyezett. Bethlennek tehát nagy érdeke volt jelen lenni a tárgyalásoknál, annál inkább, mert hiszen fel lehetett tenni a nyugati magyarokról, hogy a törökkel összeülve, a jó alkalmat Erdély megkárosítására nem fogják elmulasztani. A török ügyek legfőbb vezetése úgyis Esterházy Miklós, a fejedelem régi ellensége kezében volt, akit ekkor volt nádorrá választandó az elhalt Thurzó Szaniszló helyébe az 1625-iki országgyűlés. Bethlen ezért nemcsak keresztülvitte, hogy a Hidasgyarmat határában, Párkány mellett sátorok alatt folyt béketanácskozásnál a törökök oldalán az ő követei is megjelenhetnek, s így a dolgok folyását egész közélről ellenőrizhetik, ezenfelül azonban nevezetes pozitív előnyt is ki akart ő kovácsolni a török-magyar békéből, melyet többé úgysem tudott volna megakadályozni. Kívánsága az volt, ismerje el mind a két fél, a magyar király és a szultán, Erdély területi fennállását és sértetlenségét, ami ha megtörténik, erre való hivatkozással a török megakadályozhatta volna a hét vármegyének Bethlen halála után Magyarországhoz visszacsatolását, amit pedig még az erdélyi rendek is, a bécsi békével kapcsolatban, külön oklevélben elismertek, kimondván, hogy a hét vármegye nem az övék, hanem a magyar királyé, akire Bethlen halálával visszaszáll. Látni fogjuk, hogy Bethlen a békekötések e rendelkezését más úton is megpróbálta megváltoztatni, hogy Kassa vidékét halála után is megtarthassa Erdélynek; most egyelőre Gyarmatnál nem érte el célját, mert Esterházy kereken visszautasítá e nagyon is át-

látszó artikulusnak a szerződésbe felvételét. Helyzete különben is kényes volt török és magyar között, ez utóbbiak előtt épen-séggel nem maradhatván titokban, hogy követei által a törököt a béke ügyétől minden áron távoltartani igyekezett, sőt még a tárgyalások alatt is ily irányban működött azon esetre, ha országának biztosítása a fönt említett módon nem sikerülne. Angol, velencei, pfalzi tárgyalásai a diplomácia titokzatos szféráiban folytak le, azokról magyar közrendek alig értesültek, itt azonban, a török-magyar viszonylatban, mikor a haditanácstól és a magyar kormánytól folyvást emberek jártak a budai basa udvarába, mely Bethlen diplomáciai működésének is egyik csomópontja volt, nehéz volt titkot tartani. A béketárgyalások húzódásával a legjobban érdekelt vármegyékben meggyökerezik a gondolat, hogy az erdélyi fejedelem az, aki a törököt a békességtől visszatartja, s ennek hatása alatt a török küldöttségre Komáromban 1625 februárjában hiába várakozó vármegyei békekövetek levélben, megható panasszal kéri Bethlent, ne okozzon a töröknél szakadást: „alázatos instanciánkkal kényszerítjük fölségedet, az Istenért, Istenhez, hazánkhoz, nemzetségünkhöz való szeretetiért, kötelességiért, hogy a törököt ne bízassa, ne segítse, erejét és hadát melléje ne adja, se a mi utolsó romlásunkra a pogányok erejét maga mellé ne vonja. Gondolja meg fölséged az Istennek kemény és rettenetes ítéletit, gondolja meg fölséged a maga jó hírét, nevét, akinek örökké jó emlékezetben kelljen lenni, gondolja meg fölséged magyar nemzettől való származását, szánja meg ilyen szép országnak és a jó hírű nevű magyar nemzetségnek utolsó romlását. Mert — teszük hozzá a magyar vármegyék mély külpolitikai belátással, — Erdélyország is csak addig marad meg az ő gyönyörűséges állapotjában és csak addig lesznek Erdélyben magyar fejedelmek, míg a török Magyarországot respektálja; ha ettől és a keresztény fejedelmektől nem fog tartani, úgy bánik vele, mint a Bosznasággal, fölkápázza őket.” Esterházy nem en-

gedte Bethlennek elküldeni e levelet, nem akarván őt, török politikájának a kritikájával haragra lobbantani, az egész levél azonban igen jellemző arra nézve, mily különböző felfogása volt a töröknek kitett nyugati magyarságnak és a régi törökbarát Bethlennek ép erről a sorsdöntő kérdésről.²³⁵

A török béke végre 1625 májusában tető alá jutott, néhány száraz artikulusban megerősítve a zsitvatorokit, s minden vitás kérdést, így a Bethlen támadásakor elfoglalt Vác visszaadását és a hódolt faluk dolgát is, későbbi tárgyalásokra halasztva. A béke azonban Bethlent új fáradságok elé állította: ha békés úton, a házassági terv által nem sikerül céljait elérni és ismét fegyverhez kell folyamodnia, akkor újból, immár harmadszor kell a porta békés akaratát háborússá változtatnia, harmadszor kell a diván basáitól a támadásra engedélyt kieszközölnie. Bethlen energiájára jellemző, hogy a török-magyar béke megkötésének pillanatától kezdve nem restellte a játszmát harmadszor is újra kezdeni.

Második támadása a harmincéves háború legcsöndesebb, valódi apálykorszakába esett, amikor a cseh fölkelés többé nem volt életre kelthető, s a háború új, második korszakának, az alsó-szász-dán hadjáratnak főszereplői még nem jelentek meg a színpadon. Mansfeld és a halberstadti administrator veresége azonban csak siettetette új hatalmaknak a császár ellen felsorakozását, s Bethlennek természetes feladata nem lehetett egyéb, mint hozzácsatlakozni az így kialakulni kezdő nagy koalícióhoz.

A mozgó erők egyelőre még a kulisszák mögött tartózkodtak: Anglia és Franciaország. Angliában I. Jakab király végre 1624-ben kényszerült lemondani éveken át dédelgetett tervéről: fiának spanyol infansnővel való házasságáról, amitől vejének, Frigyesnek legitim birtokába, a Pfalzba való békés visszatérését remélte. A házasság már biztosnak látszott, mikor Károly trónörökös és Buckingham személyesen mentek Madridba, a pápa

is megadta a diszpenzációt, de az utolsó pillanatban az erős anglikán érzelmű dinasztia visszariadt a spanyol követelésektől, melyek között a katolikus egyház szabadságának teljes helyreállítása is szerepelt, s Jakab végkép elhajolván a spanyol szövetségtől, vejének pfalzi visszahelyezését most már európai protestáns koalíció útján próbálta megvalósítani, amint ezt az angol közvélemény régóta követelte. 1624 második felében angol követek mennek a dán és svéd királyhoz és az alsószász protestánsokhoz, a Habsburgellenes koalíció előkészítésére.

Működésük keresztezi a Franciaországból ugyanekkor tapogatózva meginduló akciót. Itt 1624-ben Richelieu vette át a kormányt, s első sorban a külügyek vezetését, aki végre elég bátorsággal bírt a Habsburgok valtellinai előnyomulásának útjába állni. Amint Angliát a pfalzi ügy, ekként Richelieut a valtellinai veszedelem állítá a mindenütt félelmesen előnyomuló Hispanica monarchia ellenfelei közé. Előbb csak a szolgálatába vett néhány svájci kantonnal, azután már egész francia hadsereggel támadt a spanyolok valtellinai váraira, azok egy részét hatalmába kerítve, s a Milano-Tirol közti egyenes összeköttetés illúzióját erős kézzel szétszakítva. De Richelieunek francia nemzeti imperializmusa nem állott itt meg, politikájának főelve régóta Franciaország határainak kiterjesztése volt — *accroitre nos limites*, — most pedig Savoyával szerződést kötött, melynek értelmében együtt támadnak a Habsburgpárti Genuára, hogy onnan a francia hódítás tovább vihető legyen a régi hadicél, Milano visszafoglalására. És Franciaország nagyhatalom volt és Richelieu a legmunkásabb államférfiak egyike, politikája tehát nem állapodott meg a spanyol-olasz viszonyok között. Hivatalba lépése után még egy év sem telt el, s máris lekötötte Habsburgellenes politikájának az akkor igen tehetségtelen angolokat, hozzáadva XIII. Lajos leányát Károly walesi herceghez. Tovább keletre, Németország irányában már e házasság előtt is együtt operál e

két nagyhatalom: 1624 nyarán Angol- és Franciaország defenzív szövetséget köt Hollandiával, az előbbi hatezer katona állítását, az utóbbi legalább is évi egymillió livrenyi subsidiumot ígérve a Generalstaatoknak védelmére, persze a Habsburgok ellen. És az angol követekkel egyidejűleg francia ágensek járnak a szász és brandenburgi választónál, a birodalom protestáns rendjeinél, hogy a „teutsche Libertät”, a birodalmi rendek régi jogai védelmére és helyreállításáért fegyverfogásra indítsák őket, akik különben Ferdinánd és a liga legutóbbi győzelmei óta még csak sottogni sem igen mertek a háborúról.

A támadást a birodalmi rendek félénksége és békehajlama miatt kívülről kellett bevinni a birodalom területére. Ezért dolgozik angol és francia diplomácia megfeszített erővel Kopenhágában és Stockholmban, ahol mindkét udvarban erő, szándék és hatalom egyként megvan, a német protestánsok élére állni. A dán király, IV. Christian hatalmas természetű bátor germán, óriási tetterővel, mindenhez ért, hadvezetéshez, pénzügyhöz, gazdasághoz, hajóépítéshez, expedíciót vezet a Jeges tengerbe, Kola félszigetig, otthon abszolút fejedelem, aki Svédország és a birodalom rovására akar terjeszkedni. Már a cseh fölkelés óta szeretné átvenni a protestáns vezető szerepét, de Gusztáv Adolf, a svéd király, hátában van és versenytársa az éjszakkémet dolgokban, aki versenyt nyomja el vele együtt a német Hanza végső életnyilvánulásait, s aki hozzá hasonlóan gyarapodni akar a német egyházi birtokokból. Ők ketten nem férnek el egymás mellett, mint a Habsburgok elleni támadás vezetői, s mikor 1624-ben az angol ágensek ráveszik Christiánt a támadásra, bár rendjei a háború ellen vannak, a nagy svéd kancellár, Oxenstjerna megjegyzi: „Hogy ez nekünk mennyire káros, ezt könnyen fel lehet fogni.” A harmincéves háború dán periódusában „Észak oroszánja”, a svéd király nem tehetett egyebet, mint hogy sértődötten távoltartsa magát, s legalább Lengyelország rovására ke-

ressen gyarapodást országának. A valóságban a svéd és dán királyok annyira elárulták hajlandóságukat a Habsburgellenes harc vezetésére, hogy Christian végül is aránylag igen olcsón adta el magát Angliának, nehogy svéd riválisa kezébe jusson a vezetés. Viszont Gusztáv Adolfnak a koalíciótól visszavonulása sógorának, a brandenburgi választónak vette el kedvét s 1625 decemberében a döntő hágai szövetséget, mely akkori diplomáciai nyelven a német birodalom szabadságainak visszaállítását célozta, s ennek érdekében Christiant Hollandia és Anglia zsoldjába vette, csak ez a három: angol, holland, dán hatalom írta alá, Franciaország sem csatlakozott nyíltan hozzájuk.²³⁶

Ha Bethlen Gábor még egyszer meg akarta kísérelni a fegyveres szerencsét, ezen tárgyalásokba kellett beilleszkednie, amit részben közvetlen levelezés és követküldés útján tehetett, részben a konstantinápolyi nyugati követek, s nem utoljára régi szövetségese, pfalzi Frigyes közvetítésével. Bethlen mind a három utat megjárta, s a bécsi béke aláírásától kezdve az 1624. és 1625. esztendő teli van lázas készülődéssel, ajánlatokkal, alkudozásokkal, melyeket mind ő maga irányít, sajátkezűleg írván utasításait és személyesen fogadván a nyugati követeket, amennyiben ezek, inkább csak Konstantinápolyból és az északi hatalmaktól elrándultak hozzá. Az egyenes érintkezés felvétele a nyugati és északi hatalmakkal nemcsak a levelek, sőt követek elfogásának akkori divatja miatt volt kissé nehéz — így fogta el a lengyel király már 1624-ben Gusztáv Adolfhoz küldött követét, — hanem azért is, mert ezek egy része nem volt hajlandó vele közvetlen tárgyalásokba bocsátkozni. Maga Richelieu is előnyösebbnek látta konstantinápolyi követe által biztatgatni az erdélyi fejedelmet támadásra, semmint vele nyilvánosan, a világ előtt szerződést kötni. Hiszen a diplomáciának e nagymestere sem maradhatott el kortársai mögött, ő is egyszerre kettős, sőt hármas játékot játszott és mindvégig, amíg Franciaországban a hugenották leverésével

a királyi hatalom abszolútizmusát meg nem teremtetten, óvakodott a császáriakkal való nyílt szakítástól. Mialatt Christian királyt 600.000 livres havi zsold rosszhiszemű ígéretével küldi be a háborúba, hogy a döntő pillanatban a hágai szerződéstől távol maradjon, addig állandóan tárgyal a bajor választóval is, Németországban tiszta katolikus elemekből vallási háborút szervezendő a protestánsok ellen. Alteregója, József atya pedig, kapucinusai által minden udvarban általános béketervét kolportálja, természetesen Franciaország garanciája, azaz hegemoniája mellett. A konstantinápolyi francia követ tehát helyeselte és pártolta Bethlen háborús terveit és zsoldra irányuló kívánságait jogosnak ismerve el, teljesítésüket szívesen megígérte, de pozitív lépéssel a koalíció ügyét nem vitte elő.²³⁷ Már pedig Bethlen, ennyi csatlódás után, ragaszkodott ahhoz, hogy szövetségesei pontosan stipulált kötelezettséget vállaljanak vele szemben, első sorban havi zsold fizetésére.

Még inkább vonakodott a Bethlennel való érintkezéstől Jakab király, a korlátolt tehetségű, de annál szenvedélyesebb legitimista, aki elvi alapján még a császár legitim hatalmának sérelmeit sem tudta megbocsátani, s ezért is húzódott a szerinte nem legitim, hanem parvenü erdélyi fejedelemtől. A fejedelem pedig második támadása és hirtelen fegyverletétele óta az angol államférfiak szemében teljesen megbízhatatlanná vált, s bármennyit fáradozott is érdekében a londoni pfalzi ügynök, Rusdorf, még csak egy udvarias levelet sem tudott számára kieszközölni. A király titkárai mindegyre azt felelték neki, hogy őfelsége nem fog írni Bethlennek, az ügyek még nem érettek meg erre, s különben is a fejedelem igen állhatatlan. Szegény Rusdorf heteken át letagadta a bécsi béke és azt megelőző békétárgyalások dolgát, de ez mind nem használt, Conway külügyi titkár nyíltan kijelentette: „semmi értelme sincs, pénzösszeget könnyelműen kockáztatni anélkül, hogy Gábortól — az angol tárgyalásokban

is így nevezik Bethlent — biztosítékot kapnánk arra nézve, hogy tovább folytatja a háborút; most is megígérte a konstantinápolyi angol követnek, hogy nem fog békét kötni, mégis megkötötte.” Pedig Rusdorfon kívül az angol zsoldért tárgyaló Mansfeld is ajánlta Bethlen ügyét Londonban, továbbá a velencei szolgálatba lépett Thurn gróf, különösen pedig a német háború előkészítésével megbízott Anstruther dániai angol követ, aki Strassburg Pál kapitány személyében alkalmas egyént is talált, aki London megbízásából Erdélybe mehetett volna. Jakab azonban továbbra is elzárkózott, Strassburg Pál minden formális megbízatás nélkül ért Erdélybe, Conway pedig még 1625 novemberében is, mikor Rusdorf Bethlen és Gusztáv Adolf sziléziai egyesüléséről álmodozott, szinte brutálisan utasítá vissza a Bethlennel való szövetkezést: „Bethlen Gábor soha nem tett semmit, nem is fog tenni, csak véletlenségből, ha látja, hogy dolgaink jól állanak, akkor fog elindulni, a saját hasznáért.”²⁸⁸ Mintha akkor is nem mindeki a saját hasznáért indult volna útnak!

Közrejátszott ez elutasító magatartásban a földrajzi távolság és a legközelebbi háborús célok közti divergencia. Anglia a Pfalzot akarta Frigyesnek visszaszerezni, s inkább fizette Mansfeldet és a dán királyt, kik e célt egy rövid hadjáratral megközelíthették, mint a távol Keleten Bethlent, mikor az ő még oly erős csapatokkal való támadásának is össze kellett omolnia a Habsburg-komplexumok keleti határain, anélkül, hogy a Pfalz sorsára döntő hatást gyakorolhatott volna. Ugyanez volt Hollandia helyzete is: a hágai kormány kegyesen megengedte Haga Corneliusnak, hogy Bethlen törekvéseit a portánál elősegítse, de maga szintén hasznosabbnak látta a határain, közvetlen közelben operáló hadvezéreket támogatni subsidiumával. Ebben a helyzetben Bethlen törekvéseire igen fontos, előnyös lépés volt házassága, mely őt protestáns vallású, régi uralkodóházzal hozta rokonságba, s így többek között az angol udvarban is, hol Jaka-

bot közben I. Károly váltotta fel, megszerezte neki az eddig annyira hiányzó hitelt és bizalmat.

Bethlennek brandenburgi házassága az első kapocs, mely őt általános európai érdekkörbe emeli; általa lényegesen kitágul az a szűk perspektíva, mely eddig az ő ható erejét Erdély-Magyarország-Cseh-Morvaországra korlátozta. A Hohenzollernek brandenburgi választó fejedelmi családjának ekkor a fiatal, harminc egynéhány éves Georg Wilhelm volt a feje, tehetségtelen, iszákos fejedelem, aki helyett kegyencei és főként anyja uralkodtak. A család belső életét a vallási kérdés forgatta fel, Georg Wilhelm helvét hitvallású volt, anyja, Anna von Preussen viszont nagy lutherana, aki fiát mindenképen szerette volna az ágostai hithez visszatéríteni. Az alattvalók szinte kivétel nélkül ágostai evangélikusok voltak, úgy Berlinben, mint a Markban s Georg Wilhelmnek, meg feleségének, Pfalzi Frigyes nővérének kálvinista udvartartása ellen nem is egyszer népcsődületek tiltakoztak. A fejedelem egyik nővérét, Mária Eleonórárt Gusztáv Adolf vette el, Georg Wilhelm, ellenére, aki nem akart a családban újból lutheránus házasságot. Egyébként Georg Wilhelm, rendes zsoldos sereg hiányában, igen félénk politikus volt, aki ha csak tehette, a császárral és Poroszországra nézve hűbérurával, a lengyel királlyal tartott, sőt a berlini lakosság is ellensége volt Pfalzi Frigyes kálvinista színezetű ügyének, a fehérhegyi csata hírért nagy örömmel fogadva. Bethlenre a családi összeköttetés a „nagy választó” e kicsiny atyjával egyrészt Gusztáv Adolf sógorsága miatt volt kíváncsú, akinek már ekkor is igen nagy személyes tekintélye volt Európában, másrészt a kálvinista összeköttetés miatt, mely Brandenburgon át még biztosabban vezetett Pfalzi Frigyesen keresztül az angol udvarhoz. Különben Georg Wilhelmnek nagybátyja volt Bethlen fegyvertársa, a Jägerndorfi őrgróf, nagynénje pedig IV. Christian dán király felesége. A házasság Pfalzi Frigyes okos felesége, Erzsébet fejében szüle-

tett meg, Bethlennek igen tetszett, és szokása szerint egy régebbi ügyével, a főhercegnői házassággal párhuzamosan kezdte meg megbeszélését. Nehézséget a választófejedelem okozott, aki souverainjével, a lengyel királlyal, körülbelül olyan viszonyban volt, mint Bethlen a törökkel, már pedig a lengyelnek nem tetszhetett ez a Habsburg-ellenes irányú új rokonság; a szegény választó kénytelen volt végül is felpanaszolni a lengyel király előtt, hogy még egy utolsó litván nemes is férjhez adhatja a nővérét a király tudta nélkül, csak ő ne tehetné! Bethlen maga sem könnyíté meg a félénk választó elhatározását, amikor neki leánykérő követsége által politikai ajánlatokat is tett, hogy ő nem kevesebb, mint öt sereget hajlandó kiállítani, s azokkal Csehországot és Sziléziát is elfoglalni, de hadicéljak mellett nem elég Pfalz visszahelyezése, a császár hatalmát végleg le kell törni, s erre hívja fel jövődő sógorát is. Aki persze kétségbeesett ezen a harcias ajánlaton, és csak azt válaszolta, hogy ilyen dolgok az ő választófejedelmi kötelességei ellen vannak, amelyekkel a császár iránt tartozik. Bethlen ettől kezdve meg is kímélte hadi terveivel sógorát, aki nem is csatlakozott a protestáns koalícióhoz, s a dán háborúban országa előbb Mansfeld, majd Wallenstein felvonuló területül szolgált. A szép fiatal Katalin hercegnő elég silány hozománnyal érkezett meg Kassára, ahol az esküvő 1626 március 2-án történt meg nagy pompával, Bethlen sok fejedelmet meghítt rá, még Miksa bajor választót is, a szultán és Ferdinánd követsége meg is jelent, az angol, velencei, francia követek azonban hiányoztak. A császár már előbb „serenissimus” címmel ruházta fel Bethlent, ami a főhercegeknek is címük volt, a spanyol követ tiltakozott is ellene. Ez az új házasság, bár új háború előkészítése volt, külsőleg még a legjobb viszonyt dokumentálta Ferdinánd és Bethlen közt. Az egyik titkos tanácsos, Trautmannsdorf, meglepéssel konstataulta, hogy Bethlen most „gut kaiserisch” és azzal, hogy a csak most lefolyt magyar or-

szágygyűlésen békességben maradt, a császárnak valóban jó szolgálatot tett.²³⁹

Az 1625 október-decemberében lefolyt magyar országgyűlés csakugyan nagy sikere volt azon békés politikának, melyet II. Ferdinánd magyar rendeivel szemben folytatott. Nemcsak hogy Thurzó Szaniszló után ismét katolikus nádort választottak Esterházy Miklós személyében, hanem, mi még sokkal fontosabb volt a dinasztíára, Ferdinánd fiát, III. Ferdinándot minden nehézség nélkül királlyá választották és koronázták. Az új király ugyanazon választási feltételekre tett esküt, mint atyja, amivel a protestáns rendek is meg voltak elégedve, csak a Bethlentől utasított hét vármegye követei léptek fel, hatás nélkül, a királyválasztás ellen. Az országgyűlés, több tumultuózus jelenet dacára, amit többnyire Esterházy személyes élessége keltett fel, békességben oszlott szét. Az ország ugyan csak maradványa volt a régi nemes országnak, mint ekkor mondták — *reliquiae nobilissimi regni* — és a magyar önérzetre súlyosan nehezedtek a külföldi és idegen nemzetiségű királyságból és külföldön székelő német kormányból származó bajok, amelyeket ha ember erős akarata megváltoztathatott volna, akkor Esterházyé igen; — ám de mindezen nehézségek immár százados és fel nem bontható kapcsolat következtében voltak meg és az ország hozzászokott elviselésükhöz, most pedig kezdte élvezni a nagy nehezen, legutóbb a törökkel szemben is helyreállított békét: a magyar királyság rendjei valóban nem gondoltak ez esztendőkből új felkelésre.

Bethlen maga a harmadik támadás alatt kijelentette, hogy „nem gyönyörűségből, nem fejedelemség kíváratból, nem kereszttyén vérontásra való vágyódásból, hanem félelemből kellett ez mostani expediciót felvennünk”,²⁴⁰ hogy mitől való félelemből, ezt a háború után Alvinczi Péternek úgy próbálta megmagyarázni, hogy a császári nagy armada, Mansfeldet üldözben Magyarországra jött, s attól kellett félnie, hogy az egész

országot, az ő kezében levőt is leigazza, tehát Magyarországnak Wallensteinől való okkupulását megelőzendő, indult el, mert „hazám veszedelmét nem akartam én is úgy nézni, mint Rákóczi uramék”.²⁴¹ A fejedelem diplomáciai stílusát ismerve, nem fogunk csodálkozni, ha ez előadás a való lefolyástól különböző utólagos konstrukciónak bizonyul, aminthogy a támadás kezdetén kiadott hivatalos nyilatkozatai sem fedik fel igazi okait. 1626 augusztusi ultimátumszerű levelében a császárral szemben hét okát sorolja fel támadásának, köztük a három utolsó: hogy a várak fentartására ígért 30.000 forintnyi összeget nem kapta meg, hogy a császár nem segíti őt a végvárak kijavításában és hogy Ferdinánd a neki engedett hét vármegyében kinevezéseket eszközöl, így Károlyi Mihály fiát szatmári főispánnak nevezte ki, holott a kinevezés Bethlen joga, a császáré csak a megerősítés. Az első négy ok pedig mind Esterházy Miklós állítólagos kijelentéseire vonatkozott, melyekkel a nádor, Bethlen iránti felindulásában, már többször felbontotta a békességet, úgy hogy ezek után a fejedelem sincs többé kötelezve annak megtartására. Ez a négy indítók nem egyszerű változatát képezi a két első támadásnál is szereplő személyes sérelmeknek, amikor is Pázmány, majd Thurzó Szaniszló állítólagos szidalmainak megtorlására fogott fegyvert. Esterházynak éles megjegyzései kezdettől fogva sértették a fejedelmet, aki éveken át tüntetőleg gyűjtötte a sértéseket, s bár a náddal folyton levelezésben volt, azt is szívesen megtette, hogy annak leveleit nyilvánosság előtt bontva fel, „nagy fohászkodásokkal és búsulással” olvasta, fogadkozván, hogy a gyalázatért boszút áll. Különösen azt szerette elpanaszolni, hogy III Ferdinánd királlyá választásakor az ő megyéinek követei ellene szegülvén a dolognak, Esterházy bezáratta a terem ajtaját, fenyegetően őket, hogy „mind fejedelmestől együtt megtaníttja őket, ezután különben lesz a dolog, és ha él, három esztendő alatt kiirtja Magyarországból az eretnekeket és más zablában

tartja őket.” Ettől a panaszkodástól Bethlen mozgékony elméje nem kevesebbet várt, minthogy Esterházy erőszakos eljárásának hírét terjesztve, III. Ferdinánd választásának törvényességét fogja kétségbe vonhatni, amint a csehek is felkelésükkor II. Ferdinánd választását erőszakon alapulónak mondták ki.²⁴² A királyválasztás azonban köztudomás szerint annyira szabályosan ment végbe, hogy végül Bethlen sem folyamodhatott komolyan ehhez az érvhöz, így maradt meg indítóoknak személyes sértődöttsége Esterházy által. Háborús okot keresve, egyszer ugyancsak a nádor előtt szóba hozta protestáns prédikátorok elűzését, amire Esterházy azzal vélt felelhetni, hogy azokat nem vallásukért, hanem rebellió indításáért küldötték ki, egyébként pedig Bethlen háborúságai óta a katolikusok mutathatnának sok fületlen és orratlan papot, sőt mártirokat is, kiket agyonvertek és kínokkal megölték.²⁴³ A religió dolga egyébként nem is szerepel, a harmadik támadás lefolyásánál époly kevéssé, mint a másodikban sem.

A kor szokása szerint mindenki keresett valami egyetemes jelentőségű jelszót háborús motivumai kifejezésére. A dán király „Pro religione et libertate” jelszó alatt indult harcba, a katolikus Mansfeld, Savoya, Pfalz, a cseh rendek, Hollandia, majd Anglia zsoldosa pedig „Pro patria et libertate” szavakat varratta zászlajára,²⁴⁴ melyet adott pillanatban a császárnak is hajlandó volt eladni. Ennek a korszokásnak hódolt Bethlen is, amikor a fenti motivumokkal próbált támadásának általánosabb alapokat szerezni. Az igazi motivumok az európai hadi helyzetben voltak, amint ez 1626 nyarára, Bethlen szövetségi tárgyalásaitól függetlenül kialakult. Bethlen ez alkalommal nem akarta kitenni magát a második támadás kudarcának, amikor a németországi seregektől elhagyatva kellett békét kötnie, ragaszkodott tehát pontos, írásbeli szerződéshez, amilyent pedig nehéz volt kieszközölnie. A portai keresztény követektől hiába kért ígéretet havi ötvenezer tallérnyi zsoldra, ezek kormányaik nevében nem

rendelkezhettek, támogatásuk azonban kieszközölte számára a portai engedélyt, mely szerint Francia-, Angolországgal, Velen-cével és Hollandiával szabad immár szövetségre lépnie.²⁴⁵ Igen ám, de ha ezek nem akarnak vele szövetségre lépni! A fejedelem követe, a közben elhunyt Jägerndorfi őrgroftól reá maradt Quadt Mátyás kapitány jelen volt ugyan Hágában a már említett dán-holland-angol szövetség megkötésénél, de nem tudta kieszközölni ura felvételét, akinek azonban a szövetségi okmány mégis megengedte, hogy másokkal együtt utólag beléphessen a szövetségbe. Különösen a dán király pártolta felvételét, aki ekkor már kellő előkészület nélkül hadban állott és jól esett volna neki, ha Bethlentől segélycsapatokat kaphatna. Quadtot szívesen is fogadta hadiszállásán, mikor pedig a szövetség ratifikált példányát Hágába beküldte, követei útján újból sürgősen követelte Bethlen felvételét.²⁴⁶ Ekkor már Anglia is lassacskán megpuhult, Jakab utódja, I. Károly már nem vette tragikusan Bethlen törökbarátságát, sem antilegitimista működését, s mikor Pfalz követe újból nyomatékosan pénzt kért tőle Bethlen számára, nevetve vállalt vont: „Oui, de honnan veszem a pénzt!” Végül is Rusdorfnak sikerült megértetni Bethlen jelentőségét az angolokkal, kik szerinte olyanok a politikában, mint az elefántok, Quadt maga is elég sok beszédben hangsúlyozta, hogy egyedül az ő ura képes a Habsburg-háznak halálos döfést adni: 1626 végén megnyílt előtte Anglia és a november 30-án Westminsterben megkötött szerződés felvette Bethlent a hágai szövetségbe teljes jogú tagnak, a szövetségesek ígértek neki havi 40.000 tallért, — Bethlen is ennyit kért, bár a dán király az angoltól nem kevesebb, mint 300.000, Hollandiától 50.000 forint zsoldban részesült, — ígértek továbbá 12.000 főnyi német katonát, s mindennek fejében Bethlen kötelezte magát a császár és szövetségesei ellen 15.000 főnyi válogatott magyarral harcba szállani.²⁴⁷ A szerződéshez utóbb Hollandia és Dánia is csatlakoztak, ezzel Bethlen felvéte-

tett a koalícióba, melyet különben a velenceiek olyan gépnek neveztek, mely mindjárt indulásakor elromlik. De Bethlen a nagy koalícióba való e fölvetelt csak akkor érte el, amikor támadása már le is folyt, s ő ismét, immár véglegesen, békealkuban állott Ferdinánd császárral.

A hadi viszonyok, mint említettük, a koalíciós tárgyalásoknál gyorsabban fejlődtek. A dán király támadását látva, melyet az angol pénzen dolgozó Mansfeld támogatott, Ferdinánd végre engedélyt adott Wallensteinnak császári sereg alakítására. Christian ellen most két nagy hadsereg állott fel: Tilly a Liga seregével, Wallenstein a császáréval. Fenyegető fellépésük még aktuálisabbá tette a régi tervet, mely szerint Bethlen és a németek koncentrikus támadást intéznek a cseh tartományok ellen, itt lángralobbantják a felkelést, s utána megteszik a halálos döfést a Habsburgok főfészké, az osztrák tartományok és Bécs ellen. Bethlen ily irányban tárgyalta Mansfelddel és a vele együttműködő János Ernő szász-weimari herceggel, sőt már 1626 márciusában megüzente Quadttal a Hágában összegyűlt koalíciótagnak, hogy nem lévén elég gyalogsága, a nevezett vezéreket július 20-ára elvárja Sziléziába, ahol 40.000 magyar élén fog velük egyesülni.²⁴⁸ Nincs kizárva, hogy ez ígéretekben és csatlakozási tervekben Bethlen óvatosságán pillanatnyilag győzelmet vett harckészsége és hadi bátorsága, annyi bizonyos, hogy ígéreteitől nem tudott többé visszalépni, amikor 1626 áprilisában Mansfeld Wallensteintől, a dessauai hídfőnél, döntő vereséget szenvedett. Mansfeld és társa, a dán zsoldosokat vezető János Ernő herceg megindultak Szilézia felé, nem annyira Bethlen ígéreteire támaszkodva, mint inkább egyrészt, hogy Wallenstein nyomásától szabaduljanak, másrészt hogy Szilézia és Csehország remélt felkelése következtében új bázist nyerjenek harcműveleteiknek. Hiszen megállapíthatólag nem is volt biztos tudomásuk róla, jön-e vagy sem Bethlen. Mansfeld maga Teschen bevételé

után nem a Jablunkai-szoros felé akart vonulni, ahonnan legkönnyebben egyesülhettek Bethlennel, hanem Csehországon át vissza a Rajna felé, hogy ott a parancsa alatt álló zsoldosokkal még egyszer megkísérelje az ő elszászi fejedelemsége megalapítását. Csak a weimari herceg erélyes fellépésére folytatta tovább az utat Magyarország felé.²⁴⁹

A fejedelem közel volt régi álma megvalósításához: német protestáns seregekkel egyesülve törni be a Habsburg-hatalom szívébe. De minő német seregek közeledtek a csak saját hasznára gondoló Mansfeld fővezérlete alatt! Elinduláskor 10—12.000-nél több nem lehetett Mansfeld serege, mely hosszú úton, rablásból élve, maga után sötét gondként Wallenstein főseregét hurcolta. A császár főgenerálisa Bethlen és Mansfeld találkozását igen veszedelmesnek ítélte — tehát ugyanúgy ítélte meg a találkozásból előálló stratégiai helyzetet, mint Bethlen, — s ezért Tilly intéseivel, hogy Mansfeld üldözésére elég egy alvezér is, nem törődve, személyesen indult a protestáns-dán sereg nyomába, azon szándékkal, hogy még Bethlennel való egyesülése előtt megsemmisíti azt. Détachált csapatainak azonban nem sikerült Mansfeld útját elállaniok, főserege pedig, elinduláskor is alig 14.000 ember, szintén a lakosság kipusztításából szerezvén élelmét és zsoldját, csak lassan tudott Mansfeld nyomába iparkodni, a tőle már elpusztított vidékeken. Mire Magyarország határához értek, pestisben elpusztult majdnem fele mindkét seregnek, Wallenstein mindössze 8000, Mansfeld 5—6000 emberrel lépte át a határt.

De Magyarországon mindkét fél nagy erősítésekre számított. Mansfeld szeptember elején, Illésházy Gáspár vezetése alatt a határhegységen Trencsén felé átkelve, a Vág balpartján várta Bethlen és a portától szerdárrá kinevezett harcias budai basa, Murtéza csapatait. Ez utóbbi ugyan a magyar Nógrád vára ostromával foglalkozott, de miután szeptember végén Bethlen is

átlépte a királyi Magyarország határait, felszólításaira kénytelen volt hozzá csatlakozni. Mansfeld azonban a Vágtól a bányavárosokba vonulva, épenséggel nem sietett Bethlen felé, kegyetlenül megfogyott seregét nem merte kockáztatni, s jobb szeretett volna még mindig visszafordulni a Pfalz felé. Nem sokkal több harci kedvet tanúsított Wallenstein sem, akinek serege magyar területen szinte 20.000 főre sokasodott ugyan, német császári csapatok, továbbá Esterházy magyarjai és Zrinyi György horvátjai csatlakozásával, de pestis, éhség és a magyarok iránti bizalmatlanság Friedland hercegének elhatározásait még a szokottnál is bizonytalanabbá tette. Magyarország Kárpátvidékei, az észak-német területhez képest szinte lakatlan országnak tűntek fel előtte, melyben lehetetlenség seregét a lakosság költségén eltartani, innen folytonos könyörgései Bécsbe zsoldért, élelemért, amelyek a haditanács közismert tehetetlensége miatt persze sikertelenek maradtak. A magyar határhoz közeledve megtudván, hogy Magyarországon régi jog szerint a nádoré a főparancsnokság, kegyesen elhatározta, hogy nem fog kommandálni Esterháznak, hanem korrespondeál vele, mint egyenrangúval, feltéve, hogy a nádor „nem lesz olyan bolond, hogy többet követeljen”.²⁵⁰ Esterházyval nem is volt baja, csak Zrinyi Györggyel, akivel ügylátszik, kölcsönösen megsértették egymást, s mikor a hadjárat alatt a horvát bán hirtelen meghalt, az egész magyarság Wallenstein mérgének tulajdonítá halálát.²⁵¹ A fővezér általában elégedetlen volt a magyarokkal, akiknek nincs gyalogságuk, sáncokat védeni nem tudnak, mint ez Jablunkánál kiderült, rendezetlen élelmezési szervezetük van, s ami a legfőbb, teljességgel megbízhatatlanok. Wallenstein Esterházyban ugyan nem, de rajta kívül minden magyarban árulót látott. Serege, melynek fentartása az ő hatalmi állását és a Habsburg-házat egyképen jelentette, magyar földön annyira leolvadt, hogy végül is mélyen fellélegezve hagyta el az országot, ezt a „Schelmenlandot”,

mely nem éri meg, hogy annyi becsületes katonája elpusztult benne.²⁵²

Persze a pusztulásnak elejét vehette volna, ha minél előbb megütközik Bethlennel. De ettől visszatartotta a korszak főharcászati elve: nem kockáztatni csatában a sereget, s ezenkívül annak a tudata, hogy Bethlen mozgékony seregével szemben, ismeretlen területen nem gyakorolhatja megszokott stratégiai tudományát. A császár fővezére fázott a Bethlennel való ütközettől, s mindegyre Basta példájára hivatkozott, aki szerinte már megtapasztalta, mily veszedelmes Magyarországon offenzíve fellépni. Végül mégis csak meg kellett próbálnia a szerencsét: ha nem akarta egész seregét éhség és pestis prédájául vetni, fel kellett keresnie Bethlent, aki két előbbi támadásával ellentétben, most nagy stratégiai érzékkel óvakodott előretörni, sőt minél beljebb csalta mozdulatlanságával Wallensteint. A fővezér szeptember végén összeszedve bátorságát, elindul az ismeretlen Keletnek, podgyászát és nehéz ágyúit hátrahagyva, csak egy hétre való élelmiszerral, hogy egyrészt Nógrádot a török ostrom alól felmentse, másrészt Bethlennel is leszámoljon. Az egyesült erdélyi-török sereg előőrseire szeptember 30-án reggel talált Drégelypalánk mellett, seregét előre vitte az ütközetre, de hegyeken, völgyeken át csak estére ért Bethlen megerősített tábora elé, éjszaka azonban nem mert támadni. Viszont Bethlennek nem volt kedve német gyalogság nélkül — Mansfeld még mindig nem került elő, — kipróbálni a császári sereg veterán gyalogsága rohamát, Esterházytól tehát másnap délig fegyverszünetet kért, amit Wallenstein csak reggelig engedélyezett. Az erdélyi táborban reggelig égtek is a tüzek, de a sereg ez éjjel négy mérföldnyire vonult vissza: az ellenségtől észre nem véve Bethlen Balassagyarmatra, s onnan megállás nélkül Szécsénybe érkezett. Wallenstein reggel tapasztalván, hogy Bethlen, mint a fejedelem mondta „stratagémával élve megtréfálta” őt, haditanácsot tartott,

tisztjei a podgyász távollétét hozták fel ürügynek, hogy Érsekújvárba visszavezessék a sereget, amivel a fővezér is meg volt elégedve, csak a magyarok, a nádor és a bán, siettek Bécsben panaszkodni, hogy Wallenstein „nagy occasiót” mulasztott el Bethlen megsemmisítésére.

A háborúnak ezzel még nem lett ugyan vége, de Bethlennek már visszavonulóban be kellett látnia, hogy hadicéljait ez alkalommal sem érheti el. Mansfelddel egyesülve, serege erőtlen, beteg és éhes emberekkel, nem pedig igazi katonákkal gyarapodott, a hosszú út Észak-Németországból a török-magyar határig nemcsak a sereget, de vezéreit is felőrölte. Mansfeld az egyesülés után ágyúit a töröknek eladva, csekély kísérettel török területen át Velencébe indult, de útközben, bosnyák területen, meghalt. A weimari herceget magyar földön érte a halál, serege romjainak átvételére a dán király biztost küldött, akivel egyúttal Bethlent további támadásra is nógatta, nagy subsidiumok ígéretével. A fejedelem szokott lelki erejével leplezte a kudarcot, lovas csapataival folyvást csipkedte a Galgóc, Nagyszombat, Pozsony térségén táborozó császári sereget, előkelő tiszteket elfogott, amiért azután a tehetetlenül szitkozódó Wallenstein a császári magyarok árulását emlegette, de addig nem hagyta el Magyarországot, míg a béke ügye tető alá nem került. A fővezér 1626 december közepén távozott Magyarországból, mérhetetlen kevélységében súlyosan sértve, mert nemcsak seregének nagy része maradt magyar földben, de hadvezéri tekintélye is csorbát szenvedett. Bethlent azelőtt sem állhatta ki, s időnkint javaslatokat tett a császárnak, hogy őt „alla usanza d'Italia”, azaz orgyilkossággal tegyék el láb alól, s helyébe alvezérét, Kornis Zsigmondot ültessék a trónra, akit a bécsi kormánynak meg kell vásárolnia. Később a fejedelem haláláról értesülve, durva brutalitásával örömet jelentette, hogy Bethlen „felfordult”.²⁵³ Egyik példája annak, minő alacsonyúságra képes egy történeti alak, akit véletlenül

költészet és romantikus história azóta eszményi régiókba emelt.

A harmadik támadás négy külföldi sereget hozott Nyugat-Magyarország szerencsétlen földjére, Wallensteinét, Mansfeldét, Bethlenét és Murtézáét, s Bethlennek nemcsak a háború után volt mit hallgatnia még hívei részéről is, hogy ily végtelen nyomornak tette ki az országot — főként Mansfeld és a török lába nyomán nem nőtt többé fű, — hanem a pusztítások a magyar rendek hangulatát is még inkább megrontották most, mint a korábbi támadások alkalmával. Bethlen e harmadik támadás alatt tartott ugyan maga mellett, Barson, egy országgyűlés félét, de ezen csak a megszállott vármegyék néhány küldötte jelent meg, ezek is a háború befejezését szorgalmazván. Egyes vármegyék erélyesen követelték a katonai kicsapongások megszüntetését, Túróc vármegye keserűen sorolja fel Mansfeld és a weimari herceg seregének bűneit, köztük tizenhat templom kirablását és egyházi férfiaknak, valláskülönbség nélkül, bántalmazását.²⁵⁴ A magyar főurak közül ez alkalommal csak Trencsén ura, Illésházy Gáspár állott melléje, akinek megnyerésére a fejedelem jóelőre mindent megtett, mert Illésházy birtokain keresztül vezetett az út, haditerve szerint a Mansfelddel leendő egyesülésre. Maguk a hét vármegye rendjei nem lelkesedtek a hadjáratért, melynek diplomáciai esélyeit nem ismerték, nem is érthették, s ezért nem is volt tudomásuk komoly háborús okról. A fejedelem a békekötés után ismét a magyar vármegyék árulását vádolja a kudarcért, s talán még a korábbiaknál is szenvedélyesebb nyilatkozatokat téve ellenük: „Rövid szóval” írja, hogy „senkinek nagyobb gyalázatjára és kárára sem az nikolsburgi, sem az bécsi, sem az mostani pacificatio nem esett, mint minnen magunknak, ha valaki kérdezné, miért és kitől? egyebet nem felelhetnénk, hanem ezt, azon országnak statusitól, akiknek nagy szükségekben magunk életének és fejedelemségünknek periklitálásával, sok vitéz híveinknek vérek hullásokkal, halálokkal és értékünknek érettek

való elköltésével igen hasznosan szolgálván, azoktól vöttük vala ezt az remuneratiót". Még a béketárgyalásoknál sem voltak jelen: „minden rend akaratunk ellen haza oszolván, csak a sem volt, kivel beszélgessünk.” Így kellett aztán neki, látván a rendek „unalmas kedvetlenségeket és félelmes voltokat”, látván Mansfeld serege elerőtlenedését és hogy a török is haza indul, megkötnie „gyalázatára” ezt a békét is.²⁵⁵ Annyi bizonyos, hogy ez alkalommal már tekintélyes rendi kontingensek állottak ki Bethlen ellen is, az új nádorban, Esterházyban meglévén az akarat az erdélyi fejedelem beavatkozását fegyverrel is visszautasítani.

A békét 1626 december 20-án kötötték meg Pozsonyban, Bethlen 28-án ratifikálta Lőcsén. A fejedelem csak a végvárak fentartására járó évi 30.000 forintról mondott le, aminek nem fizetése háborús okai közt is szerepelt, egyébként a korábbi szerződések érvényben maradtak, azonban a hét vármegye lakói, vármegyék, városok, hajdúk újra esküt tartoztak tenni, hogy semmi körülmények közt senki parancsára nem fognak többé fegyvert a király ellen, Bethlen maga is új és nagy ígéreteket volt kénytelen tenni, hogy soha többé, semmi ürügy alatt nem támad fel, a törököt és tatárt se támasztja fel, sőt a császár ellenségeit, kik ilyenre biztatják, bejelenti Ferdinándnál. A szerződésnek egész tenorját Bethlen és alattvalói fogadkozásai adják meg, hogy soha többé nem ismétlik meg a támadást. Az erdélyi rendek külön is kiadtak egy ily biztosító oklevelet, viszont Ferdinánd amnesztiát adott, melyből Bethlen közbenjárására végül Illésházy Gáspárt sem rekesztette ki.²⁵⁶ A béke művét befejezte a török-császári békekötés, mely Szőnyben, 1627 szeptemberében készült el, megújítva az eddigi török békéket, igen hosszadalmas tárgyalások után, melyekben Bethlen újból megpróbálta Erdély függetlenségének garantálását, törekvése azonban Esterházy energiáján ismét megtörött. A porta Vác várát újból megtagadta,

de visszaadta a kis Damasd kastélyt, melyet Murtéza basa Nógrád alá menetelése közben foglalt el.²⁵⁷

A harmadik támadás kétségtelenül szerencsétlen pillanatban ment végbe, s immár harmadszor bizonyítá be, hogy Erdély fejedelmének a nagy távolság, rossz közlekedés és primitív hírszolgálat miatt lehetetlen együtt működni nyugati seregekkel. Nagyobb veszteségtől mégis megóvta Bethlent hadvezéri és államférfiúi tehetsége: Wallenstein elleni óvatos magatartása, gyors visszavonulása és új támadása, valamint a béketárgyalásnak idejében megkezdése kora legelső katonai és diplomáciai emberének is becsületére váltak volna. Idejében békét kötve, elszakítá magát a dán király sülyedő hajójától, akit Tilly 1626 augusztusában döntőleg megvert, majd a Sziléziát is pacifikáló Wallenstein és Tilly együttesen a német területről teljesen kiszorítottak: Christian erre összes hódításait feladva, a dán szigetekre vonult vissza. De Bethlen megmentve magát és országát, ezzel egyúttal ki is lépett a nyugati koalícióból, melybe úgyis csak béketárgyalásai alatt vették fel. A pozsonyi béke angolnál, dánnál, franciánál, hollandusnál nagy felindulást okozott, a diplomaták keseregtek Bethlen hűtlenségén, a hadvezérek sajnálkoztak, hogy nem harcol tovább, — amikor pedig már ők is feladták a küzdelmet. Az egész ígért subsidiumból Bethlen utóbb csak 30.000 forintot kapott kézhez, amit a dán király Konstantinápolyba küldött; a fejedelem nyugodt lélekkel felvette azt, érezvén, hogy multbeli szolgálataival megérdemelte, de ezen csekély összeg fejében nem volt hajlandó újból támadni.

Az öregedő, betegeskedő fejedelemnek fel kellett ismernie, hogy Nyugat felé immár mindent elért, amit fejedelmi hatalmára és a török pártfogására támaszkodva elérhetett; további harc már nem áll többé az ő saját érdekében, hanem idegen hatalmasságokéban, akiknek Mansfeld helyébe egy újabb Mansfeldre, zsoldért szolgáló vezérre sürgős szükségük volt, nehogy

saját bőruket kelljen vásárra vinniök. De Bethlen nem volt zsoldos vezér, politikájának gyökerei erdélyi fejedelemsége talajában éltek, s amikor felismerte, hogy Magyarország részeinek további meghódításáról szó sem lehet, hogy Nyugatról hiába vár hathatós segítséget, hogy a magyar rendek végkép elzárkóztak tőle: az új helyzet következményeit áttekintve, Nyugatról Keletre és Éjszakra fordítja politikai érdeklődését. A választott királyi cím, az arról való lemondás tovább sajog ugyan „gyalázatként” lelkében, de több kísérletet nem tesz e nyugati csorba kijavítására. Életének legtevékenyebb és legnagyobb sikerű periódusát magával és a világgal elégedetlenül, elkeseredve zárja le a pozsonyi és szőnyi békével.

HETEDIK FEJEZET

A LENGYEL TERV. UTOLSÓ ÉVEK

Alig ötven esztendő átfogó élet csak torzó lehet, melynek ki tudja minő sikereit és esélyeit vágta el a korai halál. Bethlen Gábor utolsó éveire elérkezve, gondolatait és terveit nem szabad öreges, elmeszesedett agyvelőből származóknak tekintenünk azért, mert fáradozásaitól ez utolsó periódusában megtagadtatt a siker. Az ő külpolitikai céljai korábban is oly széles alapokon épültek fel és annyi körültekintéssel, annyi körülmény bevárásával indultak el a megvalósítás felé, hogy végrehajtásuk évek hosszú munkáját vette igénybe. Utolsó törekvései, ha lehet, még magasabbra törtek, s legalább is annyira idegen területeken mozogtak, hogy inkább azon csodálkozhatnánk, ha még hátralévő rövid három esztendejében megvalósulhattak volna. Bethlen ekkor már rég levetette a magánember személyiségét, törekvései egy virágzó államot képviselő szuverénnek vágyait fejezik ki, amelyek megvalósításánál eltűnhet az egyén, de törekvéseit a szuverénításban utódjainak maguktól is át kell venniök. A Bethlentől uralkodása végén megsodort szálak így húzódnak át utódaira, a két Rákóczi Györgyre és nem a kezdeményezőnek, a gondolat szülőjének hibája, ha utódai szűkebb látókörükkel, csekélyebb tehetségükkel elejtették, vagy egyenesen bukásba vitték elődjük gondolatát.

Mielőtt Bethlen Gábor ez utolsó gondolatát és a reá fordított erőfeszítéseket megrajzolnók, ki kell emelnünk, hogy új gondolat az ő óvatos és egyszerre több vasat tűzben tartó poli-

tikájában távolról sem jelentette azt, mintha ő régebbi útjait bevágta, azoktól végkép elfordult volna. Nem, találékony agyveleje tovább termeli az eddigi irányokban is az expedienseket, levelei és követei tovább járnak nyugati országokban és a portánál, hogy alkalmilag újból nagy tervekkel álljon elő az ősi ellen, a Habsburg-ház tönkretételére. De ezirányú működésében kevés immár a hit és lelkesedés, annál több a megszokás és rutin, melyek mögött feltűnik a kiábrándulás melancholiája is. Egyszer, 1628-ban, a nála időző svéd követnek megrajzolja Európa politikai arcképét, s ez a rajz, mélyreható realizmusával és keserű pesszimizmusával, mely előtt szétfoszlanak a politikára aggatott idealisztikus formák hazugságai, méltó az új Európa legvilágosabb politikai elméihez, egy Richelieuhöz, Nagy Frigyeshez, Metternichhez, avagy Bismarckhoz is. Az európai politika központját Germániában látja, s ennek helyzetében semmi vigasztalót nem talál: tunya és tékozló fejedelmei egymással marakodva nem képesek régi szabadságukat visszaszerezni, egyetlen nagy fejedelem sincs közöttük, Lipót főherceg, az egykori püspök, Miksa bajor választó és a trieri érsek jó hazafiak ugyan, de hazafiságukat az evangélikusok kiirtásával akarják bizonyítani, a német szabadságot a Habsburg császártól csak a franciák kényszeríthetik ki, de ezek most — La Rochelle ostroma korában — belső bajokban szenvednek, s különben is állhatatlan nép... Angolország gazdag és népes, de államférfiai — I. Károly miniszterei! — korrupt emberek, s nem mernek a császár és a spanyol ellen fölépni. A dán királyt önzés vezeti, a német háborút ő nem a vallásért kezdte meg, mint állítá, hanem Gusztáv Adolfot megelőzendő, iránta való irígységből; Velence meg gazdag, hatalmas állam, de építeni nem lehet reá, mert olasz szokás szerint húst nem tart, legfőlebb végső szükségében, a hollandusok pedig csak magukkal törődnek és belső életüket pártküzdelmek emésztik.²⁵⁸

De ha Európa Habsburg-ellenes fele tehetetlenségbe süllyedt is, ebből még Bethlen távolról sem következtette, hogy jövőjét ezután régi ellensége szekeréhez kösse. Ami kísérletet a pozsonyi béke után ez irányban látunk, az megint csak mélyebb hit és a sikerbe vetett remény nélküli diplomatizálás, az ő munkához szokott levélíró délutánjainak gyümölcse, anélkül, hogy belőle bármi pozitívum megszületett volna. Ilyen formalisztikus jelentőségénél egyebet nem tulajdoníthatunk időnként felmerülő törökellenes terveinek, melyeket a nála szokásos fantáziával dolgoz ki és terjeszt elő, eleinte Esterházy, majd Pázmány útján a bécsi udvarnak. Ilyen javaslatokkal már a szőnyi békét megelőzőleg is előállott, amikor azonban Esterházy könnyen átláthatta az ajánlat valódi célját, a török-magyar békekötés akadályozását. Később, mikor a nádorhoz való viszonya egészen elmérgesedett, török háborús gondolatait inkább Pázmány érsek előtt fejti ki, aki maga is mozgékony és impresszionábilis elme lévén, saját részéről is buzdítja az erdélyi fejedelmet a török elleni összefogásra. De komolyan Pázmány sem foglalkozott e tervekkel, hiszen Bethlennel szemben neki is szinte elvi álláspontja volt, hogy bízni nem lehet benne, lévén ő a Machiavelli-féle „*ragion de Stato*” híve, aki csak saját promotiójával és egyébbel nem gondol.²⁵⁹ Esterházy-nak és Pázmánynak egyaránt végcélja volt Erdély visszacsatolása és a török kiűzése, ezért tiltakoznak minden alkalommal az ellen, hogy Ferdinánd Németország pacifikálása után olasz ügyekbe bocsátkozzék, ahelyett, hogy a török ellen fordulna,²⁶⁰ — török háborúban azonban, ha létrejön, meg voltak győződve, hogy Bethlen a török oldalán fog résztvenni. De másrészt Bethlennek sem juthatott eszébe, a magyar kormányférfiakhoz őszinte törökellenes szívből, nem pedig taktikából közeledni, amikor nagyon jól tudta, hogy szavait és üzeneteit Esterházy Miklós a portán beárulja. A 16. századi magyarság törökgyűlölete talán senkiben sem lángolt ekkor oly hévvel, mint Esterházyban, aki az

országot törökkel fogyasztó politikának fejét és autorát Bethlenben látva, harmadik támadása óta leplezetlen gyűlölettel üldözte. Régebben még csak megpróbálta lelkére beszélni a fejedelemnek, akinek kezében örömmel lát nagy hatalmat, mert magyar fejedelem kezében van, de még örömeőbb látná szolgálatját azok ellen, akik „az mi nemzetünket már tíz szép provinciájától fosztották meg”, — a harmadik támadás és a szőnyi béketárgyalások azonban arra taníták, hogy Bethlen egészen törökbarát, s ettől kezdve Bethlen fejedelemségében látja az okát, ha a török „mint éh orosz lány nyargalódik körösztül kasól országunkban”. Lehet, hogy az ország első méltóságába emelkedett volt köznemes öntudata is közrejátszott Esterházy gyűlésében, aki nagyon jól tudta, hogy Erdély visszacsatolása esetén a fejedelemből megint csak vajda lesz, akit rangban messze megelőz az ország palatinusa. Mindenképen ő volt az, aki a Bethlentől elpártolt Szombathelyi Mártont felkarolta, bár a haditanács nem vette komolyan a gyanusultú diplomáciai ágenszt, és ő volt az, aki Szombathelyit a portára visszaküldve, Bethlennek törökellenes ajánlatait évekre visszamenőleg beárulta a nagyvezírnek, — természetesen eredmény nélkül, mert Bethlen mindvégig megtartotta magát a porta bizalmában.²⁶¹

Az utolsó évek nagy terve Lengyelország ellen irányult. Bethlennek elég oka volt, hogy a Habsburgokat illető régi ellen-szenvét Lengyelországra is kiterjessze. Hiszen ez a Magyarország és Moldva határaitól Éjszak és Kelet végtelenségébe elnyúló ország lomha terpeszkedésében csak akadálya volt az ő nyugati törekvéseinek, s ő attól kezdve, hogy első nagy lendületét Bécs ellen Homonnai támadásával lengyelek akasztották meg, folyton kénytelen volt számolni a lengyel ellentörekvésekkel. III. Zsigmond lengyel király, a svéd Wasak családjából, katolikus volt, aki Lengyelországnak szinte befejezett ellenreformációján erélyes kézzel tette meg az utolsó simításokat, mindkét felesége főhercegnő,

Károly stájer főherceg leányai voltak. Ő a Habsburgokkal még uralkodása elején titkos szerződést kötött, melyben megígérte nekik a lengyel trón átadását, ha sikerül neki atyja trónját, Svédországot megszereznie, ahonnan őt rokona, a későbbi IX. Károly svéd király eltávolította. Ehhez képest a harmincéves háborúban nemcsak jóindulatú semlegességet tanúsított, de a Habsburgoknak azáltal is nagy szolgálatot tett, hogy a svédekkel folyton háborúban lévén, ezeknek protestáns érdekbeli beavatkozását megakadályozta és a császárt támadó éjszaki vonalnak, Kelet felől biztos határt szabott.

Bethlen nem szerette a lengyeleket, osztozva e tekintetben a 16. és 17. század általános magyar érzelmeiben. Kiállhatatlannak találta kevélységüket, nagyzólo fecsegésüket, mellyel sőr mellett a világ legbátrabb emberei, harcban azonban kevésbbé...²⁶² Ilyen érzelmi momentumoknak ugyan Bethlen soha sem engedett befolyást politikájára, de a lengyel király Habsburg-párti és katolikus iránya annál inkább hatott rá, aki a Homonnai-ügy elsimulása után is — hiszen akkor tulajdonképen lengyel csapatok intéztek nyílt támadást, hadüzenet nélkül, az erdélyi fejedelem ellen — csak kímért formákban, igen hidegen érintkezett III. Zsigmonddal. Hogy azután Zsigmond még a brandenburgi házasságnak is útjába állott, ez csak Bethlen személyes gyűlöletét hevítette, mely politikai tettekké Gusztáv Adolf közbelépésével változott át.

Gusztáv Adolf ekkor már atyja, IX. Károly nyomdokaiba lépve, Svédországot úgy a dán, mint a lengyel befolyás alól felszabadította és jelentős eredményeket ért el nagy célja, a Kelet-tengernek svéd tóvá alakítása érdekében. A tengerpart már Livland déli pontjáig kezében volt, a még lengyel fenhatóság alatt álló porosz kikötőkkel élénk kapcsolatai voltak, Dánországot ezeknél már mind politikai, mind gazdasági befolyásban Svédország váltotta fel. Benn az országban ő is elvégezte az abszolutizmust előkészítő korszerű munkát, a lutheránus egyház kizárólagosságát

III. Zsigmonddal szemben is fentartotta, svéd parasztjaiból pedig kitünően fegyvelmezt kis hadsereget alkotott magának, mely felvehette a küzdelmet a csakis fegyverforgatásból élő zsoldos csapatokkal is.

Mikor a hágai koalíciós tárgyalásoknál a dán király mögött háttérbe szorult, újra kezdte az alig abbahagyott lengyel háborút, mely csak négy év múlva, 1629-ben fejeződött be, az altmarki szerződés neki adván Livlandon kívül a keletporoszországi partokat és néhány lengyel városnak, így Danzignak is nagy vámjövödelmeit. Gusztáv Adolfnál azonban, ép úgy, mint minden komolyabb kortársánál, politikai célok mindenkor át voltak szöve vallásiakkal, s amint Ferdinánd császár is egyháza érdekeit szolgálta dinasztíája hatalmának terjesztésével, ugyanúgy volt Gusztáv Adolf is meggyőződve, hogy saját hatalma és a protestantizmus egy és ugyanazon ügy. A Habsburgok-elleni harc tehát egy pillanatig sem volt közömbös számára, mindegyre tudatában lévén annak, hogy ő is hozzátartozik a nagy protestáns szövetséghez, ha nem is szerződés, de meggyőződés és közös érdek folytán. Így tartja számon Bethlen működését is, aki az ő szemében Erdély földrajzi helyzeténél fogva a lengyel hadjárat szempontjából is fontos hatalom. Brandenburgi Katalin házassága sógorsági viszonyba is hozza a két fejedelmet, anélkül azonban, hogy közöttük személyes viszony kifejlődnék. A svéd diplomácia fontosnak véli Bethlen házasságát, mert így megvártható a protestáns szövetségben, de hogy meginduljon, ahhoz sok rábeszélés szükséges, — ezért biztatja Oxenstjerna folytonosan a brandenburgi kormányt, hassanak Bethlenre és vegyék rá újból a háborúra. A svéd kancellár már 1624-ben az európai protestantizmus kilátásait összeszámlálva, Bethlent sem felejtí el, föltéve, ha „ki lesz csálható” a támadásra.²⁶³

A lengyel-svéd háború folyamán a svéd diplomácia végre egyenes felszólítást küldött Bethlenhez, hogy készülő támadását

ne a császár tartományai, hanem a „republika” ellen irányozza. Sadler Fülöp svéd titkár figyelmeztette őt a nehézségekre, melyeket nyugati támadásának a morvaországi erős várak okozhatnak, ehelyett inkább azt ajánlta neki, hogy Kis-Lengyelországon át Lengyel-Poroszországba törjön, ahol a tengeren keresztül érkező Gusztáv Adolfal egyesülhet. A lengyel kétségtelenül legveszélyesebb ellensége a protestáns ügynek, főkatolikus, a domus Austriaca barátja, akit ha ők ketten, Bethlen és Gusztáv Adolf, koncentrált támadással levernek, ezzel az osztrák ház hatalma is megtörik.

Bethlen válaszában, melyet Sadler által küldött a svéd királynak, nagy melegséggel köszöni a kezdeményt, kiemelve, mennyi közös érdek kapcsolja őket össze az osztrák-spanyol hatalom elleni küzdelemre, a lényegét illetőleg azonban visszautasítja a svéd ajánlatot: Magyarország nem kezdhet háborút a republika ellen, mivel a két nép közt régi szoros szövetségek vannak, s ha a lengyel király adott is legutóbb a császárnak kozák segédcsapatokat a magyarok leverésére, ezt ő, a király követte el, nem pedig a lengyel nép, mely ebben ártatlan; másrészt lengyel-magyar háború esetén a kozákok kipusztíthatnák a védtelen határokkal bíró Magyarországot, háború esetén a két nép közti kereskedelem is tönkremegy, ezen okok miatt ő kénytelen a sziléziai útnál maradni, Gusztáv Adolf pedig okosabban tesz, ha porosz terület helyett Pomerániában száll partra, s onnan Csehországba tör, ahol így is egyesülhetnek egymással. A svéd király viszont Bethlen ez üzenetét vette sajnálattal tudomásul, tiltakozva a lengyel király és a republika közti különbségtétel ellen, amikor neki a republika is ellensége, nemcsak a király. Részletesen kifejtette az előnyöket, melyek a magyar lovasok és svéd veteránok találkozásából származnának a Visztulánál, Lengyelország szívében, Bethlen ezzel a diverzióval sem vesztené semmit, hiszen ha együtt leverték a lengyelt, nyugatnak fordulhat az Oderához és átteheti

a harcot német birodalmi területre. Bethlen bizonyára szívesen szövögette volna tovább ezt a tervet is, de a svédek gyakorlatibb dolognak találták megszakítani a tárgyalást. Oxenstjerna kijelentette: Bethlen vonakodása elfogadható, mert ő neki nincsen lengyel háborúja, nekünk, svédeknek pedig van és egyelőre ezt kell folytatnunk.²⁶⁴

A lengyel tervet, mely ilyképen 1627 elejére elaludt, a svéd király újabb követéseivel sem bírta volna életre galvanizálni, ha a fejedelem közben végkép fel nem ismeri nyugati törekvéseinek reménytelenségét. A magyar koronáról visszavonhatatlanul lemondva, a lengyellel akarja magát kárpótolni. Lengyelországban ekkor is voltak a határokon túl néző elégedetlenek, így a még megmaradt néhány protestáns úr, de katolikusok is, akik már 1624-ben érintkezést kerestek az erdélyi fejedelemmel, hogy neki a koronát felajánlják. Üzenetüket a fejedelem hű munkácsi várnagya, Balling János közvetítette, s bár a lengyel urak írást nem mertek küldeni, Bethlen nála szokatlan hirtelenséggel rögtön igent mondott. Ő nem fél az árnyékától, üzente vissza, a királyságot elvállalná, ha a lengyelek meghívják rá, bár azok többsége pápista is; küldjenek neki pecsétetes assecuratiót, s ő seregével előbb odaér Krakóba a „rokosz”-ra, mint a papok vagy az özvegy királyné, feltéve, hogy a király meghalna. „Próféta nem vagyok”, teszi hozzá megválasztása esetére „tökéletes és csendes állapot tudnék nekik szerezni mind törökkel, tatárral, muszkával, svékussal; ha pedig valamelyikkel marakodni kellene is, Isten velem lévén s ők is akarnák, nem gyalázódnának és nem károsodnának oly igen, mint eddig, úgy viselnék gondot reájuk”, hiszen az ő kedvéért az egész magyarság is megsegítené a lengyeleket.²⁶⁵ Következése ennek a tárgyalásnak sem lett, de ettől kezdve Bethlen szinte folyton várta a nálánál tizennégy évvel idősebb, beteges lengyel király halálát, aki azonban őt élte túl három évvel. Erdély hatalmi szervezetének megalkotója itt is azt

kereste, hogy végre tehetségeinek megfelelő szélesebb tér nyíljk meg számára: Lengyelországot, mint államot megszervezni, rendbehozni ép oly neki való feladat lett volna, mint ahogyan a magyar királyság rendbehozását is magára vállalta volna.

De a várakozás nehezen ment, s az elnehezedő, étvágytalan, családi bajoktól is nyomott kedélyű fejedelem régi óvatosságát félretéve, tétován nyúl a dolgokhoz, nem tudván többé megérésüket nyugodtan bevárni. Bizonyára a lengyel gondolatlan kapcsolatban lép fel utolsó éveiben a moldvai és havasalföldi vajdák ügyeiben a portánál, egyiket pártfogolva, a másikat a porta által elűldözve. Ez évekbeli oláh irányú érdeklődéséből születik meg a kósza hír, hogy Moldvának és Oláhországnak egyesítésén dolgozik és a három ország birtokában Dácia királya címét készül felvenni.²⁵⁶ Hasonlóképen betegségének tulajdoníthatjuk, hogy a lengyel király szélhűdését jelentő álhirnek hitelt adva, a portától engedélyt kér a lengyel királyság felvállalására, — portai utasításának e részlete mesemondó talentumára ép úgy, mint a királyság utáni hő vágyakozására jellemző: „Vagyon egy ilyen dolog is, mondja, hogy az lengyel királyt az gutta megütötte, mely miatt, mint olyan vén ember, minden érzékenységtől megfosztatott, szemével jól nem lát, jól nem szólhat, nem foghat, éjjel-nappal az ágy fenekén fekszik, kit értvén az országbeli nagy urak, régi szokások szerint az király udvarában gyülekeztenek és vigyáznak, hogy mihelyt meghal (mert emberi mód szerint lehetetlen, hogy élhessen)”, országgyűlésen új királyt választanak, mert sok a jelentkező, de „vagynak nekünk is jóakaróink közöttök és vagyon mi felőlünk is magok között tanácskozás”, — elvállalja-e, döntson a nagyvezír. „Az Isten előtt állunk és igazságot mondunk, mi soha életünkben senkivel erről nem tanácskoztunk, senkit soha közölök meg nem találtunk, mert soha sem kívántuk azt a méltóságot, most sem kívánjuk, tudván (a lengyelek) kemény természeteket”, de a portának nagy haszna lenne, ha ilyen híve, mint

ő, lehetne lengyel király, — s így kapcsolódik be, a régi fölényes biztossággal, az ő személyes ügye az európai diplomácia objektív szférába.²⁶⁷

Döntő lépésekre a svéd király egy újabb, már régi ismerős követe, Strassburg Pál veszi rá, aki 1627 őszén ért Kassára, amikor éppen nagy hadi pompával temette el elődjének, Báthory Gábornak addig csak dísztelenül elföldelt holttestét. Környezetében arról sugdostak, még kapitánya, Bornemisza János és Alvinczi Péter is, hogy temetés helyett új támadás készül, a császár, vagy talán a lengyel király ellen. Bethlennek azonban most is voltak aggodalmai a lengyel háború ellen: nem hitt Gusztáv Adolf sikerében, amíg meg nem érkezett Stralsund felszabadításának, Wallenstein nagy kudarcának híre. A fejedelem ezt kitörő örömmel fogadta, s kezdett immár a német ügyek javulásában reménykedni, annál inkább, mert csupa jó hír jött: a pápa és a spanyol király összeveszéséről, Buckingham haláláról, angol-francia kibékülésről, Ferdinánd császár negyednapos hidegtelezéséről. Örömet Esterházy nádor levele sem kisebbíthette, aki viszont a birodalmi katolikusok győzelmeiről, dán vereségekről referált neki, átlátszó célzattal. Strassburg Pál lelkesen ecsetelte a svéd-erdélyi szövetség előnyeit, ha az a lengyel ellen irányul, Bethlen azonban régi előrelátását visszanyerve, csak elvben nyilatkozott hajlandónak, mert szerinte a svéd király nem elég erős, meg lassan: ólomlábon jár, teljes sikerre az expedíció csak akkor számíthat, ha a török pártfogását is élvezi. Kétségtelen, hogy Bethlen nem bízott a svéd király önzetlenségében, vajjon az nem fogja-e Lengyelország leverése után lengyel rokona, Wasa-király koronáját a saját fejére tenni; az is bizonyos, hogy Oxenstjerna az Erdélyben járt emberektől feltűnően tudakolta, vajjon Bethlen maga akar-e lengyel király lenni, vagy Gusztáv Adolfnak hagyná-e a trónt. Ezen kölcsönös bizalmatlanság mellett okos diplomáciai fogás volt Bethlentől, hogy a lengyel expedíció megren-

dezésére a portát tolta előtérbe, amellyel Gusztáv Adolfnak alig, de neki annál több összeköttetése volt.

Ha Bethlen egyedül a svéd királlyal szövetségben indul a lengyel ellen, győzelem esetén egymással szembe fordultak volna ott, valahol a Visztulánál és magyar lovasok és svéd paraszt-veteránok véres küzdelme döntötte volna el a lengyel korona sorsát. Ezt kikerülendő, a fejedelem kettőjük helyett, mondhatjuk, egész részvénytársaság kezébe akarta letenni a lengyel vállalkozást, olyan társaságéba, melyet ő állít össze és amelyben feltétlenül övé a döntő szó. Életének utolsó másfél évében ez a terv foglalkoztatja leginkább, komoly reménységet egyedül ennek megvalósításába helyez. Konstantinápolyi követei már régebben érintkezésben voltak az ottani orosz követekkel, Romanov Mihály képviselőivel, aki cári trónját a lengyel befolyás kizárásával szerezte meg évszázadokra családja számára. De Bethlennek egyéb útja is volt Moszkvába: emlékszünk, még első támadása idején foglalkozott a török uralom alatt levő görög-keleti orthodoxok kérdésével, s tudjuk is, hogy ezek fejével, a konstantinápolyi görög patriarchával jó viszonyt tartott fenn. Most ennek közvetítését akarja felhasználni, s vár az alkalomra, hogy döntő követséget küldhessen ki Lengyelország körülkerítésére. Mert akkor már diplomáciai tárgyalásai nem korlátozódnak egy-két állam viszonyaira: mintha gondolkodása már legalább is kontinensrészekben folya le, minden akcióját öt-hat állam érdekeiben akarja lehorgonyozni.

Megfelelő követekre jó darabig nem akadt. Uralkodása vége felé már megbosszúlta magát, hogy az erdélyi arisztokrácia és a szász városi polgárság embereit félretéve, lehetőleg egyszerű emberekből állítá össze diplomáciai testületét. Mikor ezek közt nem bukkan véletlenül nagy tehetségre, vagy mikor már régi tehetséges emberei kiöregedtek, nem könnyű utódokat találnia és meg kell elégednie selejtes emberekkel is. Bonczidai Mártont, Berlinbe és a svéd kormányhoz küldött követét műveletlensége és éretlen

fenhéjázása miatt joggal nevetik ki Oxenstjerna ágensei, 1629-ben a hú Haga Cornelius is panaszkodik, hogy portai követei rosszak és tehetségtelenek. Nagy választéka tehát nem volt, de egészsége teljes birtokában bizonyára nem tisztelte volna meg a két hozzá vetődött kalandor franciát, Roussel-t és a magát márkinak tituláló Talleyrand-t ezzel a fontos megbízással. 1629 elején, alighogy megismerte őket, teljhatalommal elküldi őket a portára, onnan Moszkvába és Svédországba, hogy nevében véd- és dacsövetséget kössenek a lengyel király megtámadására. Roussel a főkövet, ez van megbízva a titkos tárgyalás vezetésével, mely hivatott a két régi ellenséget, Orosz- és Svédországot egy szövetségbe hozni a harmadik ellenség ellen. A porta, még a tapasztalt Tholdalagi Mihálytól megdolgozva, beleegyezik vazallusa, az erdélyi fejedelem és a moszkvai cár szövetségébe, egyéb eredményt a franciák nem értek el, nagyzóló és széltoló fellépésük a portán igen rossz benyomást tett. A franciák azután, Cyrill patriarchának Moszkvába és a kozákokhoz szóló ajánlóleveleivel ellátva útnak is indultak, 1630 júniusban értek Moszkvába, mikor megbízójuk már rég halott volt.²⁶⁸

Már a francia követség elindításakor nyilvánvaló volt, barát és ellenfél előtt egyaránt, a fejedelem betegségének előhaladása, s ezzel szellemi tehetségeinek gyors hanyatlása. 1629 tavaszától kezdve megszakítás nélkül regisztrálják a nála járt követek, a svéd Strassburg és Fahrenbach, meg Esterházy küldötte, Kéry János, egészségének hanyatlását. Ő maga diplomáciai ügyeit tovább fűzve, kezd komolyan foglalkozni a véggel és szemébe nézni a jövő nagy kérdéseinek. Egyik: az erdélyi fejedelemségben az utódlás joga, a másik: a hét vármegye dolga, melyek sok szerződés és assecuratio egybehangzó szövege szerint halálával visszazállnak a magyar királyra, a gyűlölt nádor fenhatósága alá. Késérű gondolat: emberfeletti fáradsámainak gyümölcse halálával teljesen megsemmisül; azt kikerülendő, teszi meg tehát az utolsó hónapok

intézkedéseit, mindkét irányban: a hét vármegyét és az utódlást illetőleg.

A nikolsburgi békében megnyert hét északmagyarországi vármegyében kétségkívül voltak néposztályok, melyek örömmel üdvözölték uralmát, így a protestáns kisnemesek és prédikátorok; ezekre számít Bethlen, mikor büszkén emlegeti, hogy a vármegyék vallási okokból nem akarnak Habsburg-uralom alá visszakerülni. Az akkori társadalmi élet döntő tényezői azonban, a nagybirtokos főurak, épenséggel nem ragaszkodtak sem Erdélyhez, sem pedig Bethlen személyéhez. Erdély gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt közömbös volt számukra, politikai érvényesülést nem a három nemzet, hanem csak magyar rendi társaik útján szerezhettek, még pedig a magyarországi országgyűléseken. Bethlen pedig sokkal inkább abszolutista kormányt gyakorolt, semmint ezek a kiskirályok meg lehettek volna vele elégedve, hiszen összehasonlításból kiderülhetett, hogy a magyar rendeknek sokkal több joguk és hatalmuk van, mint az erdélyieknek és hogy megfordítva, a magyar király sokkal kisebb úr rendjeivel szemben, mint az erdélyi fejedelem. Így érthetjük, hogy bár Bethlen mindenfelé erősítgette a hét vármegye kívánságát, hogy halála után Erdélynél óhajtanak maradni, mégis mikor ily irányú határozat kieszközlésére küldötte oda Bornemisza Jánost és Alvinczi Pétert, ezek dolguk végezetlen tértek meg, elutasítva a főurak vezetőjétől, Rákóczi Györgytől, aki szerint „rossz és káros dologra akarnak vala venni, kívánván, hogy Erdélyhez kössük magunkat”. Nézetét a többi felvidéki főúr is osztotta, s így Bethlennek nem maradt egyéb hátra, mint a portánál eszközölni ki, hogy a vármegyék halála után is Erdélynél maradjanak. A két francia távozása után, halála előtt két hónappal, ez ügyben küldte Konstantinápolyba Apaffi Györgyöt, a díván basáival közlendő, hogy a hét vármegye birtokában a császár erős őrségekkel fogja a bennük lévő végvárakat, Szatmárt, Tokajt, Ónodot, Kállót, Kassát ellátni, s ezzel a békességnek

is vége lesz. Egyidejűleg Esterházy nádor csakugyan gyűjtött csapokat, hogy a fejedelem halála hírére a békeszerződések értelmében visszacsatolja e területeket, az ő mozgolódásának hatása alatt kelt, már egy héttel Bethlen halála után, a szultáni rendelet, mely Erdély területi sértetlensége és a hét vármegye védelmére budai Murtéza basát seregeivel együtt újra Bethlen rendelkezésére bocsátja. Mindez nem akadályozta a hét vármegyét, hogy meghódítójuk halálával visszatérjenek a magyar király és az ország nádora joghatósága alá.²⁶⁹

Az utódlás dolgát, amennyire az szerződés és törvény által szabályozható volt, már második házassága után, 1626 tavaszán elintézte, megválasztatván feleségét az erdélyi országgyűléssel utódjának, aki újabb szokás szerint le is tette a fejedelmi esküt és megígérte a feltételek megtartását. A porta hasonlóképen elfogadta a fejedelem kedvéért Katalin utódlását, s minden rendben lett volna, ha az ifjú, huszonnégyéves, kis termetű, de nagy szépségű fejedelemasszony csak némi uralkodási képességekkel is bírt volna. Katalin gyerekasszony volt és maradt egész életében: ruha, dísz, fény, pompa közt élt, gondolatai ezen túl nem emelkedtek, hódolat jól esett neki, az első esztendőkből az udvarnak csakugyan majd minden tagja bámulattal nézett szépségére; ő azonban csakhamar személyes kegyeivel is kitüntette a hódoló kör néhány tagját, előbb egy Zierotint, morva emigránst, azután orvosát, Sculteti doktort, végül a daliás ifjú főurat, a katolikus Csáky Istvánt. Ezzel a feleséges emberrel való viszonya évtizednél tovább tartott, s minden valószínűség szerint a fejedelem életében kezdődött, aki feleségét gyerekeknek tartva, csak mulatáságáról gondoskodott, mialatt ő régi szokása szerint napokat töltött országos, katonai, diplomáciai dolgokkal. A helyzetet bonyolítja a fejedelem testvéröccsének, Bethlen István grófnak kormányzói hivatala, aki nemcsak a fejedelem hosszas távolléte alatt volt Erdély kormányzója, de az 1626-iki választó országgyűlés

rendelkezése szerint Katalin mellett is meg volt tartandó e méltóságát; a fejedelemasszonynak a kormányzó és a fejedelmi tanács nélkül semmiben sem volt szabad rendelkeznie.

Bethlen István, ha történetesen nem Bethlen Gábor testvére, bizonyára igen jól megállta volna helyét az erdélyi főurak sorában; így azonban, bátyja energiája folytán a második helyre felvetve, akarva-nem akarva törekednie kellett az első hely után. Már pedig az erdélyi főuraknak elég volt egy Bethlen fejedelem és semmi szükségét sem érezték e család uralkodása meghosszabbításának. Erdélyben járt magyarok mindegyre azzal a tapasztalattal térnek haza, hogy a fejedelem és családja népszerűtlen az országban; Bethlen Gábor bizonyára nem volt népszerűtlen, de az is bizonyos, hogy nem is bálványozták, legkevésbé pedig a nagyúri családok, amelyeknek politikai tevékenysége az ő erős keze alatt szinte teljesen megszűnt. A rendek, a rendiség természeténél fogva, általában soha nem voltak barátai az olyan uralkodónak, aki rendet tartott köztük, s Bethlen Gábor ilyen volt. Alattvalói tehát sem őt, sem családját nem kívánták a trónon örökéletűnek, Bethlen István törekvéseit pedig semmivel sem bátorították fel.²⁷⁰

A helyzetet még inkább bonyolították a fejedelemasszonynál fellépő katolikus és Habsburg-párti tendenciák. Mélyebb vallásos érzést Katalinnál hiába keresnénk, hiszen bár férje halála után éveken át katolikus volt, végül második házasságában, melyet évek múlva egy kalandorsorsba süllyedt, kóborló szász herceggel kötött, ismét protestáns, ez alkalommal azonban az ágostai hitvallás híve lett. Katolikus érzését Zierotin keltette fel, s mikor a dolog fülébe jutott Bethlen Gábornak, felesége nemcsak megígérte, hogy megmarad a helvét hitvallás mellett, hanem Bethlen István kormányzónak írásba is adta lemondását az esetre, ha ezt a hitet elhagyná. Mindamellett tovább folytatta a nádor útján tárgyalásait, melyeknek végcélja katolikus kormányzó behelye-

zése maga mellé, s azután Erdélynek visszacsatolása volt. A katolikusok kormányzónak, Bethlen István helyett, Kornis Zsigmondot emlegették, akit már Wallenstein is fejedelemnek jelölt, s akit úgy látszik, bár maga semmit se követett el, és hű embere volt a fejedelemnek, Bethlen ép e sok emlegetés miatt volt kénytelen Fogarasban fogságba vetni.

Az utolsó hónapokban már nem vette észre a körötte mozgó intrikákat. Vízibetegsége gyorsan haladt előre és a háborús fáradalmaktól, a sok hús és erős borital élvezésétől tönkretett test nem tudott többé ellenállani. A 17. század embereit a háborús élet és a magyaros konyha, ezek folytán fellépő rheuma, köszvény, gyomor-, vese- és egyéb bajok fektették a korai sírba; Bethlen sem volt kivétel. Utolsó nyarán már sokat szenvedett, Konstantinápolyból hozatott spanyolzsídó orvosa mellett mások orvosszereit is használta, köztük egy morva orvosét, aki savanyúvizet rendelt neki, meg egy kolozsvári iskolamester kenőcseit, melyeknek erős szagától fürdés közben eszméletét veszítette. Vese-daganatával mégis kocsin járta gazdaságát, audienciákat adott, tárgyalt a lengyel háború ügyében és fogadkozott a nádor küldötteinek, hogy a császárnak jó embere marad, de nagy kínjai miatt már el kellett halasztania audienciáit.²⁷¹ Augusztus havában megkezdte végrendelete megírását, benne a Bocskay-féle végrendelet mintájára Erdélynek németellenes történeti hivatását jellemezve és saját tapasztalataiból utakat, módokat mutatva, hogyan lehessen Erdélynek megélni német és török közt békességben, de ha kell, okos, az ország határain kívül folytatott háborúban is. Kétségei az országgyűléstől is elrendezett utódlást illetőleg nem lévén többé, felesége számára bölcs tanácsosokról gondoskodott: Bethlen Istvánt, a fogságban ülő Kornis Zsigmondot, kancellárját Kovacsóczy Istvánt és Mikó Ferencet az Istenre kérte, szolgáljanak tanácsaikkal a fejedelemasszonynak, aki „ifjú ember és idegen nemzet lévén, kíváztatik az oktatás néki.”²⁷² Legtöbbet azonban

ez utolsó idejében egyházának kulturális ügyeivel foglalkozott: e hónapokból valók a gyulafehérvári kollégium alapítványai, a református egyház szolgálatainak nemesítő oklevele és végrendeletének kegyes adományai. Teste nagy kínokban, lelke még földi gondokban hányódott: még lelkükre akar beszélni a hét vármegye rendjeinek, hogy vallásuk és a töröktől való biztosságuk miatt is ajánlatosabb, saját érdekükben, Erdélynél megmaradniok, — a lélek azonban kezd eltávolodni a diplomácia és kormányzás mechanizmusától, s mind inkább az *idea* felé fordul, amely a világi élet jelenségei mögött is ott volt ugyan, de eddig láthatatlanul, alig észrevéve. Végrendeletét még Váradon írja alá, november elsején, a hét vármegye dolgában fáradozva, azután siet haza, utolsó útja Kolozsváron, Tordán át Enyedig tart, ahol november 15-én délelőtt már nem tud beszélni, tollat és papirost kér és ezt a két sort írja rá: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Senki sincsen, bizonyára nincsen.” Egy óra multával nem élt többé.

Bethlen Gáborban korán költözött el az egyetlen magyar, aki nemzetének nagy protestáns tömegeit a tizenhetedik század nagy küzdelmeiben be tudta kapcsolni az európai Habsburg-ellenes koalícióba. A magyarság története ő benne differenciálódott először, ő cselekedte, hogy ez a nemzet, mely eddig Közép-Európa alkotórésze volt, s mellette sziklaszilárdan megmaradt, most kettéoszlik, egyik ágával tudatosan azon periferikus erőket támogatva, melyek Közép-Európa ellen irányulnak, akkor és azóta századokon át. Bethlen kezdeményezésének háromszáz esztendőn át voltak követői és volt idő, mikor szinte az egész nemzet is arra a nézetre jutott, hogy ez az út fogja fenmaradását egyedül biztosítani. Bethlen Gábor tehát történeti irányt alkotott, mely halála után is hosszú századokon át hat és ki tudja, nem fog-e a magyar jövőben ez után is valamikor új életre

kelni. Történeti erőket nem szűl egyes ember, de az, aki először felismer ily erőt és először formulázza és szervezi azt hosszú időre kiható érvénnyel: az történeti alak, a nagyok közül való.

Előadásomban megpróbáltam ezt a történeti alakot a neki kijáró részletességgel jellemezni, azon keretekben, melyeket kora és viszonyai teremtetek számára. A korszak fejedelme a rendi viszonyok korlátain túl emelkedik immár és a későbbi kifejlődött abszolutizmusra emlékeztető önálló pillantással, saját belátása szerint keresi államának javát, emelkedését, külpolitikai érvényesülését, belső gazdagodását. Bethlen Gábor, aki nem született ebbe a felfogásba, páratlan genialitással tanult bele a fejedelmi kötelességekbe, s azokat hosszú életen át, kemény munkával gyakorolta. Magyarország benne a tizenhetedik század európai államrendszerének nagy tehetségű és nagy sikerű fejedelmet adott, aki a Habsburg-korszak századaiban egyedül bizonyította meg, hogy a magyarság fia, kedvező körülmények közt bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, mint szuverén, mint államvezető is tud olyan, ha nem jobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak legjobbjai.

Ez Bethlen Gábor működésének európai értelme. Nemzeti történetünkben pedig, Erdély gazdasági, katonai, területi megszervezésével a magyarság életének egy új formáját alkotta meg, melyet előtte Bocskay István csak posztulátumként hangoztatott, anélkül, hogy megvalósításához közel juthatott volna. Erdély, mint magyar életforma, Bethlennek igazi alkotása, s ha ez az állam akkor még első sorban protestáns is, melyben a helvét hitvallás hívein kívül más magyar alig érzi egészen jól magát, el volt jövődő az idő, mikor a Bethlentől megszervezett államterület a protestáns felekezeteken is túlhatoló, minden magyart átfogó új erdélyi lelket táplálhat vala határai között. Az erdélyi léleknek nem Bethlen Gábor a megteremtője, de ez a lélek az ő Erdélyében született meg, amelyet annyi harc árán ő sza-

kíttott le, homályos történeti erőknél engedelmeskedve, a magyar királyság kebeléről.

Ha történeti felfogásunk nem tudna felemelkedni a szakadék fölé, melynek kimélyítésén senki annyit nem dolgozott, mint éppen Bethlen Gábor, úgy ma a nyugati félről, a történeti magyar királyság területéről, Bethlen működését, az éles szavú Esterházy Miklóshoz hasonlóan, nemzeti veszedelemnek kellene minősítenünk. De nem volna igazi történetírás, mely a múlt bármely pártemberének ítéleteit aláírná, még ha azok a régi, adott viszonyok között, helyesek lettek volna is. Bethlen bizonyára nem mentette meg sem a rendi, sem a vallásszabadságot, az elsőnek, a rendi szabadságnak felmagasztalását nem is kívánhatta, mint abszolutizmus felé hajló korszak szuverén fejedelme, az utóbbi pedig mai értelemben nemcsak nálunk, de egész Európában is ismeretlen volt akkor. Bethlen Gábor rendi szabadságok védelme helyett egy erősen megszervezett új magyar államnak lett megalapítójává, egyetemes vallásszabadság és tolerancia helyett pedig a protestantizmusnak, közelebbről a helvét hitvallású magyar reformációnak hatalmas, hithű és áldozatkész előharcosa. A hazai protestantizmus joggal tiszteli benne egyik legnagyobb alakját.

Nem az ő hibája volt, hogy az egész magyarság érdekeit ő sem tudta személyében egyesítve kifelé, nyugati és keleti, déli szomszédaival szemben érvényesíteni. Keleti és nyugati magyarság szintézise, e nagy ellentétten felülemelkedő, minden magyart átfogó működés neki nem adatott, bár mint múlt századunk legnagyobb történetírója, Szalay László felismerni vélte, a kínos vonás szája körül talán arról is szól a késő szemlélőnek, hogy a magyar faj egységét, a szétszaggatott hazának együvé valóságát felismerve, keserűen érezte tehetetlenségét ez igazi magyar cél szolgálataiban. Erdélyi és tiszai meg dunai magyar érdek egybeforgása azonban a török uralom századaiban ép úgy lehetetlen kezdemény lett volna, mint az, amit Bethlen Gábor valóságban is meg-

próbált: Erdélyből, török barátságban és török felsőség alatt egyesíteni a szétszakadt magyarságot. Történetünk léptei a honfoglalás óta nyugati irányban haladtak, s Bethlen kezdeménye tragikus vállalkozás maradt, azzá tette az Alföld széles téerein és a Dunántúl dombjain brutálisan terpeszkedő török hatalom.

És ha a magyarság egyesítésének feladatát még Bethlen Gábor tehetségei sem tudták megoldani, akkor bizonyossá vált, hogy magyar egység, régi Nagy-Magyarország csak a török eltávolítása után realizálható. A század, Bethlen százada még le sem folyt, s a magyarság, vele Erdély is, egészen más utat vett, mint amit ő jelölt ki számára.

A történet folytonos konfliktusában az embert, az egyént újra legyőzték azon homályos erők, melyeknek munkájából állnak elő, embereket keményen, lebírhatlanul szolgálatukba fogva, a történet századai.

A BETHLEN-IRODALOM ÁTTEKINTÉSE

A szöveghez csatolt számok alatt iparkodtam lépésről-lépésre számot adni azon adatokról, melyekre támaszkodva készítettem előadásomat. Mielőtt ezen jegyzeteket beszéltetném, néhány szóval megpróbálom a Bethlen-kutatás mai állapotát jellemezni.

Az egykorú történeti anyag Bethlen Gáborra vonatkozólag ma napság már szinte teljes egészében ismeretes, mindenesetre sokkal részletesebben, mint bármely más alakját illetőleg hazai történetünknek. Legnagyobb dicséret illeti Szilágyi Sándor emlékét, aki fáradhatatlan életének igen nagy részét épen a Bethlen Gáborra vonatkozó anyag felkutatására és kiadására fordította. A Jegyzetekben legtöbb idevágó művének címe megtalálható. Mindjárt utána kell említenem, hasonló dicsérettel, Angyal Dávid érdemeit, aki a Szilágyi-féle milleniumi történet hatodik kötetében megrostálta az összes használható adatokat, az összefüggéseket éles kritikai elmével megkonstruálta és kitűnő eredménnyel végezte el azt a pragmatikus munkát, amely abban az időpontban a történeti módszerrel elvégezhető volt. Kutatásainak eredményét legújabbán francia nyelven is közrebocsátotta (Gabriel Bethlen, *Revue historique* 1928, rendkívül világos és szabatos összefoglalása a legfőbb tényeknek).

Megfelelő részletes életrajza Bethlennek ma sincsen. A rendelkezésünkre álló legnagyobbat a Magyar Történelmi Társaság szintén egy emberöltővel ezelőtt iratta meg, még pedig idegen, cseh tudóssal, Gindely Antallal, aki a harmincéves háború történetének nagy szakembere volt, de Bethlent nem kedvelte, róla egyéb műveiben igen elítélő nyilatkozatok tett, amiket természetesen a magyar munkában nem ismételt meg; ez a műve (1—230 lap) az adatoknak pragmatikus összefoglalását adja, minden egyéni ítélet nélkül. Függelékül Acsády Ignác írta meg, szintén jó adatgyűjtés alapján, Bethlen Gábor udvarának képét. Ez a felemás kötet természetesen Bethlen egyéniségéről vázlatos vonalakat is alig tud adni.

Még korábbi életrajza Bethlennek a „Magyar Helikon” füzetei közt jelent meg 1886-ban, Szilágyi Sándortól (1—28 l.). Szintén adatokat egymás mellé sorakoztató, pragmatikus munka, azóta épen Szilágyi Sándor kutatásai folytán avult el; a tőle közölt adatok után ma már alig állítható pl., hogy Bethlen Gábor „mindég nyílt kártyákkal játszott”.

Angyal Dávid, Bethlen Gábor életrajza (Magyar Könyvtár, 133. szám) (1—72 l.) a szerző nagy művének előnyeit magában egyesítő hasznos, világos feldolgozású kis munka.

Rugonfalvi Kiss István, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (Bethlen-Könyvtár) 1923 (1—108 l.), a hagyományos erdélyi és protestáns felfogásnak kifejezése, amelyet a szerző a teljes irodalomból kiválogatott igen találó idézetekkel támogat. Bár sok összefüggést helyesen lát meg, Bethlen alakját épen elfogultsága miatt nem tudja úgy érzékelteni, mint

Maklái Ernő, Bethlen Gábor országalkotó politikája, 1914 (Kny. az Erdélyi Múzeumból, 1—72 l.). Szintén erősen erdélyi protestáns színezetű, emellett azonban a realitások iránt nagy érzékkel bír; Bethlen működését iparkodik emberi rúgókból is magyarázni, nemcsak szabadság-motívumokból. Az első összefoglaló kép (nem tekintve Angyal idézett műveit), amelyben némi filozófiai ködön át tényleg a 17. század rendi élete jelenik meg, nem pedig a francia forradalom óta divatos szabadságkeresési rendszer. A világháború áldozataként elhunyt szerző ez érdemes munkájának egyenesen úttörő jelentősége van.

Ezzel végére is értünk a Bethlen Gáborral foglalkozó speciális irodalomnak. A sok-sok emlegetés, mellyel napjainkban találkozunk, természetesen nem ezen felsorolt műveken alapszik, hanem az ideális alakra vonatkozik, melybe az utóbbi félszázad belekomprimálta mindazt, amit modern konstitucionalizmusból és vallásszabadságból érdemesnek tartott a régmúltba visszavetíteni. Egyébként pedig ez a modern Bethlen-kép, történetietlen elfogultságában nem sokban üt el a Bethlen pártján állott 17. századi írók felfogásától. Sepsi Lackó Máté, Bojti Veres Gáspár, Szalárdi János, Kraus György, akik mind az ő párhívei, részben udvari történetírói voltak, ép annyira történeti távlat nélkül nézték hősüket, mint az utóbbi félszázad közfelfogása.

Ellensúlya ez egyoldalú felfogásnak csak a rendi korszakban volt. A katolikus történetírók, Pethő Gergelytől és Kazy Ferenctől kezdve Katona Istvánig nemcsak hogy nem vettek részt a bámulatban, hanem Bethlen Gáborban szinte kizárólag a katolikus egyház ellenfelét és üldözőjét látva, őt szigorúan bírálták, s személyének történeti igazságot természetesen nem tudtak szolgáltatni.

Tőlük megkülönböztetendő, mert már nem egyházi szempontok, hanem történetiek és politikaiak után igazodtak, Jászay Pál és Szalay László, a Bethlen-kritikának megindítói. Az előbbi Bethlen Gábor történetére hatalmas kézíratos anyagot gyűjtött össze és eredményeinek egy részét a múlt század harmincas éveiben több tanulmányban tette közzé. Jászay olyan korban élt, mikor még a liberális szabadság-ideológia nem kerítette hatalmába a történészeket, viszont erős politikai és történeti képzettsége folytán már úgy a pro-Bethlen, protestáns, mint contra-Bethlen, katolikus tendenciáktól is függetleníti magát, úgy hogy tisztán az adatok alapján próbálta Bethlen működését megtekinteni, melyben immár személyes motívumokat is meglát, sőt kritizál is. Így

szerinte a második támadás okai: személye ellen királyi főemberek sértő kifejezései, nyugtalan elméje és külföldi fejedelmek izgatásai. Bethlen bonyolult diplomáciai működésébe rendet akar hozni, s így jut el ilyen ítéletekre, mint pl.: „fortélyosb, cselszövényesb fogást alig képzelhetni.” (Tudománytár, a M. Tud. Akadémia folyóirata 1837, 50 l.). Szelídebb kifejezésekkel, de hasonló ítéleteket mond ki Szalay László az ő nagy „Magyarország történeté”-ben, 4. kötet, aki Bethlennél szintén „kétszínű politikát” vesz észre (595. l.) és a néhány szó, mellyel az életből távozását kíséri, előkelő tartózkodásában is ellene mond mindannak, amit azóta, az utolsó félszázad alatt Bethlen sikereiről és szabadságvédelméről írtak: „A magyar faj egységét, a szétszaggatott hazának együvévalóságát élesen érezte; a kínos vonás szája körül talán arról is szól a szemlélőnek, hogy ez irányban megfajtás nélkül hagyta feladatát. Ezt Erdélyből, török felsőbbtség alatt eszközölni, ellentétben állott századok fejleményeivel, melyek a német birodalommal szövetkezésre intették a magyart” (607 l.). Jászay és Szalay kritikai iránya nem hatott a közfelfogásra, mely a század végén Horváth Mihálynak látszólag egyeztető és pártatlan, valójában szabadságigézetes felfogása alapján fejlődött ki.

Még egy szót a Bethlen Gábor-kutatás további lehetőségeiről. Nagy történeti levéltárainkban alig remélhető már lényeges, a dolgok képét megváltoztató felfedezés. Jelen munkám érdekében átnéztem a bécsi házi, udvari és állami levéltár Turcica-osztályának konstantinápolyi követjelentéseit, továbbá Bethlen békés esztendeire az ottani udvari kamarai levéltár Hungaricáit, anélkül, hogy ily lényeges adatra találtam volna. Hasonlóképen kimerítettnek látszik az Országos Levéltár anyaga, melyből a Gindelytől már felhasznált akták egy részét szintén különösebb eredmény nélkül néztem át. A körmöcbányai városi levéltár igen gyér Bethlenianáinak használatát Ernyey József Nemzeti Múzeumi igazgató őr igen tisztelt barátomnak köszönöm. Meglepetés nincs kizárva valamely eldugott vidéki levéltárból, aminő volt a trencsénmegyei máriatölgyesi (dubnici) levéltárban 1912-ben Bethlen és Illésházy Gáspár levelezésének felfedezése Szádeczky K. Lajos által. Bethlen külföldi szövetségeseinek (különösen Hollandiának és Franciaországnak) levéltáraiban is lehet hogy van még ismeretlen adat, ami azonban semmi esetre sem fogja eddigi eredményeinket nagyobb mértékben megváltoztatni. A bajor választó ügynökeinek tovább kiadandó jelentései szintén hozhatnak még néhány adatot.

Könyv- és kéziratárakban hasonlóképp lehetséges még a tarlózás, ha nem is többé az aratás. Úgy látom, Pfalzi Frigyes diplomatáinak körében még úgy kiadatlan leveleket, mint számunkra hozzáférhetetlen nyomtatványokat lehetne találni (*Camerarius*, *Rusdorf* stb. részéről). Ezeknél fontosabbnak látszik az egykorú nyomtatványok bibliográfiája

és kritikája, — történelemkutatásunknak általában sebezhető helye. A csehek 1618. és 1619. esztendőök egykorú nyomtatványainak címeit *Zibrt* nagy művében több száz oldalon állították össze, ezzel is bizonyítandók az ő történetüknek ez években döntő európai fontosságát. Nézetem szerint további kalászatok helyett, amelyek minden valószínűség szerint úgylis csak lényegtelen foglak napfényre hozni, ajánlatos volna a közelgő centennárium alkalmából egy teljes, a külföldi és az egyleveles nyomtatványokra, valamint újsághírekre is kiterjedő bibliográfiát és öszszehasonlító kútfőkritikát készíteni, amihez természetesen külföldi könyvtárak pontos átkutatása szükséges; ezzel kapcsolatban kellene a 17. század nagy gyűjteményes hírköteteiben (*Theatrum Europaeum*, Khevenhiller, Londorp, Siri, Carafa, Lotichius, Brachelius stb.) a Bethlerre vonatkozó magyar hírek eredetét szövegkritikailag megállapítani.

Végül a magyar szellem története szempontjából is kívánatos a Bethlenre vonatkozó hazai vélemények kialakulását, megoszlását, megmaradását, történészeknél, szépíróknál, teológusoknál, újabban publicistáknál és hírlapokban megvizsgálni.

JEGYZETEK

¹ Ranke, Zur deutschen Geschichte. Vom Religionsfrieden bis zum dreissigjährigen Krieg (Werke, VII. kötet), 105. l.

² U. ott 184. l.

³ A francia viszonyokra l. E. Lavissee, Histoire de France, VI. 2. kötet, Jean H. Mariéjol-tól; az ausztriaiakra Alfons Huber, Geschichte Österreichs, 4. kötet, 1892.

⁴ A németalföldi vallási viszonyokra l. K. Th. Wenzelburger, Geschichte der Niederlande, 2. kötet, 1886, 807 s. köv. II.

⁵ A machiavellizmus állami érvényesülésének legújabb története Friedrich Meinecke, Die Idee der Staatsraison, 1924, a 17. század idevágó német és olasz irodalmát ebben az 5. fejezet tárgyalja, 147. s. következő II.

⁶ Az idézet Arnoldi Clapmarii de Arcanis rerum publicarum libri 6. ad senatum reipublicæ Bremensis, Francofurti 1611. c. műből, 141. lap.

⁷ Az idézett iratok kiadvák Ambassade extraordinaire des Messieurs les Duc d'Angoulesme, comte de Bethune et de Preaux-Chateauf, 1620, avec les observations politiques de Mr. de Bethune, Paris 1667, Jeannin mémoire-ja u. itt 31. l., Puisieux utasítása 454 l. — Jeannin mémoire-ját és erre Angoulême instrukcióját Gabriel Hanotaux, Histoire du Cardinal Richelieu, II:2. kötet, 1896, 385—7. l. is az európai történet egyik legértékesebb dokumentumának tartja.

⁸ V. ö. erre és a következőkre Isaak Bernays, Die Diplomatie um 1500 (Hist. Zeitschrift, 138, 1928, 1. l.) és Meinecke id. művét.

⁹ V. ö. egyebek közt Willy Andreas, Die venezianischen Relationen und ihr Verhältniss zur Kultur der Renaissance, 1908, 46. l.: Der Geist der Politik in Venedig des 16. Jahrhunderts.

¹⁰ „Politisches Verständnis und Urteil finden sich bei den Staatsmännern des 16. und 17. Jahrhunderts äusserst selten”, írja Felix Stieve, a harmincéves háborút megelőző korszak legmélyebben járó és legnagyobb kútfői anyagra támaszkodó kutatója, Abhandlungen, Vorträge und Reden, 1900, 172. l. Ezen értekezések közt a témát illetőleg sok finom megfigyelés található a Rudolf II. deutsches Kaiser, Ferdinand II., Gustav Adolf, Staatskunst und Leidenschaften im 17. Jahrhundert, Kurfürst Maximilian I. von Bayern c. cikkekben.

¹¹ Stieve, Staatskunst und Leidenschaften, id. m., 79. l., további Lavissee—Mariéjol, id. kötet 123, 126. II.

¹² Veress Endre, Bethlen Gábor fejedelem ifjúsága. (Függelékül Bethlen ifjúkori leveleivel.) Kolozsvár 1914 (Kny. az Erdélyi Múzeum 1914. évf.-ából) 1593—1613 között Bethlennek harminchat levelét állítja össze, s ezzel kapcsolatban politikai fejlődésének külső képét teljesen tisztázza; a belső fejlődésre e levelek édeskeveset nyújtanak. V. ö. Karácsonyi János, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei, Turul 1897, 49. l., Bethlen atyjáról 57. l., továbbá Angyal Dávid, Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról, Századok 1899, 547. l., aki sikerrel oszlatta el Csiky István és Strassburg Pál mendemondáit.

¹³ Bethlen 1628 márc. 22-iki török utasítása, Török-magyar állam-okmánytár 2, 31. l.

¹⁴ U. ott 30. l.

¹⁵ Nagy Szabó Ferenc memoriáléja gr. Mikó Imre, Erdélyi történelmi adatok, Kolozsvár 1855, 1, 94. l.

¹⁶ Illésházy István levele Rákóczi Zsigmondhoz, Trencsén, 1607 március 12, kiadva Mikó, id. m. 3, 117. l. Sepsí Laczkó Máté szövegében.

¹⁷ Sarmasági 1614 júliusi memoranduma Khlesl-hez, kiadva Szilágyi Sándor, Erdélyi Országgyűlési Emlékek 7, 127. l.

¹⁸ Bocskay koncepciójára és a vele összefüggő dolgokra l. az én előadásomat a Hóman Bálint—Szekfű Gyula, Magyar történet 4. kötetében.

¹⁹ Bocskay végrendeletében, Rummy Károly György, Monumenta Ungarica, Pest 1816, 2, 323. l.

²⁰ V. ö. E. O. E. 5, 343. l.

²¹ Majláth Béla, A hajdúk kibékítési kísérlete Ináncson. Akad. tört. Értek. 1882.

²² A debreceni, 1806 februári hajdúszerződés E. O. E. 5, 570. l. Báthory Gáborra l. Szilágyi Sándor életrajzát 1867, mely inkább csak aktákat közöl némi mentegető célzattal, újabban Angyal Dávid, Báthory Gábor uralkodása, Századok 1896, sok értékes új adattal, s az adatok erős kritikájával; kitűnő politikai előadás. Igen értékes még: Miksa Sándor, Weiss Mihály, M. Tört. Életrajzok.

²³ Lukinich Imre, Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711, 1918, 215. l.

²⁴ E. O. E. 6, 170. l.

²⁵ U. ott 225. l.

²⁶ A titkos szerződés szövege, Nagyszeben, 1613 máj. 10., először közölve Roderich Gooss, Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen, 1526—1695, 1911, 410. l.

²⁷ E. O. E. 6, 246. l.

²⁸ Audienciájáról 1627-ben nyilatkozik, Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor és a porta, Tört. Tár 1882, 54. l.; 1613 ápr. 25-i levele Budáról

Thurzó Györgynek, Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor levelei, Tört. Tár 1885.

²⁹ E. O. E. 6, 83. 1.

³⁰ A választó országgyűlésre nehezedő török nyomás egészen világos, v. ö. Szkender basa levelét és a választásra vonatkozó egyéb iratokat gróf Kemény József és Kovács István, Erdélyország történetei tára, 2, 1845, 251. stb. 1. — Szilágyi Sándor, E. O. E. 6, 304 hibásan mondja, hogy „mégis elegen jöttek össze” és „attól a naptól kezdve, hogy megérkeztek, folytonosan szabadon, minden külbefolyástól mentesen tanácskoztak együtt. A porta egyebet nem kívánt tőlük, mint hogy Báthoryt letegyék... arra nézve pedig, hogy kit válasszanak helyette, szabad választási joguk fenn volt tartva.” Ezzel szemben áll Nagy Szabó Ferenc is, az egykorú, Mikó 1, 115, amint fent a szövegben idéztem.

³¹ Tholdalagi Mihály, Bethlen híve, emlékirata, 1613—15, Tört. ténelmi Tár 1881, 2., 3. 1.

³² Bethlen G. levele Naszuf basának, 1613 október 15-éről, Tört. Tár 1881, 594., 595. 1.

³³ U. ott, 594. 1. — Amit Bethlen hivatalos történetírója, Bojthi Veres Gáspár, Engel, Mon Ungrica, 1809, 343, 1. Szilvási Boldizsár jelöltetéséről ír, az épen a török pressziót jelentő egyhangúság benyomását akarja ellensúlyozni; Szilvási különben Bethlennel régebben nem volt jó viszonyban, s így jelöltetése ép ekkor egészen valószínűtlen.

³⁴ E. O. E. 6, 319. 1.

³⁵ V. ö. Biró Vencel világos előadását, Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése, 1542—1690, Kolozsvár 1917, 51. 1.

³⁶ Bethlen választási feltételeit l. E. O. E. 6, 358, esküjét u. itt 368. 1.; v. ö. Bojthi Veres G., id. m. 348. 1. és Biró Vencel id. m. 83. 1.

³⁷ E. O. E. 6, 404—409. 1. V. ö. Tagányi Károlyt Erdély 1586. közjövödelmeiről, Magy. Gazd. tört. Szemle 1896, 322. 1.

³⁸ E. O. E. 7, 281. 1.

³⁹ Alfonz Huber, Geschichte Österreichs 5, 71. 1.

⁴⁰ A titkos szerződéssel együtt kiadta Gooss, id. m. 346. 1.

⁴¹ Ambassade, id. kiadás végén külön számozással, Diverses observations et maximes politiques, 133. 1.

⁴² Az Angyalosi Mihálynak szóló utasítás Török-magy. államokmánytár 131. 1.

⁴³ U. ott 136—138. 1.

⁴⁴ Hurmuzaki, Documente, 4/2. kötet, 372. 1., Nani bailo jelentése.

⁴⁵ Szkender basát kéri portára behivatni, Török-magyar államokmánytár 1, 133. 1.

⁴⁶ U. itt 133, 141, 145, 146. 1.

⁴⁷ U. itt 155. 1.

⁴⁸ U. itt 186. l.

⁴⁹ Frankl Vilmos, Pázmány Péter és kora, 1868, 1, 258. l. Thurzó nádorhoz írt levele azóta kiadta Hanuy Ferenc, Pázmány Péter összegyűjtött levelei, 1910, 1, 81. l.

⁵⁰ Frankl, id. m. 1, 266, v. ö. még E. O. E. 7. kötet előadását, továbbá Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 1879, 65 stb. ll.

⁵¹ Szilágyi Sándor, E. O. E. 7, 69. l. ignorálja a Frankl, id. h. már közzétett felvidéki gyűlés állásfoglalását, s Bethlen visszafordulását mérséketlennek és békeszeretetének tulajdonítja: „könnyű lett volna folytatni diadalútját,” mondja, a magyarországi hajdúk és felsőmagyarországi vármegyék hozzá csatlakoztak volna! A régi Bethlen-kép nem tűri el a határozott, agresszív politikai akarat imputálását, s valami általános békeszeretetet tulajdonít neki, ami távol van úgy a kortól, mint az ő alakjától.

⁵² Bethlen kiadatlan pol. levelei 71, 82. l.

⁵³ A szerződést l. Gooss, id. m. 469. l., v. ö. továbbá E. O. E. 7, 458. l. és Frankl, id. m. 1. kötet.

⁵⁴ Bethlen kiadatlan polit. levelei 15—21. l.: — Korábbi készülődésekre, 1616. mostra és Disciplina militaris Szilágyi S., Bethlen Gábor fejedelem levelezése 1886, 47, 55. l.

⁵⁵ E. O. E. 7, 489. l.

⁵⁶ U. ott 481. l.

⁵⁷ Polit. levelek, 95, 96. l.

⁵⁸ A nemzetiségi törvény kiadva Friedrich v. Hurter, Geschichte Kaiser Ferdinands II. und seiner Eltern, 7, 1854, 611 l. hibásan 1619-re téve, v. ö. Huber, id. m. 5, 53. l. és Moriz Ritter, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des 30-jährigen Krieges, 1555—1648, III/1, 46. l.

⁵⁹ Peter R. v. Chlumecy, Carl v. Zierotin u. seine Zeit 1564—1615, 1862, 359. l.

⁶⁰ Chlumecy, id. m. 400. l. Hanewald javaslat.

⁶¹ V. ö. Hurter, Huber, Ritter id. művei mellett leginkább Anton Gindely, Geschichte des dreissigjährigen Krieges, 1878, 2. kötetét.

⁶² V. ö. Frankl id. m. 1. köt., Gindely id. m. 1. köt., Angyal Dávid részletes előadását a Szilágyi Sándor-féle millenniumi ténnetben 6, 190. stb. ll. az iratokat l. Acta diaetalia Posoniensia anni 1618, Pestini, Budae et Cassoviae 1790.

⁶³ V. ö. Frankl, Gindely, Angyal id. műveit, az Acta diaetalia Pos. a. 1619-et, továbbá Nagy Gyula, Adalékok az 1619. pozsonyi országgyűlés történetéhez, Tört. Tár 1880.

⁶⁴ A két fél gravemenjeit, legnagyobb részükben, egyformán hiteleseknek kell vennünk, hiszen valótlanságokat a másik fél könnyen meg-

cáfolt volna. Egészen hibás és egyoldalú Zsilinszky Mihály, A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve, 1891, 2, 160. l., amikor a protestáns gravamenlistát hitelesnek fogadja el, a katolikust ellenben nem; u. itt a protestáns túlkapasokat azzal menti, hogy háborús időkben ilyenek előfordulnak (holott akkor már 1606 óta béke volt). Azt hiszem, az én előadásom nemcsak hitelesebb, de mindkét félnek is inkább nyújt megértést, mint Zsilinszkyé.

⁶⁵ Bethlen pol. levelei 119. l.

⁶⁶ Hasonlóképen preventív vallási háborúról szól a nagyközönségnek kiadott hivatalos manifestum is, kiadva többek között (Szalay László), Galantai gróf Esterházy Miklós, Magyarország nádora, 1863., 1, 59. l.: „az magyarországi klérus sok helyeken mind szóval mind írással nyilvánvaló sok fenyegetésekkel éltenek minden rendek között, hogy nemcsak az religiónak szokott libertását akarnák turbálni, sőt főfő patronusokkal, városokkal is ki tudja mit akarnának mívelni, mely fenyegetések miatt sokaknak rémülése sőt desperációja következvén...” (id. h. 61. l.), csupa a jövőben elkövetendő vallási elnyomásra vonatkozó kifejezés!

⁶⁷ Nagy Gyula id. h., Frankl id. m. 1, 460. stb. ll.

⁶⁸ Lásd a fenti 66. jegyzetet. A szept. 12-ki manifestumnak több kiadása van, megvan a körmöcbányai levéltárban is.

⁶⁹ (Szalay), Esterházy, 1, 55. és 56. l., Gindely id. m. 1, 124. l.

⁷⁰ A cseh koránára vonatkozó kútfői helyek összeállítvák Angyal id. m. 229. l. 1. jegyzet.

⁷¹ Bethlen pol. lev. 119. l.

⁷² U. itt 135. l.

⁷³ Alfonso Antonini velencei ágens prágai jelentése, Konstantin Höfler, Böhmische Studien, Archiv f. Kunde öst. Geschichtsquellen 12, 398. l., továbbá Lettres, mémoires et négociations du chevalier Carleton, à la Haye et à Leide, 1759, 3, 167. l.

⁷⁴ Hollach gróf 1619 nov. 14. jelentését és Anhalti Christian nov. 20. válaszát kiadták a császáriak a prágai csata után lefoglalt anhalti irattárból, Fürstl. Anhaltische gehaimbe Cantzley 3. kiadás, 1621, 214, 217. l. A pfalzi politikának akkor is feltűnő erkölcstelenségére jellemző e korszak legkiválóbb ismerőjének, Moriz Ritternek szinte naív felkiáltása: „Man kann diese Worte (pfalzi Frigyeséit) nicht lesen, ohne über die Heuchelei, die aus ihnen spricht, zu erschrecken”, Ritter, Die pfälzische Politik u. die böhm. Königswahl v. 1619, Hist. Zeitschr. 1897, N. F. 43, 239. l.

⁷⁵ (Szalay), Esterházy 1, 73. l., Széchyre 1. Acsády Ignác, A Széchyek Murányban, Századok 1885.

⁷⁶ Ifj. Imre Sándor, Alvinczi Péter kassai magyar pap élete, 1898, 58. l.

¹⁷ Ennek személyére l. *Botka Tivadar*, Kisfaludy Lipthay Imre... emlékezete, 1867, 9. stb. l. V. ö. Illésházy Gáspár feljegyzéseit, Nemz. Múzeum kéziratára, 36. l. Quart-Lat. 15a, Zmeskálnak Rákóczi, Thurzó, Széchy, Perényi részéről küldetése.

¹⁸ *Kubinyi Miklós*, Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre, 1888, 67. l.

¹⁹ Kiadta *Szilágyi Sándor*, Adalékok Bethlen Gábor szövetkezéseinek történetéhez, Akad. Tört. Ért., 1873, 21. l., Bethlen 1627 ápr. 3. levele a titkos részről, u. itt 8. l. A szerződés gondolata Thurzó Imrétől származott.

²⁰ Dóczy András képe történetírásunkba teljesen úgy került, ahogyan legnagyobb ellenségei akkoriban lerajzolták, így *Szilágyi Sándornál*, Erdélyország története 2, 117. l.: Dóczy „egyike ez idők legaljasabb jellemeinek”; történetírásunk az ítéletet minden kritika nélkül átvette tőle. V. ö. *Gindely*, Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez, 1896, 10. l.

²¹ Dóczy jelentése *Pray*, *Epistolae procerum*, 1806, 3, 320. l. — Valószínűnek tartom, hogy Bethlennek 1618. évi kísérletei is, hogy a lengyel királlyal és rendekkel titkos tárgyalás útján szövetségre lépjen a török ellen, ezt a célt szolgálták: elleplezni a Habsburg elleni készülést. Azt bizonyosra vehette, hogy a császári párton álló lengyelektől ki fog szivárogni valami a császárhoz is. Portai követe, Borsos Tamás, nem volt tisztában e tárgyalások értelmével, v. ö. *Mikó*, Erd. tört. adatok 2, 168. l. és *Hatvani*, Brüsszeli okmánytár 4, 158. l.

²² Bethlen polit. lev. 143, 146, 147, 150. l.

²³ U. itt 137. l.

²⁴ *Gindely*, Okmánytár 75, 1., *Gindely*, *Geschichte* 2, 284. l.

²⁵ Kiadva *F. Firnhaber*, *Aktenstücke zur Aufhellung der ung. Gesch. des 17. u. 18. Jahrhunderts* (Kny. a bécsi Akad., philos.-hist. Klasse, Sitzungsber. 28. köt.ből), 1859, 95. l.

²⁶ V. ö. *Szilágyi Sándor*, Révai Péter és a szent korona, Akad. Tört. Ért. 1875.

²⁷ A pozsonyi országgyűlés törvénycikkeit l. *Katona*, *Hist. crit.*, 30, 267. l.

²⁸ Bethlen polit. lev. 152, 153. l.

²⁹ Így a lőcsei követek, *Demkó Kálmán*, Az 1619—20. pozsonyi országgyűlés történetéhez, Századok, 1881, 431. s. köv. II.

³⁰ *Hatvani*, id. m. 4, 185. és 186. l., továbbá *Firnhaber* id. m. aktái.

³¹ A január 16-i fegyverszünet, *Firnhaber* id. m. 106. l. *Pray-Miller*, *Gabrielis Bethlen principatus Transilvaniae*, 1816, 1, 120. l., a 23-iki szerződés, *Firnhaber* id. m. 110. l., *Pray-Miller* id. m. 115. l., mindezeknek teljes és helyes új kiadása, *Gooss* id. m. 484. és 493. II.

³² *Gindely*, id. m. 2, 355. l.

- ⁹³ Bethlen polit. lev. 199, 203. l.
- ⁹⁴ Katona, id. m. 30, 340. l. és Firnhaber id. m. 2. füzet, 60. és köv. l. iratai.
- ⁹⁵ Gindely, Okmánytár 102. l.
- ⁹⁶ Korláth követségére több részlet a császári követek jelentéseiben, a bécsi áll. levéltár török osztályában, többek között Starzer 1622 október 26-ki végjelentésébe felvett adatok.
- ⁹⁷ A cseh rendek utasítása Kölln számára, Gindely, Okmánytár 119. l.
- ⁹⁸ Gindely nagy műve mellett l. Onno Klopp. Tilly im 30-jährigen Kriege, 1861, 1, 51, Frigyes országgyűlési proposíciója és 519. l. levele a törökhöz; v. ö. u. az, Der 30-jährige Krieg bis zum Tode Gustav Adolfs 1632, 1891, 1, 514. l. a besztercebányai dolgokkal kapcsolatban, ahol O. Klopp Frigyes levelét, a viszonyokat tekintetbe nem véve, tisztán a régi keresztény egység szempontjából „a legszégyenletesebb aktának nevezi, melyet valaha német fejedelem aláírt”, 516. l.
- ⁹⁹ O. Klopp, Tilly 1, 51. l.
- ¹⁰⁰ Tschernembl Consultationen, 1624-ben megjelentek, kivonva Joh. Sporschil, Gesch. des Entstehens, des Wachstums u. der Grösse der öst. Monarchie 4, 1844, 346. l.
- ¹⁰¹ Theatrum Europaeum 1617—1629, Frankfurt 1662, 1, 63. l.
- ¹⁰² Secretissima instructio 1620 elejéről, kiadva Mich. Casp. Londorpius, Der Röm.-Kays. Mt. u. des heil. Röm. Reichs... Acta publica, Frankfurt, 1668, 1, 959. l.
- ¹⁰³ E különböző helyeket l. Török-magy. kori áll. okmt. 1, 205—223, 207, 214, 216. l.
- ¹⁰⁴ Borsos Tamás iratai közt, Mikó, Adatok, 2, 272. l., v. ö. (Szilágyi S.), Tholdalagi Mihály 1619. követjárása történetéhez, Tört. Tár, 1882, 471. l.
- ¹⁰⁵ Kiadva Szilágyi Sándortól. Tört. Tár 1881, 630. l.
- ¹⁰⁶ U. itt 631. l.
- ¹⁰⁷ Török-magyarkori áll. okmt. 1, 225. l. V. ö. Gindely, Geschichte 3, 179. l.
- ¹⁰⁸ Ipolyi Arnold, Rimay János államiratai és levelezése, 1887, 234, 314, 316. l.
- ¹⁰⁹ Gindely, Geschichte, 3, 166. l.
- ¹¹⁰ Anton Chroust, Abraham v. Dohna 1896, 148. l.
- ¹¹¹ Landau és Schallenberg jelentései, kiadva Gindely, 3, 486. l.
- ¹¹² Gindely, Okmánytár 192. l. — A besztercebányai kir. követség iratainak másolatait l. Nemz. Múz. kéziratára, 2160 Quart-Lat. és 1085 Fol. Lat. V. ö. még Demkő Kálmán, A magyar-cseh conföderatio és a besztercebányai országgyűlés, Századok 1886, 105, 209, 291. l., ahol a tárgyalások külsőségei is olvashatók.

¹¹⁸ Bethlen a morva rendekhez 1621 jan. 8, Gindely, Okmánytár 264. l., v. ö. 1620 dec. 28, 1621 jan. 14. és az említett jan. 8. levelét d'Elvert, Beiträge zur Gesch. der Rebellion, Reformation, des 30jähr. Krieges u. der Neugestaltung Mährens im 17. Jh., 3, 1875, 89—93. l., u. ezen jan. 8. és egyéb levelek Londorp, id. m. 2, 243. stb. 1. és Hermann Palm, Acta publica, Verhandlungen u. Correspondenzen der schlesischen Fürsten u. Stände, 1865, Jahrgang 1620, 1621, az 1621 febr. 8. Bethlen-levelet Palm bizonyára hibásan tartja hamisnak, 53. l.

¹¹⁴ Bethlen polit. levelei, 141, 147, 144, 189, 140. l. és Szilágyi Sándor, Levelek és akták Bethlen Gábor történetéhez, Tört. Tár 1886, 10—12. l., továbbá Szilágyi, Bethlen G. fejd. levelezése, 1886, 84. l. 84. l.

¹¹⁵ U. ott 225. l. Bars vármegye renitenciájára l. Botka, id. m. 48—52. stb. l.

¹¹⁶ Lukinich Imre, Bethlen Gábor és Pozsony városa, Századok 1921. 29. l.

¹¹⁷ Szádeczky Lajos, Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619—29, 8. l., v. ö. u. az, Bethlen Gábor és Trencsén vármegye, Századok 1915, 358. l.

¹¹⁸ Bethlen polit. lev. 81, 114. l.

¹¹⁹ Elmondja ezeket a protestáns Sepsi Laczkó Máté, Mikó, Adatok 3, 218. l.

¹²⁰ A kassai események leghitelesebb kútfői a kassai városi jegyzőkönyvek naponkénti előadása, kiadva Révész Kálmán, Kassai események Bethlen első támadásakor, Tört. Tár 1896, 113. l. V. ö. Ipolyi Arnold, A jezsuiták viszontagságai Magyarországon a 17. század első negyedében, Magyar Sion, 1888, 566. l., aki még Révész adatait nem használhatta. Rákóczi seregének hangulatára jellemző a követelés, hogy Dóczy kiadásék „una cum sacrificulis pontificiorum” ; egyéb késői vagy távoli előadások felsorolva Knautzól, Lányi-Knauz, Magyar egyháztörténelem, 1869, 2, 188. l.

¹²¹ Selecta ex chronicis Leibicizianis, Wagner, Analecta Scepusii 1774, 2, 66. l.

¹²² Pozsony panasza Bethlenhez, Lukinich id. m., Századok 1921, 191. l.

¹²³ Bethlen adományozásainak természetesen nem teljes jegyzékét l. Ráth Károly, Bethlen Gábor 1619—21. évi táborozásai, Győri tört. és régészeti füzetek, 1863, 2, 255. l.

¹²⁴ Bethlen polit. lev. 148. l. A lefoglalt egyházi javak jegyzékét l. Katona, id. m. 30, 418. l.

¹²⁵ Anhalt. geh. Cantzley, Landau és Schallenberg jel., 312—318. l.

¹²⁶ Péchy ezen pacitista beszéde talán a legelső, teljes szövegében

hitelesen ránk maradt magyar államférfiúi beszéd, szövegét a francia követek, kiknek igen tetszett, rögtön elkérték tőle, kiadva e szövegről *Ambassade* 484. l., v. ö. 488. l. A hainburgi tárgyalásokra l. *Pelz Béla*, A hainburgi béketárgyalások, Századok 1914.

¹²⁷ *Bártfai Szabó László*, A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách-család története, 1910, 388 l.

¹²⁸ *Pelz id. m.* 578. l. és Bethlen polit. lev. 276., 344. l.

¹²⁹ *Gindely*, Okmánytár 267, 270. l. Bethlen polit. lev. 262, 263. l.

¹³⁰ U. ott 350. l., *Pelz id. m.* 582. l.

¹³¹ (*Szalay*) *Esterházy Miklós* 1, 201. l. *Mikó*, Adatok 2, 381. l. után.

¹³² *Pelz id. m.* 591. l., a térítvény kiadva *Frankl-Ráth*, Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomáciai iratai 1618—1626, 1867, 87 l. V. ö. még *Kubinyi*, *Thurzó Imre* 106, 109, 112 l.

¹³³ Bethlen polit. lev. 270, 318, 319. l.

¹³⁴ *Mocsáry*, Nógrád vármegye, 1826, 3, 170—174. l.

¹³⁵ *Kitünő*, elfogulatlan előadása a dolgoknak *Botka*, *Lipthay* 50 s. köv. l., továbbá *Hajnik Imre*. Az 1621. nagyszombati országgyűlés és Pozsony meghódítása Ferdinándnak, Magy. Akad. Értesítő V. 1865, 140. l. és *Lukinich*, id. m.

¹³⁶ Bethlen polit. levelei 239. l.

¹³⁷ *Olchváry Ödön*, Bethlen Gábor első támadása II. Ferdinánd ellen, Hadtört. közlemények 1890, 333, 528. l. — Bucquoy-ra *Arnold Freiherr v. WeyheEimke*, Karl Bonaventura v. Longueval, Graf v. Bucquoy, 1876, elfogult munka.

¹³⁸ *Fr. Stieve, Ernst von Mansfeld*, a müncheni Akad. hist. Classe Sitzungsber. 1890, 507 l. mutatta ki Mansfeld igazi céljait, szemben a *Schillertől* impresszionált idealisztikus felfogással, valamint a *Villermont-féle* Mansfeld-ellenes, *Ütterodt-féle* Mansfeld-barát elfogult előadással szemben. „Idealismus und Edelsinn wohnten überhaupt nicht in seiner Brust”, mondja Stieve, a teljes aktaszerű anyag ismerete alapján.

¹³⁹ *Londorp*, Acta publica 2, 246. l., továbbá *Ludwig Graf Utterodt zu Scharffenberg*, Ernest Graf zu Mansfeld, 1580—1626, 1867.

¹⁴⁰ *Londorp*, id. m. 2, 434, 435. l.

¹⁴¹ *Battista Nani*, Historia della Republica Veneta, 1662, 232. l. a velencei kormány megbízásából készült hivatalos történet.

¹⁴² Egyéb munkák mellett ép e korból részletes leírása a velencei külügyi kezelésnek *Johannes Bühring*, Venedig, Gustav Adolf und Rohan, Hallesche Abhandlungen zur neueren Gesch. 20, 1885.

¹⁴³ A velencei érintkezés iratait l. *Óváry Lipót*, Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez, 1886, főként 40, 44, 56—59, 63, 67, 72, 101, 107. l. V. ö. *Hans v. Zwiédineck-Südenhorst*, Die Politik der Republik Venedig während des 30jährigen Krieges 1,

1882, 163, 172. l. Ezt a velencei érintkezést igen világosan adja elő ugyanezen kútfők alapján Angyal Dávid, id. m. 322—326. l., ahol Zwiedineck-Südenhorstnak magyarellenes, rosszakaratú tévédeseit is kimutatja.

¹⁴⁴ Bethlen „summus ac capitalissimus hostis regni nostri”, Hurmuzaki, Suppl. 2, 472. Ugyanez a felfogás nyilvánul meg az egykorú lengyel történetíróknál is, így Stanislaus Kobierzickj, Historia Vladislai Poloniae et Sueciae principis, Dantisci 1655, 679. l., Paulus Piasecius, Chronica gestorum in Europa singularium, Cracoviae 1648, 397. l. A török dolgokra l. Hammer, Gesch. des osmanischen Reiches, 1829, 4, 520. s. köv. l., Zinkeisen, Gesch. des osman. Reiches in Europa, 1855, 3, 738 l.

¹⁴⁵ Török-magyarkori áll. okmtár 1, 286. l.

¹⁴⁶ Latin fordítása Londorp, id. m. 2, 388. l., sok egykorú kiadása van, magyar szövege Mocsáry, id. m. 3, 183 l. Ez a tatárügy a hazai Bethlen-ellenes felfogást később is erősen impresszionálta, v. ö. Martin Szentivány, S. J., Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea, 1697, VI. synopsis, 1621: Invitat Tartaros Bethlehemus, quod detestati Hungari, Caesari reconciliantur.

¹⁴⁷ Török-magyarkori áll. okmtár 1, 336, 341. l.

¹⁴⁸ U. ott. 324. l.

¹⁴⁹ U. ott 335. l.

¹⁵⁰ A rendi követeléseket l. (Szalay) Esterházy 1, 217, 257. l.; a nikolsburgi tárgyalások legrészletesebb előadása ugyanitt olvasható, a császári magyar követek jelentései Firnhaber, id. m. 3. füzet, 1862; részletek még Frankl, Pázmány 1, 594 s. köv. l. Legújabb összefoglalása a béke történetének, az összes szerződésokmányok kiadásával, Gooss, id. m. 515—562. l.

¹⁵¹ Kiadva Gooss, id. m. 560. l.

¹⁵² Bethlen polit. lev. 249. l.

¹⁵³ U. ott 251. l.

¹⁵⁴ U. ott 243. l.

¹⁵⁵ Szenci Csene Péter műve a Nemzeti Múzeum könyvtárában, Régi Magyar Könyvtár I. 466. szám alatt.

¹⁵⁶ Kecskeméti János, Három Fűes nevezetes, esztendőös innepekre való Predikációk, kiadta Lipsiai Péter, Debrecen, 1615, ugyanott R. M. K. I. 455. sz.

¹⁵⁷ Basilikon doron, Szepsi Korocz György fordítása, 1612. Oppenheim.

¹⁵⁸ (Szalay), Esterházy 1, 78—70. l.

¹⁵⁹ Bethlen polit. levelei 153, 124, 96. l. A 16. századi hazafias frazeológiára l. Hóman-Szekfű, Magyar történet, 4, 226. l.

¹⁶⁰ Bethlen polit. levelei 398. l. Bethlen levelei jellemzésére l. Ká-

rolyi Árpád, Bethlen G. levelei, Budapesti Szemle 22., 1880, 252 l., aki többek közt magyarosságát, ildomosságát és méltóságos voltát emeli ki. — Úgy a törökös, mint a barokk stílus képe ma még nincs kidolgozva irodalmunkban, ez utóbbira egyetlen, de alapvető munka: Horváth János. Barokk ízlés irodalmunkban, Napkelet 1924, 2, 334. l., a törökös stílus némely sajátosságát, nem ugyan hazai anyagon, hanem a török történetírók művein megpróbáltam jellemezni, Török történetírók 3, Kárácson Imre hagyatékából kiadta Székfü Gyula, 1916. Bevezetés.

¹⁶¹ Bethlen polit. levelei, 30. l.

¹⁶² U. itt 8—10. l.

¹⁶³ Török-magyarokori áll. okmánytár 1, 147. l.

¹⁶⁴ (Szalay) Esterházy 2, 245. l.

¹⁶⁵ U. ott. 2, 143. l.

¹⁶⁶ U. ott 1, 87, 88. l.

¹⁶⁷ Ambassade 301—313., az 1620 nov. 4-iki dolgok leírása; Theatrum Europaeum 1, 345 l.

¹⁶⁸ Dietrichstein bíbornok egy küldöttének leírása, Gindely, Okmánytár 338, v. ö. hasonló leírását Jo. Petri Lotichius, Rerum germanicarum sub Mathia, Ferdinandis II. et III. Imp. gestorum libri LV, (1617—1633), Francofurti 1646, 163. l., felhasználta már Katona, 30, 482. l.

¹⁶⁹ Frankl, id. m. 1, 532. l. Bibboni firenzei követ jelentése.

¹⁷⁰ Polo Minio velencei ágens igen érdekes jelentése. Hurmuzaki id. m. 4/1, 595 l., v. ö. még Firnhaber, Notizenblatt 1854, továbbá Archiv des Vereins für siebenbg. Landeskunde, N. F. II. 1855, 148 l., német fordításban és J. Fiedler, Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland u. Österreich im 17. Jh. 1, 87 l., ez a legjobb kiadás.

¹⁷¹ A 300.000 forintos adatot (150.000 magyar aranyat), Possevino, Transsilvania, Veress Endre kiadása, 1913, 62. l. ép ez összehasonlítás folytán túlmagasnak tartom, v. ö. Alfred H. Loeb, Eine ausserordentliche Reichshilfe u. ihre Ergebnisse in reichstagsloser Zeit, bécsi Akad. Sitz.-Bez., phil.-hist., 153, 1906 és az ott felsorolt irodalmat. A kezdő abszolutizmus pénzügyi előkészületeire ugyancsak Alfred A. Loeb, Der Sieg des Fürstenrechtes, Schmoller, Staats- u. sozialwiss. Forschungen 187, 1916.

¹⁷² U. ennyit mond Polo Minio is, id. h.

¹⁷³ Bethlen polit. lev. 365. l.

¹⁷⁴ A kassai kamara 1624. évi bevételeit l. Bárány Radvánszky Béla, Házi történelmünk emlékei I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása 174 l. V. ö. a három nemzet reverzálisát, melyben elismerik, hogy e terület nem az övék, hanem Bethlené, E. O. E., 8, 239 l.

¹⁷⁵ V. ö. erre Sombart, Studien II. Krieg u. Kapitalismus 1913,

u. az, Der moderne Kapitalismus, Gothein, Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwaldes közkeletű műveket, s az ott idézett irodalmat.

¹⁷⁶ Georg Kraus, Siebenbürgische Chronik 1608—1665. I. (Fontes Rer. Austr. SS. 3) 56 I. Kraus krónikája Bethlen belső történetére sokkal részletesebb, mint Szalárdi János Sirmas krónikája; a szerző fia Bethlen bizalmas titkárának.

¹⁷⁷ E. O. E. 8, 510, 511. I., 1619-iki viaszkiviteli tilalom Szilágyi S., Bethlen G. fejd. levelezése, 80. I. Az E. O. E. ezen és hasonló vonatkozású adatai pontosan összeállítvák Stimákovits László, Erdély művelődése Bethlen Gábor korában, 1910. (Művelődéstörténeti Értekezések 44.) Skót kereskedők higany- és viaszbérlete 1624, Magy. Gazd. Tört. Szemle 1898, 46. I. V. ö. Takáts Sándor, Mész és viaszkivitel a 16—17. században, u. itt 1900, 474. I. Bethlen pénzjavítási törekvése u. itt 1901, 317. I.

¹⁷⁸ Óváry, id. m. 79, 94. stb. II.

¹⁷⁹ Szilágyi Sándor, Bethlen és a bányavárosok, Tört. Tár 1893, 474. I., (Szalay), Esterházy 3, 2. I., (ez a kötet Salamon Ferenctől), Török-magy. kori okmánytár 2, 59. I., a sóbányák bevétele 1628-ban 19.000, 1629-ben 32.000 forint, Radvánszky, id. m. 232. I.

¹⁸⁰ Az oppelni rossz pénzre Georg Kraus, id. m. 74. I., a méhészetre Veress Endre, Báthory Zsigmond és Bethlen Gábor viszonya az Oppeln-ratibori hercegségekhez (Kny. az Erdélyi Múzeumból), 1897, 30. lap.

¹⁸¹ Oxenstjerna 1628 júl. 26. levele Strassburg Pálhoz, Rikskansleren Axel Oxenstjernas skriften och brevexnig, 4, 1909, 196. I., kiadva már, a címzett neve nélkül, Szilágyi Sándor, Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetéseinek történetéhez, Tört. Tár 1882, 241 I.

¹⁸² A 16. és 17. századi merkantilizmus főbb vonalainak és a rávonatköző irodalomnak legjobb rövid összeállítása, Othmar Spann, Die Haupttheorien der Volkswirtschaftslehre, (Wissenschaft u. Bildung 193—194), 1923.

¹⁸³ E. O. E. 8, 299. I., a limitációkra vonatkozó adatok összegyűjtve Stimákovits id. m. 34, 42. I., a limitációkat ugyan országgyűlések adták ki, de világos, hogy a fejedelem akarata és proposíciói szerint.

¹⁸⁴ Az anabaptistákra Kraus id. m. 72. I., E. O. E. 8, 414. s. köv. I., ternae officinae felállítására u. itt 259. I.; a szász és székely olcsóságra 1627-ből u. ott 414. I. Az átköltözésre az anabaptisták krónikái, Fontes Rer. Austr. Dipl. 43, 393, 407. stb. I.

¹⁸⁵ Az E. O. E. helyeit I. Stimákovits id. m. 41., az 1623. követi utasítást Török-magyarkori áll. okmánytár 1, 391. I.

¹⁸⁶ Carlo Carafa, Relation dello Stato dell' Imperio e della Germania 1628, Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen 23, 1860, 311—314. I.

- ¹⁸⁷ Bethlen polit. levelei. 232. l.
- ¹⁸⁸ Lukinich, id. m. Századok 1921., 17. l.
- ¹⁸⁹ Bethlen polit. levelei. 240., 241. l.
- ¹⁹⁰ U. ott. 79. l.
- ¹⁹¹ Gindely, Okmánytár. 316. l.
- ¹⁹² Kraus id. m. 72. l.
- ¹⁹³ Sombart, Studien 2., II. Kapitel, Heeresfinanzen.
- ¹⁹⁴ A Bethlen kezétől származó kimutatás „in aula regis” ezeken felüli tételeiben semmikép sem felelhet meg a valóságnak, Török-magyarokori áll. okmt. 1, 479 l. Egyéb adatokra l. Biró Vencel id. m. 100., 101. l., ahol a 80—100.000-nyi seregekre vonatkozó adatok szintén képtelenül túlzottak, továbbá Szádeczky Kardoss Lajos, A székely nemzet története és alkotmánya 1927, 176., 224., 278. l.
- ¹⁹⁵ Török-magy. áll. okmt. 1, 143. l., Bethlen polit. lev. 89. l.
- ¹⁹⁶ Bethlen polit. lev. 79. l.
- ¹⁹⁷ U. ott. 213., 410. l.
- ¹⁹⁸ Gindely, Okmánytár, 316. l.
- ¹⁹⁹ A fejedelmi udvartól és politikától távolálló emberek véleménye megítélhető Kraus id. m., s a Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum mellett főként egy váradkörnyéki nemes, alispán (Suselyits Horváth Péter?) naplófeljegyzéseiből, melyeket az 1619-ki debreceni kalendariumnak most a Nemz. Múzeum Széchenyi Orsz. Könyvtárában levő példányába (R. M. K. I. 488.) írt bele, ahonnan a fenti idézetek.
- ²⁰⁰ Ez tudtommal az első eset, hogy magyar államhatóság egyvégtében többféle istentiszteletet tartat és azon részt vesz. Zsilinszky, Vallásügyi tárgyalások 2, 184. l., a kort félreismerve nevezi ezt a „vallási türelmesség példájának”. Idézett Bethlen szavak: Bethlen polit. levelei 129, 344. l. Az erdélyi vallástörvények összeállítva Veszely Károly, Erdélyi egyháztörténelmi adatok, 1, 1860, főként 176., 186., 240., 245. l., az E. O. E. adatai Stimákovits, id. m. 87—90. l. V. ö. még Az erdélyi katolicizmus multja és jelene, Dicsőszentmárton 1925, benne P. Boros Fortunát. A protestáns fejedelmek kora, 67. l. és Pokoly József, Az erdélyi református egyház története, 2, 57. s. köv. l. A vikárius kinevezésére Carafa id. m. id. h.
- ²⁰¹ Kohn Sámuel, A szombatosok 1889, 190, 192 l.
- ²⁰² Bod Péter, Smirnai szent Polikárpus (1766) 63, 64 l. Ezeket a dolgokat Pokoly, id. m. 2, 68—74 l. minden történetírói távlatot mentesen írja le, az unitáriusok kihívó modoráról beszél, akik a „képzelt körletességben és felvilágosultságban elbizakodva” stb.
- ²⁰³ Pokoly id. m. 2, 82 l.
- ²⁰⁴ P. Szathmáry Károly, A Gyulafehérvár-nagyeniedi Bethlen főtanoda története, Nagyenyed 1868, Váro Ferenc, Bethlen Gábor kollégiuma I. Nagyenyed 1903, Nagyeniedi Album, szerk. Lukinich Imre, benne Szigethy Lajos, A nagyeniedi Bethlen-kollégium története, mely

Város műve után visszaesést képvisel. U. i. Bethlen kulturális fel-fogásában a külföldi hajlamot helyesen mutatta ki *Lukinich Imre*, A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása. V. ö. E. O. E. 7, 96 l.

²⁰³ *Opitius*, Opera poetica, Amsterdam, 646, benne Zlatna, oder Getichte von Ruhe des Gemüthes, jellegzetes ajánló soraival. A reá vonatkozó adatok és irodalom feldolgozását l. *Jakab Béla*, Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál, Pécs 1909.

²⁰⁸ *Secularis concio evangelica*, azaz Jubileum esztendei prédikáció (*Scultetus Ábrahámnak* a reformáció százados ünnepén tartott heidelbergi beszéde, *Szenci Molnár Albert* fordításában, ennek ajánlása és pótlékai), Oppenheim 1618, Nemz. Muz. (R. M. K. I. 482.)

²⁰⁷ *Zsínka Ferenc*, Bethlen Gábor címeres levele papok részére, Nagyenyei album, 101 l.

²⁰⁸ E. O. E. 7, 355 l.

²⁰⁹ *Szalárdi és G. Kraus* mellett *Óváry*, id. m. 103, 138, 168, 178 stb. l., a továbbiakra *Chronicon-Fuchsio-Lupino-Oltardinum*, 1, 311—312. l., báró *Radvánszky* id. m. 1, 229—231 l., *Pokoly* id. m. 2, 84—85 l., A boszorkánykérdés adatai összeállítvák *Komáromy Andor*, Magyarországi boszorkányperek oklevéltára, 1910, 89 l. és *Szilágyi*, Bethlen G. fejd. levelezése 311 l., *Gergely Sámuel*, Bethlen G. levelei feleségéhez, Károlyi Zsuzsannához, Tört. Tár 1882, 126, 127 l.

²¹⁰ Bethlen 1627 április 3-iki levele *Alvinczi Péter*hez, Századok 1868, 227 l., az előbbi szemrehányások 1620 november 23-iki, Lőcse városához írt levelében, *Szilágyi S.*, Bethlen G. fejd. levelezése 151 l., *Szilágyi Sándor*, Levelek és akták Bethlen Gábor történetéhez, Tört. Tár 1886, 10—12 l.

²¹¹ A Forgáchhoz írt 1621 febr. 1. levél, *Szilágyi S.*, Bethlen G. fejd. levelezése 157. l. Czobor Imre 1622 február 14. lévai levele Pázmányhoz, *Pray-Miller*, G. Bethlenii Principatus 1, 278 l. felhasználta már (*Szalay*) Esterházy 2, 3. l.

²¹² (*Szalay*), Esterházy 2, 26, 29, 33—38 l.

²¹³ *Szilágyi Sándor*, Adalékok Bethlen Gábor szövetkezései történetéhez, Akad. Tört. Értek. 1873, 44—56. l.

²¹⁴ *Khevenhiller*, Annalium Ferdinandeorum Zehender Theil, Leipzig 1724, 167—169. l. Olivarez válasza 1623 október 27-éről, *Frankl*, Pázmány Péter és kora, 2, 84. és 85. l.

²¹⁵ *Kemény János* erdélyi fejedelem Önéletírása, kiadta *Szalay László*, 1856, 67 l.

²¹⁶ The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, 1621—28, London 1740, akinek Bethlen dolgaira vonatkozó rendkívüli tömegű jelentéseiből Zinkeisentől kezdve különösen *Szalay és Angyal* kiemelték a lényegest.

²¹⁷ *Walter Goetz*, Briefe u. Akten zur Gesch. des 30jähr. Krieges, N. F., Die Politik Maximilians v. Baiern 1618—1651, II/1. kötet, 403 l.

²¹⁸ Erre igen sok adat *Walter Goetz* id. nagy aktakiadásában, pl. II/1, 382, 386 l. II/2 (1918), 188, 478 l., ez utóbbi helyen Leuker bécsi bajor ágens (kinek igen értékes leveleit már *Gindely* felhasználta, de kiadva csak itt jelennek meg) panaszkodik, hogy a bécsi udvar nem merte, még Ossuna spanyol követ sürgetésére sem, *Quadt Mátyást*, *Thurn* korrespondensét „kifosztani”, azaz leveleit elvenni. V. ö. még *von Rusdorf*, Geheime Unterhandlungen u. Urkunden zur Gesch. des 30jähr. Krieges, herausgeg. v. *Ernst Wilhelm Cuhn*, 1, Leipzig, 1789, 230, 235, 236. lap.

²¹⁹ Lettres, mémoires et négociations du chevalier *Carleton* 1616—20, à la Haye et à Leide, 1759, 3, 151 l., 1619 okt. 22, 1620 febr. 10. jelentések.

²²⁰ *Cuhn-Rusdorf*, id. m. 1, 237 l. V. ö. *Friedrich Krüner*, Johann v. Rusdorf, kurpfälzischer Gesandter u. Staatsman (Hallesche Abhandlungen zur neueren Gesch. 6), 1876, ahol *Bethlen Gábor* tárgyalásaira úgy egykorú, nekünk hozzáférhetetlen nyomtatványok, mint még kiadatlan levelek is említetnek.

²²¹ *Bethlen* polit. levelei, 203 l.

²²² Így gondolkozik még 1625-ben is. *Szilágyi Sándor*, A Collectio Camerarianából, Tört. Tár, 1883.

²²³ *Bethlen* polit. lev. 393 l., 1623 szept. 21. kiáltványa; ezek jegyzéke *Bethlen* G. fejd. levelezése 270 l.

²²⁴ *Frankl*, Pázmány, 2, 29. l., továbbá a Nemz. Múz. kéziratárában 370. Quart. Lat. 14b—23b.

²²⁵ Tört. Tár 1886, 219 l. *Frankl-Ráth*, Dallos Miklós iratai, 133 l.

²²⁶ *Frankl-Ráth*, id. m. 145, 146 l.

²²⁷ A török tárgyalások részletes előadása *Zinkeisen* id. m. 4, 386, stb. l., főként *Roe* alapján, v. ö. *Roe* id. m. 150, 170 stb. l.; Haga Cornelius működésére *Hermann Wätjen*. Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung, 1909, 70 l., ahol ennek a szimpatikus diplomatának részletes életrajza van; az ugyanott idézett hollandi művet J. W. G. van Oordt-tól nem olvashattam. A hazai kütők felhasználva *Angyal* id. m. 347—350 l.; a második támadás diplomáciai előkészülete világos rendben és teljes anyagban található ugyan csak önála.

²²⁸ *Cuhn-Rusdorf*, id. m. 1, 184 l.

²²⁹ (*Szalay*), Esterházy 2, 39 l.

²³⁰ *Bethlen* polit. lev. 383—384 l. és (*Szalay*) Esterházy 2, 41 l.

²³¹ *D'Elvert*, Beiträge 3, 127. l. A második támadásnak ma is legalaposabb leírása, *Wallensteinnak* leveleivel együtt *Ferd. Tadra*, Bei-

träge zur Gesch. des Feldzuges Bethlen Gabors gegen K. Ferdinand II. i. J. 1623, Archiv f. öst. Gesch. 55, 401 l.

²²² (Szalay), Esterházy 2, 72—74 l.

²²³ Gindely, Okmánytár 377, Frankl, Pázmány 2, 80 s. köv. 1., (Szalay), Esterházy 2, 108 s. köv. 1., a béketárgyalások legújabb pontos leírása Gooss, id. m. 562—609 l., az összes fegyverszüneti okmányok kiadásával.

²²⁴ Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor és a porta, Tört. Tár 1882, 36 l.

²²⁵ Jászay Pál, A gyarmati béke, Tudománytár, II, 1837, 57—58 l.

²²⁶ Moriz Ritter, id. m. 3, 273 stb. l., Julius Otto Opel, Der niedersächsisch-dänische Krieg I, 1621—23, 1872, ahol Jakab politikája is részletesen, W. Platzhoff, Gesch. des europ. Staatensystems 1559—1660, 1928, 170, stb. l.; Dietrich Schäfer, Geschichte von Dänemark 5, Gotha 1902, aki Christian támadásának motívumait elemelve, Bethlen támadásánál is felhasználhatólag állítja fel a politikai és vallási dolgok sajtószerű összefüggéseit: „Die Frage, ob Christian dieses evangelischen Wesens wegen in den Krieg gezogen sei, kann nicht unberührt bleiben. Sie muss verneint werden, soweit die Konfession als solche in Frage kommt. So wenig wie in Dänemark, hatte man in Niedersachsen die Empfindung, dass der Glaube unmittelbar bedroht sei und traf damit das Rechte.” Ezért voltak az alsószász városok és rendek mind a háború ellen. Távlabbról a császár növekvő hatalma veszélyessé válhatott ugyan a protestantizmusra, de Christianra alsószász püspökségek (miket fia számára szerzett vagy akart megszerezni), braunschweigi és wesztfáliai kilátásai voltak döntők, melyeket a liga győzelmei veszélyeztettek. Ha ez alsószász állását protestáns hatalom veszélyeztette volna, ezt is megtámadta volna. „Er trieb Territorialpolitik”, háborút kezdve. An dieser Tatsache ändert nichts sein inniger evangelischer Glaube, nichts seine wiederholte warme Beteuerung, dass ihm Gottes Wort am Herzen liege. Die Medaille mit dem die Bibel deckenden bewaffneten Arm und der Umschrift: Pro religione et libertate, bringt die wahren Ursachen des Krieges nicht zum Ausdruck, D. Schäfer, id. m. 5, 468. l.

²²⁷ A kútfői helyek Bethlen francia és egyéb érintkezéseinek részleteire pontosan Angyal, id. m. 378 stb. l. Seller Márton előadásából, Óváry id. m. 159 l. azonban nem derül ki Richelieu valóságos érdeklődése, sem Roe-nak a francia követ barátságos magatartását jellemző helyeiből nem lehet erre következtetni. Richelieu irataiban (Avenel kiadása) és mémoire-jaiban (Société de l'histoire de France) Bethlen igen csekély helyet foglal el. V. ö. általában, G. Fagniez, Richelieu et l'Allemagne (1624—30), Revue historique, 45, 1891, 1. l., u. ez, Le père Joseph et Richelieu 1894, 1, 2, Lavisser-Mariéjol id. m. 241, 244 l. Jellemző, hogy Michel Le Vassor nagy munkájában, Histoire générale de

dik támadása meg sincs említve (bár a két elsőről elég szimpátiával ír, tome 2, 428, 575 l., főként Nani és Vittorio Siri, Delle memorie recondite, in Lione, 5. és 6. kötet. 1679 alapján). A harmadik támadást Siri sem regisztrálja. A *Mercure Française* megfelelő kötetait, melyek *Le Vassor* és mások forrásai, sajnos, sem Budapesten, sem Bécsben nem kaptam meg.

²³⁸ Cuhn-Rusdorf, id. m. 1, 632—634 l., v. ö. még az *Angyal*, id. m. 378 l. összefoglalt irodalmat.

²³⁹ Leuker jelentése, Goetz, id. m. II/2, 437. l. V. ö. Gförer, Gustav Adolph, 480 stb. l. és Szabó Gyula, Bethlen Gábor házassága Brandenburgi Katalinnal, Tört. Tár 1888, 647, 653, 1891, 416, 419 l.

(Szalay), Esterházy 2, 398 l.

²⁴⁰ Századok, 1868, 227 l.

²⁴² Szilágyi, Bethlen Gábor fejd. levelezése, 343—346 l. (Szalay), Esterházy 2, 342, 227, 236, 239, 244, 247 l.

²⁴³ U. itt 2, 322—324 l.

²⁴⁴ Utterodt id. m. 163. l.

²⁴⁵ (Szalay), Esterházy 2, 289, Óváry, id. m. 593 l. Mindezen tárgyalások leírása *Angyal*, id. m. 384, stb. l.

²⁴⁶ Niels Slangen, Gesch. Christian des Vierten, Königs v. Dänemark, német fordítás v. Heinr. Schlegeln, Kopenhagen u. Leipzig, 1757, 1, 271, 295, 296 l.

²⁴⁷ A szerződést l. Szilágyi Sándor, Adalékok 78 l. és Quadt beszéde Caroli Carafae episcopi Aversani Commentaria de Germania sacra restaurata, Francofurti 1641, 278—293 l., a német birodalmi gyűléseken a 16. században tartott magyar beszédeken kívül egyik legrégibb magyar külpolitikai beszéd; v. ö. még Cuhn-Rusdorf, id. m. 680—683 l., azután Quadt angliai bajaira 748—789 l. passim. Nani, id. m. 371 l. V. ö. még Alfred Francis Pribram, Österr. Staatsverträge, England 1. 1907, bevezetés, 124, stb. l. és főként D. Schäfer, id. m. 5, 497, 512, 585 l.

²⁴⁸ Carafa id. h. Gindely, Okmánytár 415—422 l.

²⁴⁹ Mansfeld menetének analízisa Stieve, Ernst v. Mansfeld, 526 l., Hermann Hallwich, Fünf Bücher Geschichte Wallensteins 1, 1910, 515 l., ez szeptemberben is a szándéka, Gindely, Okmánytár, 423, 424 l.

²⁵⁰ Ferd. Tadra, Briefe Albrechts v. Waldstein an Karl v. Harrach 1625—27, Fontes Rer. Aust. 41, 427 l.

²⁵¹ Leuker jelentése a legelső ily hír, Karl Maria Freih. v. Aretin, Wallenstein, 1846, 14 l.

²⁵² Wallenstein magyar hadjárata minden életrajzában, így Ranke, Gesch. Wallensteins, Sämtliche Werke 23. kötet, Fr. v. Hurter, Zur Gesch. Wallensteins 1855; igen sok adat a Tadra-tól közölt levelezésben, Aretin-nél, Chlumecky, Regesten, Briefe Albrechts v. Waldstein, s a legrészletesebben H. Hallwich, id. m., ahol az 1. és 2. kötet feldolgozás,

a 3. levélkiadás, ez utóbbiban Wallenstein levelei Esterházy Miklóshoz 97, 101, 102, 104, 107, 109—112, 130—132 l. Mindezen adatoknak csak elenyésző csekély részét használhattam fel a szövegben. V. ö. még a régebbi adatok összefoglaló előadását Ballagi Aladár, Wallenstein horvát karabélyosai 1623—26, 1882. Bethlen a visszavonulásról: *Szádeczky*, Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz, 97 l.

²⁵² Hallwich id. m. 3, 411. l.; a Kornis-tervre *Tadra*, Briefe 249, 416. stb. l. *Chlumecky*, Waldstein 54. l. Tudtommal Wallensteinon kívül még Althan gróf is, ki többször járt követségben a budai basánál, fölvetette Bethlen láb alól eltételének gondolatát, ezt a budai basa által akarta eszközölni, de a császári tanácsosok nem vették komolyan az ő „inventióit”, l. Leuker jelentéseit Goetz id. m. II/2, 468, 480 l, ahol hibásan Altheim néven szerepel, a valóságban Michael Adolf Althan, l. levelét Orsz. Levéltár, Tract. publ. f. 4, n. 25.

²⁵⁴ Gindely, Okmánytár 444, 447. l. A második támadásnál egy tipikus rablás Lőcsén, Szilágyi, Bethlen G. fejd. levelezése 283 l.

²⁵⁵ Bethlen polit. levelei. 426, 427 l.

²⁵⁶ Gooss id. m. 609—637 l.

²⁵⁷ Salamon, Két magyar diplomata, 284 l., valamint általában a benne közölt naplók és iratok.

²⁵⁸ Strassburg Pál jelentése, Szilágyi Sándor, Oklevelek Bethlen Gábor és Gusztáv Adolf összeköttetései történetéhez, Tört. Tár, 1882, 235, stb. l.

²⁵⁹ (Szalay), Esterházy, 3, 45, 229, 230, Hanuy, Pázmány Péter összegyűjtött levelei, 1, 670 l.; a Machiavelli-vonatkozás u. itt, 594 l. V. ö. Bethlen barátságos levelét Pázmányhoz, Szilágyi Sándor, Levelek és okiratok Bethlen Gábor utolsó évei történetéhez 1627—29, Tört. Tár 1887, 16 l.

²⁶⁰ Pallotto jelentései, Nuntiaturberichte 1628—35, II. Hans Ki-ewning kiadása, LV. 321, 324, 325. l.

²⁶¹ (Szalay), Esterházy, 2, 327, 422, 3, 300, stb. l., Gindely, Okmánytár 491. l., Hurmuzaki id. m. 4/1, 607, azon okok, melyek miatt Bethlen nem kedves többé a portán.

²⁶² Egyéb nyilatkozatai közt l. Gindely, Okmánytár 274 l.

²⁶³ *Oxenstjerna*, Skrifter stb. 2, 610 l.; az angol követnek írt 1624 aug. memoriale, 2, 787 l., 3, 6, 66, 166, 293, 317 l.

²⁶⁴ *Oxenstjerna*, id. m. 1, 525 l., Szilágyi Sándor, A Collectio Camerarianából, Tört. Tár 1883, 244, Gusztáv Adolf resolútiója Tört. Tár 1882, 235 l., ugyanott az ügy egyéb iratai is felsorolva; *Oxenstjerna* 3, 474 l.

²⁶⁵ Szilágyi Sándor, Adalékok, Akad. tört. Ért. 68 l.

²⁶⁶ Pázmány levele, Hanuy id. m. 1, 669 l.

²⁹⁷ 1628 októberi utasítása, Török-magyarkori áll. okmtár 2, 90, 91 lap.

²⁹⁸ Wibling K., Magyarország történetét érdeklő okiratok a svédországi levéltárakból, Tört. Tár 1892, 450 l., Talleyrand és Roussel követsége az orosz cárnál, Tört. Tár 1887, 63 stb. l. és Szilágyi, Bethlen G. fejedelem levelezése. Függelék 411. *Oxenstjerna* 4, 342. l., Török-magyarkori áll. okmtár 2, 104—125, 137—140 l., v. ö. Szilágyi Sándor, Bethlen Gábor utolsó tervei és halála, 238, 244, 250 l., *Gergely Samu*, Bethlen Gábor és a porta, Tört. Tár 1883, 630 l. és *Angyal* id. m. 409 l.

²⁹⁹ Bethlen G. polit. levelei, 466, 467 l., Tört. Tár, 1887, 45 l., Török-magyarkori áll. okmtár 2, 133, 134, 148 l., v. ö. még (*Szalay*) *Esterházy* 2, 16 l.

²⁷⁰ E. O. E. 8, 61, 62 l., *Deák Farkas*, Egy magyar főúr a 17. században. Gróf Csáky István életrajza, 1883, ahol Kemény János önéletrírási pletykáinak igen erős, de igazságos kritikája található; egyéb adatok idézve *Gindely*, Bethlen Gábor 227—229 l.

²⁷¹ Kéry János jelentése, *Pray-Miller*, id. m. 2, 187. l. és a nádor egy más küldöttének jelentése, Tört. Tár, 1887, 39 l., utolsó tárgyalásokra és napokra, Szilágyi, Bethlen. G. fejd. levelezése 393—401 l.; Erd. Országgyűl. Emlékek 10, 508, *Gergely*, id. m. Tört. Tár 1883, 635, 638. l.

²⁷² Bethlen Gábor fejedelem végrendelete, kny. az Erdélyi Híradóból, kiadta *Koncz József*, Marosvásárhely, 1878.

TÁRGYMUTATÓ

A Jegyzetek anyaga itt nincs összefoglalva

A

Abaújvár vm. 98, 151
 Acsády Ignác 280
 Alaghy füleki kapitány 76, 127
 Albrecht fhg., spanyol Németalföld
 helytartója 73
 Alduna 34
 Alföld 32, 34, 279
 Ali budai basa 55
 Alpesek 8, 202
 Alsó-Ausztria 12, 13, 73, 77, 81
 Alsó-Lausitz 51
 Alsómagyarország 179
 Alstedius 201
 Altmark 265
 Alvinc 183, 204
 Alvinczi Péter 78, 86, 148, 196,
 199, 217, 269, 272
 II. András 46
 Anglia 8, 13, 17, 141, 188, 239—
 242, 244, 249, 250, 261
 Anhalt 70, 112
 Anhalti hg. v. ö. Christian
 d'Angoulême hg. 124, 172
 Agyal Dávid 280
 Anstruther dániai angol követ 244
 Apaffi György 272
 Arminianusok 15
 Augsburg 9—13, 66—67
 Ausztria 74—76, 90, 92, 100, 104,
 110—112

Á

Árva vm. 89, 98
 Ázsia 181

B

Baglioni Giovanni lantos 205
 Balassa Bálint 109, 162
 Balassa Péter 127
 Balassagyarmat 254
 Balassi Ferenc 104, 106—107
 Balázsfalva 204
 Balling János 267
 Bars vm. 117, 256
 Basta György 29, 223, 254
 Batthyány Ferenc 111, 141
 Bay Zsigmond 120
 Bánffy Dénesné 206
 Báthory Anna 206
 Báthory Gábor 31—32, 36—37,
 39—45, 52—53, 63, 206, 269
 Báthory István 28, 39, 46, 195
 Báthory Kristóf 28
 Báthory Zsigmond 28—29, 34, 39,
 46, 48, 54, 57, 172, 191, 192,
 194, 216
 Báthoryak 85, 193
 Báthory várak 53
 Belgium 8, 90
 Belgrád 34, 64
 Belső-Ausztria 51, 111
 Bereg vm. 98, 125, 151
 Berlin 218, 245, 270
 Bernát család 39
 Besztercebánya 87, 98, 100, 108—
 112, 117, 123—124, 132, 148—
 150, 173, 215, 227
 Bethlen Farkas 28
 Bethlen Gábor 5, 17, 27—32, 37
 —66, 69, 77—187, 190—206,

208—239, 242—260, 262—267,
269—270, 272—279

Bethlen István Istók 191, 202,
273—275

Bethlen Péter 202, 205

Bethlenbástya 203

Bethlen-Ösi 28

Bethune márkí 54, 124

Bécs 35, 50, 52, 55, 62, 64, 68,
74—76, 89—91, 98, 104, 113,
117, 177, 182, 214, 218, 221,
231, 251, 253, 255, 256, 263

Békés vm. 28

Bismarck 261

Bisterfeld 201

Bocskay István 28—38, 43, 53—
54, 56, 60, 69, 86, 90, 118—
119, 144—145, 154, 158, 161,
165, 216, 275, 277

Bojti Veres Gáspár 200—201, 281

Bonczidai Márton 270

Borbély György 30

Bornemisza János szentpéteri 111—
112, 189, 269, 272

Borsod vm. 98, 151

Bosnyák Tamás 127, 135, 194, 231

Bosznaság 238

Bourbonok 175

Brandenburg 9, 218, 245

Brandenburgi Katalin 246, 265,
273—274

Brassó 29, 39, 40

Braunau 67

Braunschweigi Christian I. Chri-
stian

Breiner német tanácsos 95

Brieg sziléziai hg. 200

Buckingham 153, 268, 239

Buquoy vallon vezér 75, 80—81,
90, 95, 110, 127, 135, 187

Buda 32, 34, 35, 41, 42, 53, 54,
64, 107, 108

Budavár v. ö. Buda

Budovec cseh államférfi 68

Bulgária 34

Burg 74

C

Carafa püspök 184, 194

Carafa Jeromos, Montenegró ör-
grófja 231—232

Carleton lovag, hollandiai angol
követ 221

Cecilia Renata fhgnő 213, 217
84, 101, 110—111, 113

Christian anhalti hg. 69—70, 83—

IV. Christian dán király 22, 241—
243, 245, 251, 258

Christian von Braunschweig hal-
berstadti adminisztrátor 22, 224
—225, 229, 231, 239

Colbert 181

Collalto 232

Condé hercege 23

Conway angol külügyi titkár 243,
244

Cromwell 189

Czobor Imre 210

Cyryll patriarcha 271

Cs

Csanád 33

Csáky István 273

Csehország 12, 23, 52, 64, 68, 70,
72—73, 75, 78, 80—81, 83—
84, 87—89, 91—92, 97, 99,
101, 108—111, 216, 224—225,
231, 233, 245—246, 251—252,
266

Csomaközi 206

D

Dallos Miklós 125, 127, 129, 227

Damasd kastély 258

- Dampierre* vallon kapitány 30, 90, 111
Danzig 227, 265
Dácia 268
Dánia 9, 250, 264
Dávid Ferenc 195
Debrecen 60, 62, 80, 198, 207
Dengeleginé Török Kata 41
Dessau 251
Detrekő 127
Dés 59
Déva 40, 48
Dietrich gyermeklantos 205
Dietrichstein bíbornok 149
Dóczy András 44, 50, 57, 59, 60, 62, 88—89, 119—120
Dohna Ábrahám 109, 173
Domoikos család 39
Donauwörth 11
Don Diego 205
Drégelypalánk 254
Drinápoly 33, 40, 42
Dselál mirza 144
Duna 64, 90—91, 111, 144
Dunántúl 54, 91, 111—113, 122, 141, 216, 279
161, 173, 175—177, 179—183, 186—192, 194, 197, 199—202, 204—205, 208, 210, 213—217, 222—223, 231, 233—238, 245, 257—258, 262—263, 265, 267, 269, 272, 273, 275—277, 279
Erdődy Kristóf 92
Erzsébet angol királyné 8, 13
Erzsébet, pfalzi Frigyes felesége 245
Esterházy Dániel 127
Esterházy Miklós 62, 74, 76, 84, 85, 94, 111, 125, 127, 129, 147, 153, 160—161, 167, 169—171, 212—214, 217, 227, 231, 233—234, 237—238, 247—249, 253—254, 257, 262, 263, 269, 271, 273, 278
Esterházy Pál 80
Esték 202
Esztergom 32
Európa 7—9, 12, 16—26, 47, 49, 52, 67—68, 71, 75, 101, 103, 138, 141, 155, 171, 180, 192, 206, 221, 223, 232, 245, 261, 262, 278

E

- Ecsed* 37, 44, 62, 63, 151, 236
Eger 53, 119
Egeri kerület (Csehország) 67
Egerszeg 111
Eibenschitz 72
Elbogen 67
Elsass 70
Enyed 198, 276
Eperjes 149

- Erdély* 20, 28—42, 44—48, 50—66, 81, 88, 94—96, 98—99, 104—107, 109, 112, 114, 116, 118, 122, 123, 143, 151, 155, 158,

É

- Érsekújvár* 134—135, 212, 231, 255
Észak-Magyarország 190
Észak-Németország 10, 255
Északi tenger 20

F

- Fahrenheit* svéd követ 271
Farnesék 202
Fátia 116, 125, 215—216, 224—225, 235

Fáy István 119
 Fehérhegy 17, 109, 112—114, 124,
 134, 136—138, 224
 Fejérvár 32, 39, 47, 48, 215
 Fekete Péter 59
 Fels Colonna von — 68, 93
 Felső-Ausztria 12—13, 73, 134
 Felsőbánya 236
 Felső-Magyarország 60, 148, 186
 Felső-Olaszország 9
 Felvidék 86
 Ferdinánd stájer főherceg 10, 13—
 14, 51, 73
 I. Ferdinánd 7, 34, 79
 II. Ferdinánd 8, 22, 68—69, 70—
 71, 74—76, 79—80, 87, 89—
 91, 93—104, 106—108, 110,
 113, 124—126, 129, 134—135,
 143, 147, 152, 157, 174, 176,
 179, 185, 211—218, 225—228,
 231—236, 241, 246—249, 251,
 257, 262, 265, 269
 III. Ferdinánd 247—248, 294
 Fogaras 45, 48, 275
 Forgách Ferenc 36
 Forgách Zsigmond 38—39, 41—
 42, 50, 61, 75, 88, 90, 94—95,
 126, 128, 130, 135, 144, 209
 Franciaország 8, 9, 12, 14, 17—
 18, 20, 23—24, 141, 181, 239—
 243, 250
 Frankfurt 71
 Fráter György 46, 53
 Friedland 253, I. Wallenstein
 V. Frigyes pfalzi és szász választó,
 téli király 11, 17, 22, 50, 69—
 71, 82—84, 88, 92, 98—103,
 109—110, 112, 124, 136, 138—
 139, 175, 179, 216, 220, 222,
 224—225, 229, 239, 242, 244—
 245

Fuggerek 178
 Fülek 231
 IV. Fülöp spanyol király 217

G

Galga krimi khán 144
 Galgóc 132, 255
 Geleji Katona István 201
 Generalstaat 14, 241
 Genua 240
 Georg Wilhelm brandenburgi vá-
 lasztó 245
 Germánia 261
 Géczy András 40, 42
 Géczy János 49
 Gindely Antal 280, 282
 Gomarianusok 15
 Gombos András 59
 Gotzmeister Koloman 203
 Göding 232
 Gömör vm. 98
 Görgey 190
 Görgény 48
 Görz 204
 Gratiani Gáspár 143
 Graz 64
 Grodecz Menyhért 120
 Grotius Hugó 15
 Gusztáv Adolf 20, 22, 139, 241,
 242, 244, 245, 261 264, 265,
 266, 269, 270

Gy

Gyalu 48
 Gyarmat 237
 Gyoma 28
 Győr 233
 Győr vm. 94

Gyula 28, 33
 Gyulafejervár 29, 82, 198—201,
 203—206, 276

H

Habsburgi monarchia 65
Habsburgok 8, 9, 12, 14, 23, 47,
 49—51, 64, 66, 68—71, 73, 76,
 78, 79, 81, 83, 86, 87, 91, 93—
 95, 100—103, 105, 111, 117,
 131, 139—141, 154, 171, 175,
 217, 218, 222—224, 228, 236,
 240, 241, 251, 263—265

Habsburg-területek 13

Haga Cornelius 228, 244, 271

Hagenau 137

Hainburg 111, 124—126, 131—
 134, 149, 185

Halberstadt-i adminisztrátor I. Chri-
 stian von Braunschweig

Hanza 241

Harasztosi Balázs diák 144

Harrach Károly báró 231

Havasalföld 34, 37, 43, 144, 235,
 268

Hága 220, 250, 251, 265

Heidelberg 201

IV. Henrik 8, 9, 11, 12, 23, 25,
 68

VIII. Henrik 13

Hermann Michael 205

Heves vm. 98

Hidasgyarmat 237

Hohenlohe cseh vezér 68, 92, 113

Hohenzollernnek 245

Hollach gróf 83

Hollandia 14, 17, 137, 139, 188,
 221, 222, 228, 241, 242, 244,
 249, 250

Hollandi államok 9

Hollandi tartományok 14

Holstein 9

Homonnai Bálint 86

Homonnai György 31, 37, 55, 57,
 59, 61—63, 90, 91, 263, 264

Homonnai István 86

Homonnai csata I. Homonnai

György

Horn 74

Horvát István 145

Horváth Mihály 282

Hunyad vm. 28, 40

Hunyadi Mátyás 203

Huszár István 91

Huszt 42, 44, 48, 53

Hyacinthus kapucinus pater 219

I

Ibrahim basa 236

Iklódi Tamás 205

Iktár 28

Illésházy Gáspár 87, 127, 252,
 256, 257

Illésházy István 32—35, 76, 118,
 170

Ilyvó 108, 182

Imrefi János 40

Indiák 180

Itália 8, 204

Izabella 39, 194, 197

J

Jablunka 252, 253

I. Jakab angol király 22, 69, 136,
 158, 217, 219, 229, 239, 240,
 243, 244

János Ernő weimari herceg 251,
 252, 255, 256

János György jägerndorfi őrgrof
 146, 187, 210, 233, 245, 250

János György szász választó 71
 János király I. Zápolyai János
 János Zsigmond 28, 192, 210, 215
 Jászay Pál 281
 Jászó 119
 Jägerndorfi őgróf I. János György
 Jeannin francia államtitkár 17
 Jeges-tenger 241
 Jenő 57, 87
 Jézus-társaság 10
 József kapucinus atya 219, 243
 Julius császár 204
 Jülich 23—25

K

Kadizáde Ali budai helytartó 57
 Kamuthi Farkas 214, 227,
 Kantemir nogaji tatár khán 143
 Karánsebes 48
 Karinthia 92, 111, 140
 Kassa 39, 60, 61, 85, 86, 88—90,
 93, 100, 110, 119, 120, 131,
 134, 149, 151, 176, 231, 234,
 237, 246, 269, 272
 Kassai István 92
 Katalin I. Brandenburgi Katalin
 Katona István 281
 Kazy Ferenc 281
 Káldy György 233
 Kálló 37, 272
 Kálnoki család 39, 60
 Károly stájer főherceg 91, 200,
 264
 I. Károly angol király 217, 239,
 240, 245, 250, 261
 V. Károly 7
 IX. Károly svéd király 264
 Károly Emánuel szavojai herceg 69,
 70
 Károlyi Mihály 88, 212, 214, 230,
 248
 Károlyi Zsuzsanna 31, 174, 191
 Károlyiak 31
 Kárpátok 32, 253
 Kecskeméti János 157
 Kelet-Európa 8
 Keleti-tenger 264
 Kemény János 218
 Kendy István 38, 55
 Kendy család 39
 Keserői Dajka János 196
 Kéry János 271
 Khevenhiller gróf 217
 Khlesl bécsi püspök, a titkos ta-
 nács elnöke 39, 50, 68, 164
 Khocim 143
 Kis-Lengyelország 266
 Kis-Szamos 43
 Klezelius I. Khlesl
 Klostergrab 67
 Kola-félsziget 241
 Kolozsmonostor 48
 Kolozsvár 39, 42, 276
 Kolozsváry fejedelmi jogügyigaz-
 gató 39
 Komárom 233, 238
 Konstantinápoly 37, 52, 57, 87,
 88, 102, 104, 108—110, 141,
 196, 242, 258, 272, 275
 Konrád gyermeklantos 205
 Konyárd 59
 Kopenhága 241
 Korláth István 102
 Kornis Boldizsár 38, 39
 Kornis György 39
 Kornis Zsigmond 60, 112, 145,
 146, 189, 255, 275
 Kornis család 39
 Kovacsóczy István 218, 275
 Kölln János 102
 Köln 10, 221
 Kőrösi Márk 120
 Kővár 44, 48, 53

Közép-Európa 8, 65, 136, 152,
276

Kraina 92, 111

Krakó 182, 267

Kraus György 281, 203

Küküllő folyók 183

L

Laczkó Máté 86

XIII. Lajos 17, 172, 187, 240

Lakompak 111

Landi Giovanni 204, 206

La Rochelle 261

Lausitz 134

Lázár András 28

Lázár Drusiana 28

Lelesz 119

Lengyelország 20, 55, 108, 241,
263, 266—270

Lengyel-Poroszország 266

Lerena Augustino 204

Lépes Bálint 94

Liegnitz sziléziai herceg 200

Liga 11, 12, 251

Linz 51, 150

Lipcse 127

Lipót főherceg 24, 25, 261

Lippa 30, 57—59

Lipsiai Pál 155

Liptó vm. 89

Lisbona zalatnai bányafelügyelő
200

Livland 264, 265

London 244

Lorenzo 202

Lócse 115, 257

Lublin 108

Lugos 48

Luther 201

M

Machiavelli 16, 262

Madrid 239

Magyar Ogli Ali basa 42, 43

Magyarország 23, 31, 33, 38—41,
44, 49, 60, 63, 64, 71, 73, 74,
77, 82—85, 87, 92—95, 97—
100, 102, 104—108, 113—118,
126, 127, 131, 141, 146, 158—
162, 164, 171, 181, 182, 190,
199, 208, 210, 211, 213—218,
222, 224, 225, 227, 231, 235—
238, 245, 247, 248, 252—255,
259, 263, 266, 277

Majláth István 29

Majtény 38

Majthényi László 119

Mačkai Ernő 281

Mansfeld 22, 69, 70, 122, 136—
138, 220, 225, 229, 239, 244,
246, 247, 249, 251—258

Marburg 201

Mark 245

Markó oláh vajda 81, 82, 88, 91

Maros-Illye 28

Marradas, Don Baldassare 101

Mágócsi Ferenc 86

Mária Eleonóra 245

II. Mátyás 8, 10, 68, 69, 73, 95,
150, 193

Mediciek 202

Meggau német tanácsos 95, 173

Metternich 261

Mezőség 43

Mihály vajda 29

Mikes család 39

Mikó Ferenc 87, 88, 275

Miksa bajor herceg 11, 70, 101,
110, 112, 134—136, 219, 220,
233, 246, 261

- Miksa főherceg 12, 68, 73, 74, 79
 Milánó 8, 90, 240
 Modena 203
 Modor 133
 Molard haditanács elnöke 50, 52, 55
 Moldva 39, 53, 55, 58, 235, 263, 268
 Montenegro 231—233
 Montmorency hercegnő 23
 Morvaország 64, 73, 77, 90, 111, 141, 146, 182, 232, 233, 245, 266
 Moson 94
 Moszkva 270, 271
 Munkács 98, 151, 176
 Muránó 204
 IV. Murád szultán 228
 Murány 127
 Murtéza budai basa 252, 256, 258, 273
 Musztafa szultán 228

N

- Nagy András 37, 39, 40
 Nagy Frigyes 261
 Nagybánya 63, 236
 Nagykároly 31, 63
 Nagy-Magyarország 279
 Nagyszeben 45
 Nagyszombat 53, 55, 63—65, 90, 126, 132, 133, 147, 150, 193, 231, 255
 Nádasdy Tamás 94, 170
 Nándorfejérvár 29, 33, 152
 Nápoly 8
 Náprági püspök 51
 Nemes család 39
 Nevers herceg 20

- Németalföld 14, 136, 225
 Németország 9, 69, 104, 141, 200, 229, 240, 243, 262
 Nikolsburg 147—152, 176, 208—211, 225—230, 233, 235, 236, 256, 272
 Nógrád 252, 254, 258
 Norvégia 9
 Nürnberg 204

Ny

- Nyári István 119
 Nyugat-Európa 202
 Nyugat-Magyarország 34, 134, 190, 204, 256

O

- Oberpfalz 136, 175
 Odera 266
 Olaszország 20
 Olasz tartományok 13
 Oláhország 64, 177, 268
 Oldenbarneveldt 15
 Olivarez spanyol miniszter 217
 Ónod 272
 Opitz Márton 200
 Oppeln 98, 151, 179, 236
 Oppenheim 155
 Orániai Móric 15
 VIII. Orbán pápa 205
 Oroszország 271
 Ostfriesland 137, 220
 II. Ozmán szultán 142, 143, 144, 228
 Oxenstjerna svéd kancellár 180, 241, 265, 267, 269, 271

P

- Parma 203
 Partes 44, 53

Passau 101
 Pálffy István 76, 135
 Pápa 111
 Páris 17
 Párkány 237
 Pázmány Péter 59, 63, 74, 75, 76,
 86, 94, 147, 149, 153, 161, 167,
 171, 193, 199, 201, 210, 214,
 227, 234, 248, 262
 Pére Joseph I. József atya
 Pest 34, 144
 Pethe szécsényi kapitány 127
 Pethő Gergely 281
 Petki család 39
 Petnehazi István 145, 146
 Péchy Simon 97, 112, 125, 128,
 129, 133, 134, 185, 196
 Pfalz 70, 138, 239, 244, 246, 249,
 250, 253
 Pfalzi Frigyes I. Frigyes
 Pfalzi választó I. Frigyes
 Piacenza 203
 Pilsen 112
 Piscator 201
 Plessen pfalzi tanácsos 109, 173
 Pomeránia 266
 Pongrácz István 120
 Poprád 90, 121
 Poroszország 245
 Pozsony 40, 72, 75, 76, 83, 90,
 92—95, 98, 102, 105, 106, 111,
 117, 118, 122—124, 126, 132,
 135, 146, 148—150, 170, 172,
 185, 190, 194, 215, 231, 255,
 257, 262
 Prága 66, 75, 81, 83, 91, 92, 99,
 112, 144, 221
 Preusinger Johann 205
 Preussen Anna 245
 Puisieux külügyi államtitkár 18

Q

Quadt Mátyás 250, 251
 Querela 78

R

Radnót 204
 Radul havasalföldi vajda 29, 39,
 55, 59
 Rajna 24, 137, 220, 252
 Rajna-Pfalz 134, 136, 175
 Ranke 5, 7
 Ratibor 98, 151, 236
 Ravailac 23
 II. Rákóczi Ferenc 188
 I. Rákóczi György 31, 78, 82, 85
 —87, 90, 91, 116, 119, 120,
 130, 150, 161, 181, 209, 248,
 260, 272
 II. Rákóczi György 260
 Rákóczi Zsigmond 31, 32, 36, 42
 Rákócziak 190
 Reître-lovasok 186
 Révay gyarmati kapitány 127
 Rheinpfalz I. Rajna-Pfalz
 Rhédey Ferenc 44, 59, 61, 89,
 90, 127, 168, 189
 Richelieu 17, 153, 185, 240, 242,
 261
 Rímay János 109, 145
 Rivoli 70
 Roe Thomas Sir 219, 228
 Róma 19
 Romanov Mihály cár 270
 Roussell francia kalandor 271
 Rozsnyó 127
 Rudolf 8, 12, 24, 25, 31, 36, 66,
 72, 74, 154, 224
 Rugonfalvi Kiss István 281
 Ruppá cseh kancellár 68, 70
 Rusdorf pfalzi Frigyes tanácsosa
 222, 243, 244, 250

S

Sadler Fülöp 266
 Sahin Giráj tatár khán 42
 Sarmasági Zsigmond 33, 59
 Sarmasági család 39
 Savi 140
 Savoja 8, 70, 83, 137, 141, 187,
 240, 249
 Sáros vm. 98
 Schlick András 68
 Sculteti Brandenburgi Katalin or-
 vosa 273
 Scultetus Pfalzi Frigyes udvari pap-
 ja 102
 Sempte 232
 Senato 140
 Sennyey család 39
 Sepsi Laczkó Máté 281
 Signoria 139—141
 Simonyi György 59
 Somlyó 193
 Sopron 81, 91, 226
 Sövényfalvi Dániel 145
 Spalato 178
 Spanyolország 8, 9, 13, 17, 18, 24,
 50, 69, 99, 180
 Spanyol Németalföld 8, 73
 Spinola spanyol vezér 136
 Srempér János 123
 Stadthohn 229
 Stájerország 12, 92, 110, 111, 139
 Sterbohol 72
 Stiria 140
 Stockholm 241
 Stralsund 269
 Strassburg 12, 16
 Strassburg Pál 244, 269, 271
 Sully 23
 Sümeg 111
 Svájc 8, 9
 Svédország 9, 180, 241, 264, 271

Sz

Szabolcs vm. 98, 125, 151
 Szalay László 278, 281, 282
 Szalárdi János 3, 203, 281
 Szamosújvár 48
 Szatmár 31, 88, 213, 272
 Szatmár vm. 98, 125, 151, 230
 Szászsebes 45
 Szeben 37—39, 41, 42, 45, 47
 Szeged 34
 Szenci Csene Péter 155
 Szenci Molnár Albert 102, 155,
 158, 201
 Szepes vm. 98, 121
 Szepesség 85
 Szepsi Korocz György 158
 Széchenyi István 198
 Széchy György 76, 78, 85, 87, 90,
 91, 127, 128, 130, 175
 Szécsény 254
 Szék 38
 Székely Mózes 29
 Székelyország 106
 Szicília 8
 Sziget 161
 Szilágyi Sándor 280
 Szilézia 9, 64, 73, 110, 112, 134,
 138, 146, 179, 227, 229, 246,
 251, 258
 Szilvási Boldizsár 60
 Székender basa 42, 56, 57, 143
 Szlavónia 111
 Szolimán szultán 34, 107, 142, 143
 Szolnok 33
 Szombathelyi Márton 263
 Szőny 257, 262

T

Talleyrand francia kalandor 271
 Tasnád 44, 60

Temes vm. 28
 Temesvár 28, 29, 33, 34, 64
 Teschen 251
 Téli kirdly I. Frigyes
 Tholdalagi Mihály 271
 Thossel Johann 205
 Thököly Imre 145, 188, 190
 Thurn Mátyás 68, 73—77, 81, 85,
 89, 90, 93, 99, 142, 220, 221,
 228, 233, 244
 Thurzó György 35, 38, 39, 41, 44,
 51, 61, 63, 76, 78, 85
 Thurzó Imre 85—87, 89, 99, 109,
 111, 128, 129, 130, 133, 147,
 172, 194
 Thurzó Szaniszló 76, 85, 89, 110,
 134, 147, 150, 163, 217, 226,
 227, 230, 232, 234, 237, 247,
 248
 Tilly 110, 112, 136, 137, 229, 232,
 251, 252, 258
 Tirol 8, 51, 240
 Tisza 85, 234
 Titel 144
 Tokaj 176, 213, 272
 Torda 192, 276
 Torino 70
 Torna vm. 98
 Toscana 8
 Töröcsvár 48
 Török Bálint 29
 Török Kata I. Dengeleginé
 Törökország 222
 Trautmannsdorf 246
 Trencsén 185, 252, 256
 Trencsén vm. 89
 Trient 10
 Tschernembl Erasmus 73, 103
 Turóc vm. 89, 256

U

Ugocsa vm. 98, 125, 131, 151
 Újvár 233
 Ung vm. 98, 131
 Unió 11, 70

V

Valtellina 8, 141, 240
 Vaskapu 29, 42
 Vatikán 140
 Vác 107, 108, 109, 126, 239, 257
 Vág 231, 252, 253
 Várad 37, 40, 42, 44, 48, 59, 66,
 162, 213, 276
 Velence 8, 16, 19, 20, 70, 111,
 137, 139—141, 177, 178, 204,
 205, 222, 229, 250, 255, 261
 Vencel, szent 82
 Veszprém 111
 Veszprém vm. 94
 Vinc 187, 231
 Visztula 266, 270

W

Wallenstein 16, 20, 21, 73, 122,
 136, 153, 185, 186, 189, 190,
 231, 232, 246, 248, 251—256,
 258, 269, 275
 Wasák I. III. Zsigmond
 Wasa-király I. III. Zsigmond
 Weimari herceg I. János Ernő
 Weiss Mihály 38—40
 Wesselényi Ferenc 76
 Westminster 250

Z

Zalatna 179, 200
 Zaránd 40

Zápolyai János 53, 153, 155, 215 Zrinyi Miklós 76, 161, 162

Zemplén vm. 98, 151

Zengg 140

Zierotin 73, 273, 274

Zmeskál Jeroszló 86

Zombor 144

Zrinyi György 253

Zs

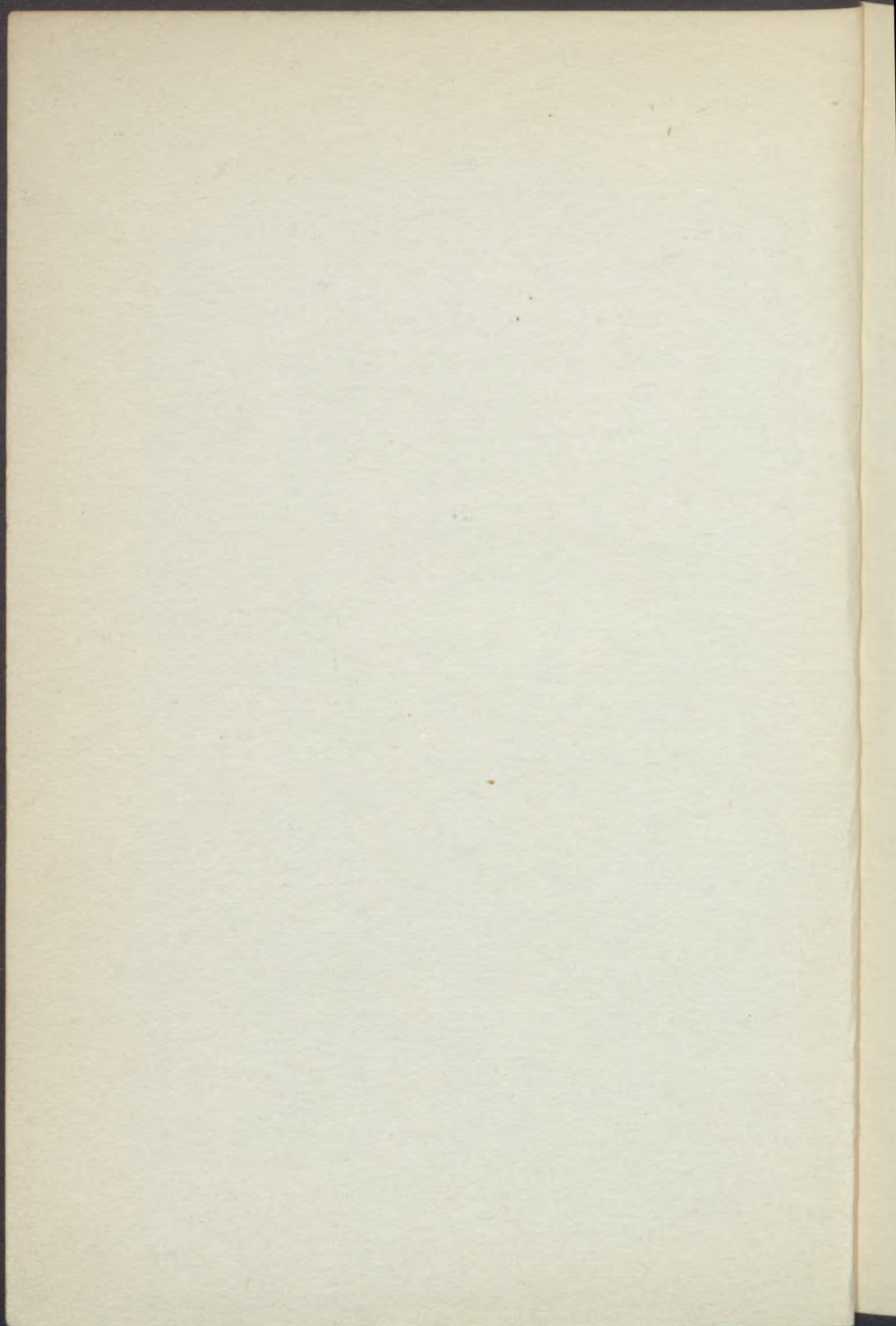
III. Zsigmond lengyel király 263,
264, 265, 269

Zsitvatorok 237

TARTALOM

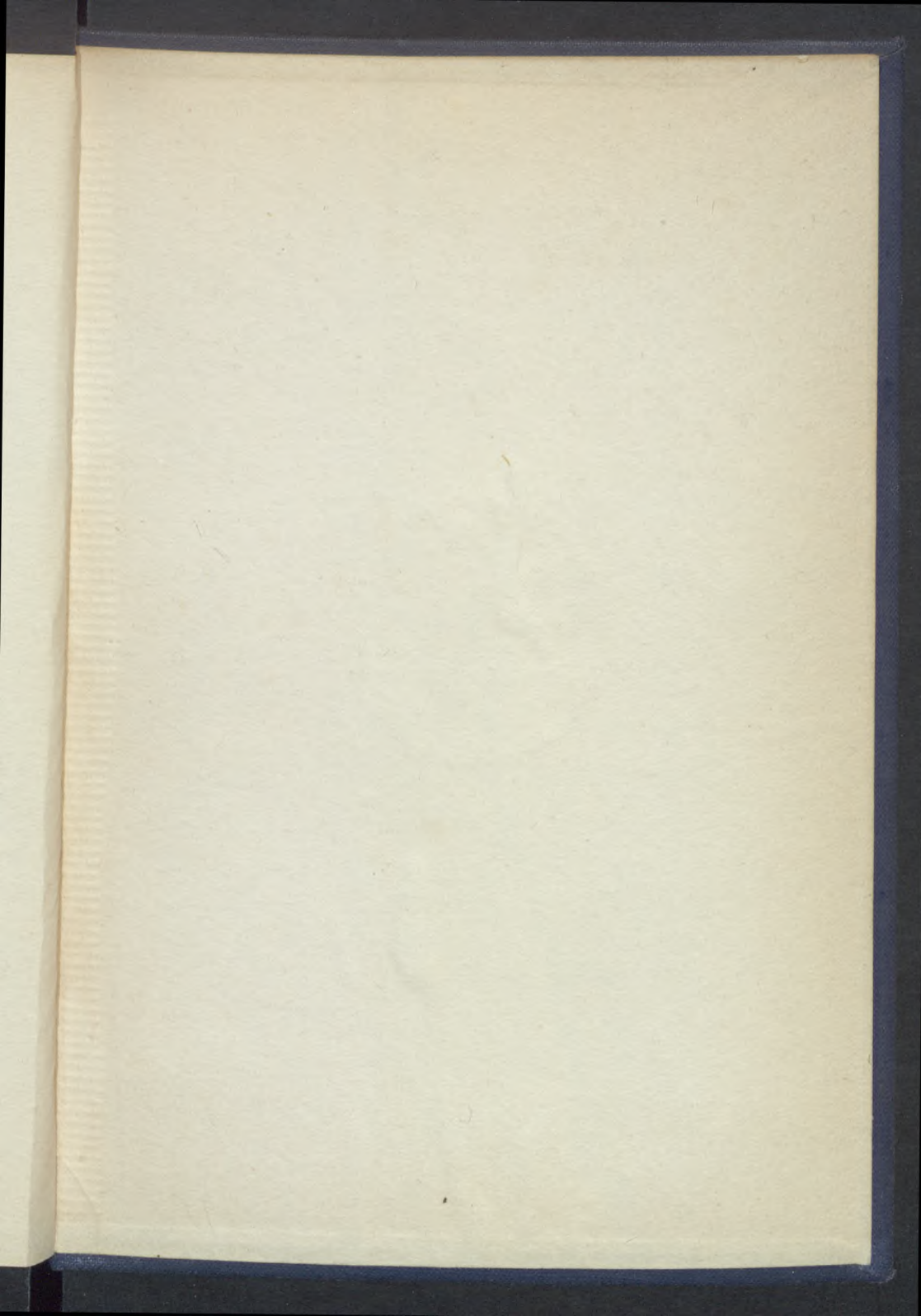
Előszó	5 oldal
Első fejezet: Európai politika a tizenhetedik század elején	7 „
Második fejezet: Bethlen Gábor kezdetei	27 „
Harmadik fejezet: A cseh szövetség	65 „
Negyedik fejezet: Bethlen egyedül	114 „
Ötödik fejezet: A tetőponton	152 „
1. Az egyéniség és kifejezésformái	152 „
2. Az erdélyi protestáns fejedelem	171 „
Hatodik fejezet: Újra Magyarország birtokáért	208 „
Alku és fegyver	208 „
Hetedik fejezet: A lengyel terv. — Utolsó évek	260 „
A Bethlen-irodalom áttekintése	280 „
Jegyzetek	284 „
Tárgymutató	303 „

Lillian

25 20

SZEKFÜ

BETHLEN
GÁBOR

M

226453-2

MAGYAR
SZEMLE
TÁRSASÁG